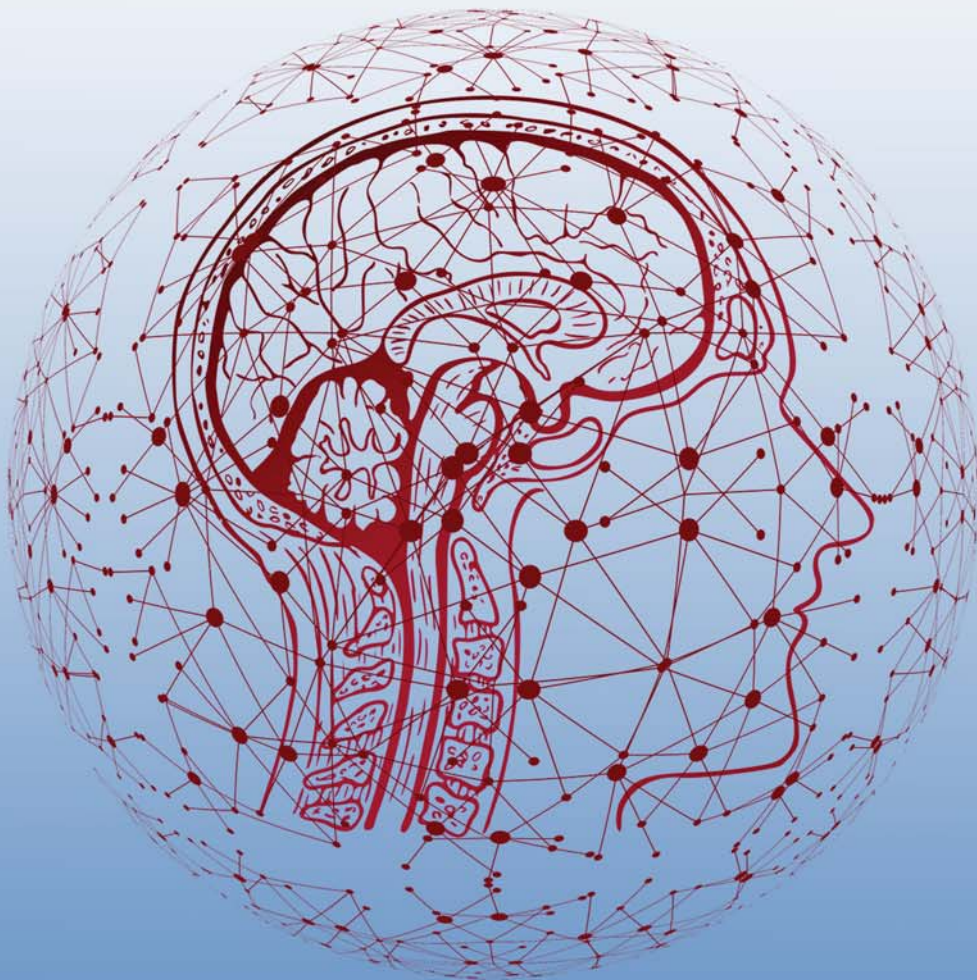

Научно списание

ОБЩЕСТВО И ЗДРАВЕ

Година 2020, Брой 2. Част 2

ISSN 2683-0892 (online)

© Регионална библиотека „Любен Каравелов“ - Русе

© УМБАЛ „Канев“ АД - Русе

ГЛАВЕН РЕДАКТОР:

проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности) инж. Венелин Терзиев
Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе
България; Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

НАУЧНИ РЕДАКТОРИ:

проф. д.м.н. Евгения Русчева, д.м., Медицински университет – София, България
проф. д-р Маргарита Богданова, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България
проф. д-р Нели Бенчева, Аграрен университет – Пловдив, България
проф. д-р Николай Ничев, Национален военен университет „Васил Левски“ – Велико Търново, България
проф. д-р Наталия Бекярова, Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България
проф. д.и.н. Константин Бошнаков, Конестога Колеж – Китченер, Канада
проф. д-р Андрей Захариев, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България
проф. д-р Тони Шекерджиева-Новак, Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив
проф. д-р Тодорка Стефанова, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
проф. д-р Бранко Сотиров, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
доц. д-р Нели Петрова, д.м., Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
доц. д-р Маруся Любчева, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас, България
доц. д-р Теодора Стоева, Аграрен университет – Пловдив, България

доц. д-р инж. Борис Сакакушев, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

доц. д-р Николай Нинов, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България
доц. д-р Георги Митрев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – Пловдив, България
доц. д-р Цветелина Михайлова, д.м., Медицински университет – София, България
доц. д-р Десислава Тодорова, Медицински университет – София, България
доц. д-р Цвета Луизова-Хорева, Университет по хранителни технологии – Пловдив, България
доц. д-р Петя Несторова, Университет по хранителни технологии – Пловдив, България
доц. д-р Милко Маринов, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
д-р Симеон Симеонов, д.м., Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
д-р Йордан Илиев, секция „История“ към СУБ – София, България
инж. Иван Иванов, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
д-р Марин Георгиев, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

МЕЖДУНАРОДЕН НАУЧЕН СЪВЕТ

проф. д.и.н. Наталия Генадиевна Вовченко – Ростовски държавен икономически университет, Ростов на Дон, Русия

проф. д-р Роберт Димитровски – МИТ Университет, Скопие, Северна Македония

проф. д-р Синиша Зарич – Белградски университет, Белград, Сърбия

проф. д-р Баки Колеци – Университет „Хаджи Зека“ Печ, Косово

проф. к.т.н. Денис Борисович Соловьев – Далеккоизточен федерален университет, Владивосток, Русия

проф. д.псих.н. Надежда Дмитриевна Джига, Барановички държавен университет, Барановичи, Беларус

проф., д.ст.н. Василий Иванович Кочурко, Барановички държавен университет, Барановичи, Беларус

доц. д-р Олга Валентиновна Андреева – Ростовски държавен икономически университет, Ростов на Дон, Русия

доц. д-р Владимир Владимирович Климук – Барановички държавен университет, Барановичи, Беларус

ст. преп., к.ик.н Егор Генадиевич Абрамов – Московски държавен технически университет „Николай Бауман“ – Москва, Русия

проф. д-р Тони Шекерджиева-Новак, Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности) инж. Венелин Терзиев Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе,

България; Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Стилови редактори и коректори:

Теодора Евтимова, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, България

Силва Василева, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, България

© Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе

© УМБАЛ „Канев“

ISSN 2683-0892

Съдържание Contents

КРИЗА И ЦЕННОСТИ	
Татяна Цанкова	7
CRISIS AND VALUES	
Tatyana Tsankova	7
СЪЗИДАТЕЛНО-РАЗЛАГАЩАТА ОБЩЕСТВЕНА ПРОМЯНА. МЯСТО И РОЛЯ НА УНИВЕРСИТЕТИТЕ	
Методи Кънев	8
CREATIVE-DECOMPOSING SOCIAL CHANGE. PLACE AND ROLE OF UNIVERSITIES	
Metodi Kanev	8
БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ ЕВОЛЮЦИЯ В НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ (ПЪРВА ЧАСТ)	
Венелин Терзиев	
Марин Георгиев	
Илина Арменчева	
Иван Иванов	15
BALANCED SCORECARD – REVOLUTION OR EVOLUTION IN NON-TRADITIONAL MODELS OF MANAGEMENT AND FIXED DEVELOPMENT (PART ONE)	
Venelin Terziev	
Marin Georgiev	
Pina Armencheva	
Ivan Ivanov	15
БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ ЕВОЛЮЦИЯ В НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ (ВТОРА ЧАСТ)	
Венелин Терзиев	
Марин Георгиев	
Илина Арменчева	
Иван Иванов	21
BALANCED SCORECARD – REVOLUTION OR EVOLUTION IN NON-TRADITIONAL MODELS OF MANAGEMENT AND FIXED DEVELOPMENT (PART TWO)	
Venelin Terziev	
Marin Georgiev	
Pina Armencheva	
Ivan Ivanov	21
СЪВРЕМЕННИ МОДЕЛИ ЗА РАЗВИТИЕ И УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА СТОПАНСКИЯ СЧЕТОВОДЕН АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	
Марко Тимчев	28

MODERN MODELS FOR DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE ACCOUNTING BUSINESS ANALYSIS OF THE COMPANY	
Marko Timchev	28
СЪВРЕМЕННИ ПОДХОДИ, МОДЕЛИ И МЕТОДИ В ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ПО СТОПАНСКИ СЧЕТОВОДЕН АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	
Марко Тимчев	34
MODERN MODELS FOR DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE BUSINESS ACCOUNTING ANALYSIS OF THE ENTERPRISE	
Marko Timchev	34
СОЦИАЛНИЯТ ДОГОВОР КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА СТИМУЛИРАНЕ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА ИНИЦИАТИВА НА ГРАЖДАНИТЕ	
Олга Андреева	39
SOCIAL CONTRACT AS A TOOL FOR STIMULATING THE ENTREPRENEURIAL INITIATIVE OF CITIZENS	
Olga Andreeva	39
ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОСЛЕ ПАНДЕМИИ: САМОИЗОЛЯЦИЯ КАК НОВАЯ МОДЕЛЬ	
Валерия Дмитриева	43
POSTPANDEMIC ECONOMIC DEVELOPMENT: SELF-ISOLATION AS A NEW MODEL	
Valeria Dmitrieva	43
ЕВОЛЮЦИЯ В ИЗВЪНБЪБРЕЧНИТЕ МЕТОДИ ЗА ОЧИСТВАНЕ НА КРЪВТА – ИСТОРИЯ НА ХЕМОДИАЛИЗАТА	
Теодора Тодорова	46
EVOLUTION IN EXTRARENAL BLOOD PURIFICATION METHODS – HISTORY OF HEMODIALYSIS	
Teodora Todorova	46
КАК ЕВОЛЮЦИЯТА ВЛИЯЕ НА НАШИТЕ ВЕНИ?	
д-р Стоян Генадиев	
д-р Петя Кашукеева	
д-р Георги Георгиев	53
HOW DOES THE EVOLUTION AFFECT OUR VEINS?	
Dr. Stoyan Genadiev	
Dr. Petya Kashukeeva	
Dr. Georgi Georgiev	53
КЪСИ ВЕРИГИ ЗА ДОСТАВКИ НА ПЧЕЛНИ ПРОДУКТИ	
Любомир Любенов	58
SHORT CHAINS FOR DELIVERY OF BEEKEEPING PRODUCTS	
Lyubomir Lyubenov	58

ВОЗДЕЙСТВИЕ ПАНДЕМИЧЕСКИХ И ПОСТПАНДЕМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ	
Венелин Терзиев	
Владимир Климук	64
THE IMPACT OF PANDEMIC AND POST-PANDEMIC FACTORS ON INNOVATIVE DEVELOPMENT OF INDUSTRY	
Venelin Terziev	
Vladimir Klimuk	64
ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И РАСТЕЖ – МОДЕЛИ, СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ И ИНСТРУМЕНТИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ	
Кирил Радев	75
ECONOMIC DEVELOPMENT AND GROWTH – MODELS, MODERN TRENDS AND MANAGEMENT INSTRUMENTS	
Kiril Radev	75
ЗЛАТНОТО ПРАВИЛО И ОБЩЕСТВЕНИЯТ ДОГОВОР	
Елица Вълчева-Куманова	82
THE GOLDEN RULE OF THE SOCIAL CONTRACT	
Elitsa Valcheva-Kumanova	82
АРГУМЕНТЪТ ЗА ПРАВНА СИГУРНОСТ В ПРАКТИКАТА НА КОНСТИТУЦИОННИЯ СЪД НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ОТ 2020 Г.	
Зорница Йорданова	86
THE ARGUMENT FOR LEGAL SECURITY IN THE PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF THE REPUBLIC OF BULGARIA FROM 2020	
Zornitsa Yordanova	86
РЕВОЛЮЦИИ СРЕЩУ СВОБОДА	
Ася Атанасова	95
REVOLUTION AGAINST FREEDOM	
Asya Atanasova	95
ЕВОЛЮЦИЯ НА БИБЛИОТЕКАТА ЧРЕЗ БЕНЧМАРКИНГ И СЪТРУДНИЧЕСТВО	
Вилма Йованова	
Зоран Костовски	104
LIBRARY EVOLUTION THROUGH BENCHMARKING AND INTERNATIONAL COLLABORATION	
Vilma Jovanova	
Zoran Kostovski	104
БИБЛИОТЕКИТЕ – ВЪЗОбНОВЯЕМИ ЕКОСИСТЕМИ НА ЗНАНИЕТО	
Йоана Корнелия Кристина Крихана	109
LIBRARIES – RENEWABLE KNOWLEDGE ECOSYSTEMS	
Ioana Cornelia Cristina Crihană	109

РАЗВИТИЕ ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ	
Никита Бухов	114
DEVELOPMENT OF ONLINE EDUCATION IN THE CONDITIONS OF REMOTE ECONOMY	
Nikita Bukhov	114
УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОМЕНИТЕ И ПРОМЯНА В ОБУЧЕНИЕТО	
Роберт Димитровски	
Венелин Терзиев	
проф. д-р Баки Колеци	
Лиляна Пушова-Стаменкова	
Павле Тръпески	118
MANAGEMENT OF CHANGES AND CHANGE IN TRAINING	
Robert Dimitrovski	
Venelin Terziev	
Baki Koleci	
Lilyana Pushova-Stamenkova	
Pavle Trapski	119
РЕФЛЕКСИВНЫЙ АНАЛИЗ ОПЫТА ЭЛЕКТРОННО-ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ	
Инна Федотенко	
И. А. Югфельд	129
REFLEXIVE ANALYSIS OF E-LEARNING EXPERIENCE	
Inna Fedotenko	
I. A. Yugfeld	129
ДИАЛЕКТИЧЕСКОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА ЕВОЛЮЦИОННИ И РЕВОЛЮЦИОННИ МОДЕЛИ ПРИ ТВОРЧЕСКИЯ ПРОЦЕС В МУЗИКАЛНОТО ИЗКУСТВО	
Евгений Шевкенов	133
DIALECTICAL SYNERGY OF EVOLUTIONARY AND REVOLUTIONARY MODELS OF DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF THE CREATIVE PROCESS IN MUSIC	
Eugeny Shevkenov	133

КРИЗА И ЦЕННОСТИ

Татяна Цанкова

CRISIS AND VALUES

Tatyana Tsankova

Вирус, заразени, починали, пандемия, страх, конспирации, затваряне, ваксини – това сякаш са опорните думи на 2020 година. Да, бяхме чели подобни сюжети, и филми бяхме гледали, определяхме ги като фантастика. Самата аз никога не съм мислила, че това може да се случи на човечеството във века на развитата наука и технологии. Била съм наивна и недотам информирана. Нещо невидимо преобърна живота ни, накара ни да се почувстваме безсилни и незначителни...

Пандемията промени хода на забързания век. По-полека! Накара ни да се самовглъбим и да пренаредим скалата на ценностите си. Преоценяване – това настъпи в мислите и в действията ни. Кои професии се оказаха безценни? Тези, които се грижат за нашето здраве – физическо, душевно, ментално – и тези, които съдействат за нашия напредък като общество, въпреки! Преоценихме и някои „непопулярни“ професии като микробиолог, вирусолог, епидемиолог, които нашата държава бе натикала в ъгъла на ценностите. То затова преоценихме и водачите на държавата – но това е друга тема.

Във време на тотална изолация човек остава сам с мислите си. И тогава си дава сметка, че малките радости го правят щастлив. „Назад към природата!“ стана девиз на много семейства. Те преоткриха, че един красив залез, споделен с близък човек, е много повече от шумна компания в дискотека. Някои дори си купиха имоти на село и оттам работят и учат. В свободното си време даже посадиха и градинка – с цветя и зеленчуци.

Преоценихме и приятелите си. Оказа се, че не с всички останахме и съмишленици. Някои безразсъдно отказваха да повярват, че има вирус, от когото можем да се предпазим с прости, но осъзнати действия. Съпротивяваха се на „отнетата“ им свобода, докато не се разболяваха или не се разболяваше техен близък човек. Да, в човешката ни природа е да се съмняваме, но когато насреща науката ни дава неоспорими доказателства, трябва да се вслушваме. Така се разделихме и за ваксините – те са избавление, а не покушение!

„Приятел в нужда се познава“ се оказа много вярна поговорка. Разбрахме, че хора, които не сме считали за толкова близки, ни помогнаха повече от някои приятели, които буквално абдикираха и от професиите, и от сърцата ни. Изпокриха се като мишоци.

Тежко изпитание бе с месеци да не се виждаме с децата и внуците си. Възрастните хора много страдаме от невъзможността да общуваме пряко с внуците си. Добре, че е интернет, иначе съвсем ще ни забравят!

Преоценихме и колко ни липсва общуването с изкуството – музеите, галериите, концертите, киното, театъра. Вярно, появиха се предложения за онлайн разглеждане, но повярвайте, за мене това е като да вкусваш мед през стъкло. Защото изкуството изисква съпреживяване, споделяне, каквото не получаваме от екрана на лаптопа.

Преоценихме общуването с книгите. Толкова книги чакаха кога ще имаме време да ги разгърнем. Е, сега имаме цялото време на планетата, за да им се насладим и да споделяме вълненията си от прочетеното с приятели, макар и по телефона. И да си спомним, че тези, които са на „фронта“, на първа линия, нямат време и сили дори за общуване със семейството си. И да им бъдем благодарни за саможертвата.

Да помислим и за хората, които изгубиха работата си заради ограничителните мерки. Сигурно се чувстват нещастни и угнетени в тези времена на изпитания. Нека вярват, че хората на науката ще победят вируса и ще се върнем към нормалността. За тези, които загубиха близките си, трябва да намерим думи за съпричастност и утеха, защото самотата е лош съветник.

И светъл лъч в тъмата – родили са се повече бебета, отколкото предходните години! Животът продължава, радостта от новия живот ще надвие мрачните ни мисли! Идва Рождество, идва Нова година! Това подхранва нашата надежда, нашата вяра, нашата любов. Да очакваме подаръци за Рождество ни е присъщо. Нека украсим елхата си с вяра, надежда и любов! Така тя ще грейне по човешки ярко, без фалшив блясък. Да посрещнем празниците здрави и сплотени!

СЪЗИДАТЕЛНО-РАЗЛАГАЩАТА ОБЩЕСТВЕНА ПРОМЯНА. МЯСТО И РОЛЯ НА УНИВЕРСИТЕТИТЕ

Методи Кънев

Професор, д. ик. н.

CREATIVE-DECOMPOSING SOCIAL CHANGE. PLACE AND ROLE OF UNIVERSITIES

Metodi Kanev

Professor, D. Ec. Sc.

*Не може да е добър икономист онзи,
който е само това. (Дж. Ст. Мил)
Nobody can be a great economist who is
only an economist. (John Stuart Mill)*

Резюме: Промените, свързани с нарастващото значение на знанието и обективизирането му в нов технологичен начин на производство, преобразуват бизнеса, държавното управление, междуличностните отношения и дори и свободното време. Това налага ускоряване на процесите за сливане на науката и образованието с практиката и засилва връзките между университетите, бизнеса и държавните институции. Интегрират се научна дейност, висше образование, развитие на високи технологии, екологичен императив, делови услуги, финансово посредничество и др.

Ключови думи: социални процеси, висше образование, промени, университети.

JEL: A23

Summary: The changes, related to the growing importance of knowledge, and its objectification in a new technological way of production transform business, government, personal relations and even leisure time. This requires accelerating the process of merging science and education with practice and strengthens the relation between universities, business and government institutions. Scientific activity, higher education, development of technologies, ecological imperative, business services, financial intermediation, etc. are integrated.

Keywords: social processes, higher education, changes, universities.

JEL: A23

ВЪВЕДЕНИЕ

Известна е сентенцията на Левски „Времето е в нас и ние сме във времето. То нас обръща и ние него обръщаме. „Това двустранно „обръщане“ е обективен закон на всяка радикална промяна. Хората го схващат като „нов вятър“, променящ техните ценности, мислене и постъпки. В резултат на мястото на съществуващите структури те формират нови. Така и те „обръщат“ времето – неговият дух става реалност.

Доказва го историята, редуваща социални сринове с възходи. Библията ги представя като „време за разхвърляне и време за събиране на камъни“. Така е и в модерната епоха. Хуманистичният дух на Ренесанса „обърна“ манталитета на хората. В резултат и те „обърнаха времето“ – гражданските революции сринаха този ред с надежда да установят свобода, равни права и благоденствие. Такъв е духът и на собственото ни Възраждане, което Левски има предвид.

Освен със създаване и рушене, този процес се съпътства с още два ефекта. В началото неизбежно се получава хаотичност – напълно нито са изчезнали старите структури, нито функционират нови. Другият ефект е по-сетнешен – процесът на създаване рано или късно се

отклонява от вдъхновените го принципи. Те или се изоставят от управляващите, или самите социални актьори престават да ги зачитат. Така в модерната епоха взема връх не хуманистичният дух, а стремежът към „златния телец“. То свидетелства, че манталитетът на хората се е изменил. Дори Луи Филип, последният крал на Франция, възкликва: „Ах, хубаво е човек да е богат“. На президента на САЩ К. Кулидж се приписва фразата „Бизнесът е религията на Америка“.

Законът на промяната се потвърждава и днес. Обръща се мисленето на милиони хора, макар още да не е ясно към какво се „обръща“ времето – към глобален неокапитализъм или към по-хуманен социален ред. В този контекст ще засегна въпросите 1) за съвременната съзидателно рушаща промяна; 2) за мястото и ролята на университетите в нея.

Съвременната съзидателно рушаща промяна

Би могло да кажем като интелектуалците от кръга „Блумсбъри“: „Започна нова епоха и ние сме част от нея“. От няколко десетилетия, в света и у нас, е налице дух на ново възраждане. Това доказва с книгата си „Изпод пепелищата на духовната разруха. Кълнове на новото възраждане“ нашият учител по френски език д-р Рачо Казански. Така е. Обществената промяна и днес – по израза на Шумпетер – е с характер на „креативна деструкция“.

Определящ вектор е свързаността на няколко градивни ключови процеса. Първо, непреодолима тенденция е нарастващото значение на знанието във формата на информация. То е най-ценният ресурс, новият осев организиращ принцип и стратегически фактор на промяната. Диалектиката на историята потвърждава предвиждането на Маркс, че знанието ще се превърне в „непосредствена производителна сила“, човешкото развитие – в самоцел, а физическият капитал от господстващ над човека – в негово „неорганическо тяло“. (Маркс, Енгелс, 1978) Разбира се, не е изключено и друго – знанието да се окаже нов инструмент за глобална олигархизация на живота.

Второ, знанието се обективира в нов технологичен начин на производство. Господстват високите технологии – телекомуникационни, информационни, скоростнотранспортни, космически. Развиват се микроелектрониката, автоматиката, роботиката, микробиологизацията, 3-D принтирането, онлайн обслужването. Те преобразуват бизнеса, държавното управление, междуличностните отношения, свободното време. Налагат екранноинформационната култура.

Трето, глобализират се технологични, логистични, производственотърговски, финансови, социални, културни и политически явления и процеси. Търсейки нови конкурентни предимства, бизнесът се преориентира от локални към глобални пазари, от лесен достъп до суровини и евтина работна сила към върхови постижения, качествен човешки капитал, партньорски стратегии.

Четвърто, икономиката се превръща в многолика – дигиталнообслужваща, глобално-мрежова еко-социално-пазарна структура от информационни, капиталови, продуктови и финансови потоци. Става автоматизирана, гъвкава и роботизирана. Според експерти на аналитичния център „Стратфор“, иновативни са вече не само САЩ, Европа, Китай, Русия или Индия, а и редица „миниКитай“ от Южна Азия, Латинска Америка, дори от Източна Африка. Производството се персонализира според претенциите на потребителите. Високоскоростният транспорт и мобилните комуникации преодоляват пространствено-времените бариери. Те правят възможен достъпът до всички разпределителни и консумативни центрове в света. Актуален става „устойчивият, интелигентен и приобщаващ растеж“.

Пето, променя се организационно управленската дейност. Гигантските компании отстъпват пред клъстерно организирани авангардни иновативни фирми, опрени на знанието, рисковите стратегии, партньорствата и мрежовите модели на електронизирания бизнес. В тях йерархиите се заменят с разпределително мрежовата организация на всичко. Преминава се от концентриране към споделяне на власт, самоуправленско лидерство по място и време, стратегическо съюзяване с външни делови бизнес агенти за допълнителни изгоди

Шесто, промяната засяга също социокултурните отношения, морала, правно-политическото устройство, човешкото битие. Вече се изпращат не телеграми, а SMS-и и e-mail-и. iPhone и Skype революционизираха телекомуникационната дейност; международната мрежа Uber – транспортната дейност; AirBnB – международния туризъм; помощните Coursera и Khan Academy – системата на образованието; Web – печатните издания. Собствениците на капитала станаха анонимни и не е съвсем ясно кои са капиталистите. Част от служащите на заплата или хонорар са и акционери. За „нови капиталисти“ се смятат разполагащите с неотчуждаем интелектуален капитал. Те не са обединени социалнокласово или политикоидеологически. Няма манталитет на капиталисти или пролетарии в класическия смисъл. Имат власт заради притежанието на информация.

Такъв е векторът на съзидателния процес. Но верните думи не винаги са приятни, а приятните – верни. Фауст има за сподвижник изкуителя Мефистофел. Според Фр. Фукуяма индивидуализъм е неограничаван от нищо и единственото му правило е нарушаването на всички правила. Нийл Фъргюсън констатира, че неудържимото възвисяване на парите е ампутирало човешината. Руският моралист М. Антонов отбелязва, че и в неговата страна стремежът към моментната изгода лишава нормалния живот от нравствени основи и го прави невъзможен. (Фукуяма, 2001)

У нас „вятърът на промяната“ дойде отвън. Завари ни без приспособителен опит и без ефективен институционален и граждански контрол. Станахме не субект, а обект на промяна. Няма и истинска правова държава като терен и рамка на пазарната икономика и демокрацията. В тази (по израза на П. Бурдио) „объркана социална физика“ душите на много хора са в плен главно на това, което тя разрушава. Твърдят го в своите интервюта изтъкнати дейци у нас: професорите Г. Каприев и О. Герджиков, радиожурналистът Г. Папакочев, поетът Р. Леонидов, журналистката Л. Бенатова и др. Според тях само по форма сме демократична държава – има обезверяване на хората, обслужват се корпоративни интереси и се деформира почти необратимо жизнената среда.

Този доминиращ субективизиран образ на обществото е верен. Но е едностранчив, какъвто е и възгледът за новото съзидание. Те в единство образуват цялото. Но едни индивиди и социални групи съзират само романтизма на съзиданието, а други – само драматизма на разлагането. Истина е, че животът се заплете в нови противоречия, определящи облика на настоящето и борбата за характера на бъдещето.

Първо, налага се (включително у нас) олигархизмът – алианс на пазарната с политическата власт. Институциите се овладяват и използват за господство и обогатяване. Хуманистичният идеал за цялостен човек – гражданин остана в сянката на стремежа да се печелят пари.

Второ, размиват се държавни, класови, културни и устройствено-политически граници. Има междуетнически, религиозни и социални конфликти, екологични и технически катастрофи. Милитаризира се космосът. Осъществява се ново „велико преселение на народите“.

Трето, има противостоене между държави с високо качество на живота, и други – чувстващи се онеправдани. Социалните слоеве със заможен статус се ориентират към т. нар. лайфстайл. На бедните се предлагат мимолетни радости – зрелища, лотарии, шоу програми и др. п.

Четвърто, формиращото се „общество на знанието“ е също противоречиво. Усвоилите авангардни знания у нас не винаги намират поле за прилагането им. Други изостават от равнището на знанията и на технологиите. (Кънев, 2006) Увеличава се разликата във възнагражденията. Лишените от добро образование са заплашени със социално изключване. Формира се така нареченият прекариат – социална прослойка с окаян жизнен статус, без имущество и работа, и с непредвидимо социално поведение. Човекът от този слой е наричан още нинджа – абривиатура на No income, no Job, no Assets.

Пето, световната мрежа създаде възможност специалните служби да контролират личното пространство на уеб активистите. Възникнаха кодиращи програми за анонимна комуникация, но от тях се възползват и престъпни кланове. Те превръщат социалните мрежи – както иронично се изразяват някои – в „шведска маса“ за търговия с наркотици, оръжия, проституция, организиране на тероризъм.

Голям въпрос е защо обществената промяна е двулика? Така е, защото, първо, самите хора са със сложна и противоречива личностна структура. Имат различна психика, култура, социализираност, моралност, деятелноадаптивни качества. Възвишени са, но и греховни. Рационални са, но се поддават на заблуди и изкушения.

Второ, обществената среда е не друго, а обективирана проява на качества на хората. От гледище на коренните промени обществата изглеждат низ от следващи „една след друга“ качествено различни формации. Новото тържествува върху руините на старите отношения, смятани за предразсъдъци.

Трето, социалните процеси не текат само чрез скъсване с миналото. Не малко от тях еволюират „от едни в други“, вследствие на което миналото се вписва в облика на бъдещето. В новите условия става и това, което сме наследили от миналото. Остарели ценности, начини на мислене, стереотипи, догматични убеждения, социални връзки противоречат на новите принципи, но се запазват и влияят. Оттук идва отклоняването от идеалите или тяхната подмяна. Надеждите все се оказват „надхитрени“ от живота.

Централна ос на противопоставяне днес е дилемата: отворен свят и глобален олигархичен ред или популистки национално държавен изолационизъм. Но е възможен и друг изход. Глобално действащите олигархични кръгове срещат съпротивата не само на антиглобалистите. Срещу тях са и алтерглобалистите, защитаващи отвореността на света, но не като олигархичен неокапитализъм, а като хуманен международен ред. (Stiglitz, J, 2006) В по-общ план се води борба между олигархията и граждански движения за социална реорганизация и принципно нови системни решения. Не е ясно какво ще надделее и постепенно ще преподреди живота по собствения си организиращ принцип. Както казваше Хавел, всичко е възможно, но нищо не е сигурно.

Университетската дейност и промяната

Бисмарк е казал, че войната се печели в класната стая. Сега може да кажем – в Интернет. От края на ХХ в. човечеството навлезе в нов стадий, наричан същностно информационализъм, а пространствено – глобализъм. Не се пренебрегват технологичната, икономическата и военната мощ, но духът на новото време ги надскача. На преден план – както е изтъкнал при откриването на висшето ни училище проф. Г. Данаилов – са вече науката и образованието като висш тип култура, моралността, постигането на справедливост. От тях трябва да се извеждат основните идеи на правото и политиката, от които идеи върховна е ценността на човешката личност. (Данаилов, 1934)

Знанието, обективирано в човешки потенциал, е вече „истинският капитал“. От него зависят иновациите, сравнителните предимства, икономическият растеж и пр. Науката и образованието са „работилницата“ на новия свят. Като тенденция в ЕС централно място се отрежда на човешката пригодност и самоценност. Чрез целенасочени политики се подкрепя формирането на цялостни автономни личности. Интернет, глобалната мобилна комуникация, формирането на общоевропейско научно-образователно пространство го правят възможно.

Днес тече процес на органично сливане на науката и образованието с практическата дейност. Бизнесът съзира в науката и висшето образование вече не (както някога) „пустоцвет“, а ново „златоносно“ поприще. Засилват се връзките между университетите, бизнеса и държавните институции. Интегрират се в едно научната дейност, висшето образование, развитието на високи технологии, екологичният императив, деловите услуги, финансовото посредничество и пр. От мегаполиси обществото се преустройва в кълстери. Те враждат едни в други човешкият, индустриалният, информационно-комуникационният и

финансовият капитал. Техният принцип е: „Добре направеното струва повече от добре казаното“. В резултат интензивно се произвеждат, използват и разпространяват иновативни знания, преобразуващи обществото. По данни на Евростат към 2008 г. в Германия иновативни са над 86.0% от промишлените предприятия и близо 74.0 % от тези в сектора на услугите. В България – малко над 37.0 на сто в промишлеността и 22.3 % в услугите. По този начин се преодолява взаимния „глад“: на университетите – за финансов ресурс и на бизнеса – за иновации и квалификации.

Научните изследвания и висшето образование се превърнаха в многопериодни. Научните изследвания са фундаментални, експериментални, приложни, конструкторски, развойни, внедрителски. Висшето образование е не толкова колежанско – бакалавърско, колкото магистърско с преходи между университета и работното място, както и докторантско. Вече не е възможно да се преподават знания за пожизнена кариера. Налага се обучение през целия живот, поддържащо поливалентна дейност.

У нас модернизацията на научно-образователната сфера все още среща прегради. Пречи дезинтегрираното общество. Има хипертрофирана комерсиалност, институционална немощ, хлевоустие, обществена апатия. Времето на принципите промени и у нас стана неизбежно. (Министерски съвет, 2014) Трябват ни практически решения най-вече на два главни проблема. Единият е за новия тип университети и изследователи – педагози. Другият е за стойностния проблем и отгук – за финансирането на научно-образователната дейност. Всеобщо е мнението, че трябва да надскочим досегашния си опит.

Във вътрешноорганизационен аспект университетите следва да придобият мрежов характер. Те трябва да обединяват колежи за бакалаври; институти за магистри; школи с изследователски програми за обучение на докторанти чрез научна, експериментална и внедрителска дейност; бази за допълнителна квалификация и преквалификация. Трябва да притежават модерни информационно-комуникационни системи със силно аудиовизуално въздействие. Обучението следва да е в колаборация с бизнеса и държавните институции.

С оглед на това във външно организационен аспект са ни нужни комплекси от функционално и договорно свързани самоуправляващи се университети, научни институти, стопански организации и държавни институции. Основа е принципът на асоциирането, сдружаването и кооперирането за съвместна изследователско-експериментална, експертно-консултантска и практическа учебна и квалификационна дейност. Важно в случая е учените – педагози да съвместяват позиции в университетите и в бизнес компаниите или държавните институции с реално работно място. Там студентите следва да провеждат стажове като вид дуално обучение. В резултат учебният процес би прераснал в учебно-изследователски, както с фундаментално, така и с приложно образователно съдържание. При тези условия университетите ще са в състояние да решават проблема за подготовката на нов вид научно-преподавателски кадри – с подходяща функционално-квалификационна структура, с многостранна, включително практическа и чуждоезикова, подготовка. Всеки учен – педагог следва периодично да доказва чрез научни трудове, учебни ръководства, преподавателска и експертна дейност своята пригодност за аспирирани научни степени или академични длъжности. Подходящ следва да е творческият микроклимат и да са обичайни гост-професорите. Така се създават хора на индивидуално ниво с класа и на обществено ниво – в достатъчна критична маса.

С това е свързана стратегията за развитие на науката и висшето образование у нас. Ключов момент обаче е подплатата ѝ с нов начин на финансиране. Проблемът е обаче доста сложен. Така е заради стойностната недооценка на университетската дейност. Поради това немалко учени и педагози търсят реализация другаде – втори и трети трудов договор в страната или емигриране в чужбина.

Материалното производство е пазарно организирано. Колкото са по-високи производителността и качеството, толкова по-добро е пазарното възнаграждаване на неговите фактори. При свободна конкуренция то се определя от съотношението между

търсенето и предлагането, тласкащо цената им към равнище, което ги уравнишава. В научно-образователната сфера не е така.

Първо, университетите целят не производителност, а качество. Мисията им е свободно да творят и да преподават наука на свободни хора. И то така, че бъдещите специалисти да са способни сами да овладяват, създават, прилагат и разпространяват знания. Не може без щети за качеството да се изследва или преподава по-бързо. Съставянето на учебник е венец на академичната кариера, но то още не е обучение, както либретото (да цитирам Чехов) още не е опера. Световна тенденция е ограничаването на числеността на обучаваните от един преподавател. То облекчава контрола, индивидуалния подход и усвояването на знания чрез изследвания като най-ефикасен метод. По този начин студентите се превръщат от обект в субект на собственото си квалификационно израстване.

Второ, значителна част от университетската дейност няма пряк изход към пазара. Резултатите ѝ не са крайни, пазарно оценени стоки. Оттук идва проблемът как да се финансира такава дейност. Известно е до какви изкривявания води количественият показател „численост на обучаваните студенти“, допустим само като допълнително съображение. В много страни успешно се прилага т. нар. финансиране според постиженията (performance funding). То е базирано върху 37 оценъчни критерия като проявено качество на университетската дейност. Такива са нивото на професионална реализация на възпитаниците; делът на безработните от тях; импакт факторът за научните публикации; обществената репутация на университетите или на техните структурни звена; добрата атестация, акредитацията и пр. На тази основа университетската дейност се финансира диференцирано, според качеството ѝ. Използват се бюджетни субсидии, нарочни фондове, безвъзмездни грантове, частно спонсорство, завещания, студентски такси и др. п. Известна в това отношение е ролята на такива фондации в САЩ като Карнеги, Рокфелер, Форд и мн. др.

Трето, бидейки интегрирана все по-тясно с външни организации, нарастваща част от университетската дейност има резултати във формата на търгуеми продукти и услуги. Такива са: технологичните, информационни и управленски иновативни идеи; консултации, научно-изследователски услуги, лекции, патенти, лицензи и др. п. По тази причина подобна университетска дейност все повече се описва с икономически понятия – инвестиции, услуги, търсене, предлагане, маркетинг, продажби, приходи, доходи. Предвид това правило в много страни е вече допълването на държавно финансираната издръжка на университетите със собствени приходи. Днес дилемата е: или нарастващи собствени приходи на университетите от договорирана с външни ползватели и възмездявана дейност, или по-нататъшно влошаване на финансовото им състояние.

Четвърто, това е така понеже по законите на пазарната икономика хората в научно-образователната сфера също държат сметка за алтернативната цена на своя труд. Тя е това, което те биха получили при друга, но пропусната възможност. Когато растат възнагражденията, например в IT сектора или в развлекателната индустрия, расте и алтернативната цена на научно-образователния труд. Тъй като членуваме в ЕС, проблемът за стойностните несъответствия получава още по-големи измерения. То кара учените-педагози да търсят удовлетворение в чужбина. По съпоставими цени за 2010 г. средногодишната ни производителност като БВП на човек в сравнение със страните от Евроразона е 2.4 пъти по-ниска. Средната реална заплата обаче е 4.8 пъти по-малка. Ако у нас съотношенията в разпределението на БВП са както тези в Евроразона, средната заплата у нас би била два пъти по-висока.

Има причини да е така. Основната е, че сме в отворено общество. Потребностите ни се формират според международните стандарти, а се задоволяват според локалните ни възможности и следваните политики. Претенцията да се получават възнаграждения, адекватни на алтернативната цена на труда, е не нещо друго, а израз на обективния закон за единния пазар и единната цена на сравними блага в единното европейско пространство. Но принципът „както работим, тъй живеем“ е незаобиколим. Плюс това като потенциал сме в

догонваща позиция дори по отношение на страните от Централна Европа. Трябва да натрупваме икономически потенциал. Пътят за това е чрез акумулация не само на физически, а и на човешки капитал. Влияят негативно и преднамереният съсловен лобизъм, неспазването на приоритети, обявени в политическите програми и др. п. И в научно-образователната сфера, както навсякъде следва да има зависимост между постижения и възнаграждения. Първенството в приноса за общественото развитие трябва да се изразява и в качеството на живот. Ако не, учените, педагозите, артистите, лекарите и пр. ще продължат да търсят други пътища, за да постигнат алтернативната цена на своя труд.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Позитивното решение на засегнатите проблеми е възможно. Подказва го логиката на историята. По-рано индустриалната революция наложи, включително у нас, преливане на ресурси от селското стопанство към промишлеността. Днес е решаващо освобождаването на ресурси от материалното производство и пренасочването им към духовната сфера. Животът е организиран не само икономически, както често се възприема, но също така и социокултурно, нравствено, рекреационно, организационно-политически. С оглед на неговата пълнота духовността трябва да осигурява идеи, култура и смисъл; икономиката – материален просперитет; моралността – добродетелност; правнополитическата сфера – социален мир, хармоничен и справедлив обществен ред. Връзката на обществения живот с всяко от тях е не между цяло и части, а между цялото и неговите атрибутивни качества. С голямо значение е и емергентният ефект от всичко това, за да бъде – както е казал Конфуций – човекът все повече човек. По този начин се постига не само обществено развитие, а и социална нормалност. Техният главен индикатор е качеството на човека.

То е – както се казва – ключът за всички ключалки.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Маркс, К., Енгелс, Фр. (1978). *Сочинения*, Изд. БКП, София, стр. 213–218.
2. Фукуяма, Фр. (2001). *Големият разлом*, РИВА, стр. 33–34.
3. Кънев, М. (2006) *Освобождаване от миналото*. Академично издателство „Д.А.Ценов“, Свищов, с. 141-202, ISBN 954-23-0321-1; 978-954-23-0321-3.
4. Stiglitz, J. *Un autre monde. Contre le fanatisme du marche. Tr. de l'anglais*. Faiard, 2006, 563 p.
5. Данаилов, Г. *Основни начала на политическата икономия*. 2. прераб. изд. Пловдив, 1934, с. 12–23
6. Министерски съвет. (2014). Стратегията за развитие на висшето образование в Република България за периода 2014 – 2020 г. [2020]
<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=962>

**БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ ЕВОЛЮЦИЯ В
НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ
(Първа част)**

Венелин Терзиев

Професор, доктор на икономическите науки, доктор на науките (Национална сигурност), доктор на науките (Социални дейности), инж.
Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
Руска академия по естествознание – Москва, Русия

Марин Георгиев

д-р
Университетска многопрофилна болница за активно лечение
„Канев“ АД – Русе, България

Илина Арменчева

Доцент, д-р
Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Иван Иванов

Инж.
Университетска многопрофилна болница за активно лечение
„Канев“ АД – Русе, България

***Резюме:** Балансираната карта за оценка (БКО) е практическият инструмент, помагач на организациите да реализират своята бизнес стратегия. За всяка перспектива се формулират стратегически цели, критерии и планове за действие. Непрекъснатият процес по развитието на БКО е целенасочен върху съвместяването на четирите и повече перспективи. Картата насочва усилията на разглежданата организация върху критичния анализ на бъдещето и обвързването му със съдържанието на идеала.*

***Ключови думи:** Балансирана карта за оценка, измерване на дейността, стратегическо управление, контрол, организация.*

***JEL:** M41*

**BALANCED SCORECARD – REVOLUTION OR EVOLUTION IN NON-TRADITIONAL
MODELS OF MANAGEMENT AND FIXED DEVELOPMENT
(Part One)**

Venelin Terziev

Professor, D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), PhD, Eng
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
University of Rousse, Rousse, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Marin Georgiev

PhD
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Irina Armencheva

Associate Professor, PhD
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

Ivan Ivanov

Eng.
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Summary: Balanced scorecard (BSC) is a practical tool helping organizations to implement their business strategy. Each perspective requires setting strategic goals, criteria and action plans. The continuous process of BSC development is focused on combining four and more perspectives. The balanced scorecard focuses the efforts of the reviewed organization on the critical the analysis of future and its binding with the meaning of the ideal.

Keywords: *Balanced Scorecard, performance measurement, strategic management, control, organisation.*

JEL: M41

ВЪВЕДЕНИЕ

Една от характерните особености на последните години се състои в динамичното развитие на концепции, модели и технологии за корпоративно и обществено управление. Особено внимание се отделя на стратегическото управление. Анализът на дейността на големи и средно големи икономически субекти, функциониращи без адаптирано към тях стратегическо управление, вече е твърде рисковано начинание. Изследванията в тази област предизвикват и подготвят появата на нови парадигми, концепции и инструментариум. Без съмнение оценката е ценна управленска практика. Една от ролите на измерването, особено във формата на балансирана схеми, е да улесни проверката за хода на действия по мероприятия в организацията.

Изходен пункт на балансово-резултатните методи е разбирането, че да се разчита напълно на финансовите показатели при оценяване изпълнението на поставените цели в организацията е неправилно. Адаптирането на балансово-резултатния анализ към новите условия, освен че отдава дължимото на традиционните измерители, ги допълва и с нови показатели за очаквано състояние и развитие в бъдеще. За основа на този тип анализ се утвърждава балансираната карта за оценка (БКО) [1], презентирани в началото на 90-те години на XX век.

БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – РЕВОЛЮЦИЯ В НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Идеята бизнесът да се разглежда от гледната точка на „карта“ предизвиква значителен интерес още от въвеждането на модела през 1992 г. Причината е, че все повече мениджъри откриват необходимост от нещо повече от масово прилаганите краткосрочни доклади, визирайки развитието на способности, необходими, за да преуспее организацията и в бъдеще, макар че е възможно тези промени да ги лишат от печалби в настоящата година и да доведат до нарастване на разходите.

Именно това е фундаменталната причина, поради която компаниите се нуждаят от балансирана карта. Тази нужда е още по-очевидна за организацията, чиято цел не е печалба, като правителствени агенции и нестопански структури, и откроява още основателни причини, поради които балансираната система успешно се налага в света на бизнеса и консултантските услуги:

Първо, това е съвсем навременна идея. Остарелите традиционни системи за измерване, както и все по-големите усилия за съществуване в непрекъснато усложняващите се условия, предоставят големи възможности за БКО.

Второ, БКО е изключително добре формулирана и представена много внимателно както от своите създатели чрез серия статии във водещи научни списания, така и от водещи консултанти на научни форуми.

Трето, БКО изглежда проста, но притежава широкоспектърна същност. Предимството на това е, че от пръв поглед се констатира достатъчна прозрачност и разбираемост. И все пак при по-задълбочено изследване на самата концепция става ясно, че така наречената „простота“ е само привидна.

Предпоставките за утвърждаване на управленския модел балансирана карта за оценка на резултатите могат да бъдат разгледани в няколко аспекта:

- Ниската ефективност и едностранчивата насоченост на управленския контрол в посока финанси, а оттам и деформирането на база данни при създаването на стратегия.
- Необходимостта от въвеждане в практиката на широко приложим модел, измерващ ефективността, анализиращ отношенията и регистриращ тенденции и посоки на стратегическо развитие.
- Съвместяването на финансови и нефинансови измерители на дейността – тяхната роля в реализирането на ефективно управление и контрол на всички нива.

От 1992 г. до наши дни интересът към балансираната система от показатели постоянно нараства. Концепцията провокира усъвършенстване на дейността на много мениджъри. Особено отзивчиви са ръководителите от средния ешелон. За тях е лесно да погледнат операциите си като балансиращ акт между различни значими интереси от гледна точка на балансираната карта. Аprobацията на БКО като средство за контрол среща трудности, докато обори привидно по-практичните цели за печалби при висшия ешелон ръководители. Следователно е важно внимателно да се прецени какви ключови коефициенти и нефинансови критерии трябва да се заложат в нея.

Фиг. 1. Балансирана система от показатели

В балансираната карта критериите за резултат се комбинират с критерии, които описват изразходените ресурси или извършените дейности, като тази комбинация се обособява като един стимул, един своеобразен двигател на работата. Добре конструирани карти комбинират в съдържанието си няколко перспективи (Фиг. 1) и два елемента, които е трудно да се разграничат. Те са обвързани в система от цели и средства. За хората, отговарящи за логистиката, времето на доставка е резултат, но за целите на връзката с клиента то може да се сметне за един от двигателите на работа, който може да повиши лоялността на клиента. В този ред на мисли може да се твърди, че картите до голяма степен илюстрират възможностите на бизнеса да се основава върху предположения за връзките между отделните коефициенти и тези предположения да се използват за осъществяване на определена задача.

Чрез висока „прозорливост“ пазарите се фрагментират, когато клиентите осмислят как могат да задоволят индивидуалните си нужди. Това развитие представлява истинско предизвикателство за адаптивната способност на бизнеса. Общуването с клиентите трябва да бъде сведено до ниво индивид и задоволяване на неговите потребности. Това изискване важи не само за компании, които продават на други компании, но и за така наречения масов пазар. Комуникацията насърчава и стимулира растящите очаквания на купувачите относно продуктите и тяхното приложение. „Индивидуално адаптиран и основан на конкретни взаимоотношения маркетинг предполага, че се усъвършенства способността да се управлява обособената вече

връзка между клиент и продукт“ [2]. Поради липсата на стандартни решения до голяма степен фактори за успеха в този аспект са информационните системи и компетентността на работещите.

Всички тези изисквания налагат нужда от динамични организации с висока степен на автономност на работещите. За тази среда не е подходящ традиционният финансов контрол. Не само че информацията, която той осигурява, често е остаряла и неточна, за да се използва като база за решения за отношенията с клиенти или за продукти. Освен това и автономните служители се нуждаят от цели и инициативи, различни от обичайните, които се базират на печалба и възвращаемост на инвестициите и са оформени по модела на бюлетините за приходите при финансовото счетоводство. Необходими са други ориентири, които да посочат начин, съвместим с изчерпателната далновидност или концепцията на бизнеса. Цялата организация трябва да възприема единството на стратегия и правилата на бизнеса, които се базират на консенсус между необходимите приоритети. По тези причини балансираната система има своето място и роля. Концепцията е помощник в процеса за постигане на общо мнение за бизнес средата в компанията. Тя обогатява инструментариума на управлението и контрола и ги устремява в стратегическа насока, като преосмисля тяхната ефективност и провокира усъвършенстването им във функционален план.

В понятието „балансирана карта“ е заложена не само специфичната структура за самата „карта“, но и процесът на нейната употреба. Така концепцията за балансирана карта е елемент от добре развита система за управление и контрол, фокусирана в стратегическа перспектива и отговор на критиката, насочена към традиционното управление и контрол. Тук прозира връзката на оригиналните предположения на Каплан и Нортън за контрол на балансираната карта с други подобни предположения и с идеята за интелектуалния капитал на една компания. При наличието на балансирана карта финансовата отговорност и управлението са заменени от по-богатата картина на реалността. Не че паричните критерии са станали по-маловажни, но и в тази връзка е необходимо да се формира баланс при прехода от финансово към стратегическо управление на организационната дейност.

През последното десетилетие нараства критиката към традиционните системи за управление и контрол като обосновани само върху финансови критерии. Причината за това е, че днес условията се различават от условията по времето, когато се е утвърдило разбирането за смисъла на традиционните управление и контрол.

Понякога се говори, че основно традиционният контрол е спрял да се развива през 1925 г. По онова време са съществували буквално всички счетоводни процедури, използвани и сега: бюджети, стандартни разходи, трансферирано плащане/цената на продукти или услуги, когато са търгувани между отделните филиали на една и съща организация, а не на свободния пазар – моделът на Дюпон и др. Ролята на системата мениджмънт – контрол е била да се грижи компанията да е ефективна; в резултат на това мениджмънтът се съсредоточава основно върху разходите.

От Втората световна война насам промишлеността е подложена на огромна технологична промяна и повечето организации са увеличили мащабите си и са усложнили структурата си. Модерните технологии и производствени процеси водят до нови изисквания към системите за управленски контрол на компаниите. Финансовите критерии илюстрират резултатите от вече взети решения, но не са адекватно ръководство за дългосрочно стратегическо развитие. Много хора осъзнават, че за да бъде конкурентноспособна една компания, тя се нуждае от по-пълна информация за различните аспекти на своя бизнес. По тази причина 80-те години се характеризират с бум на концепции и инструментални образци като: Мениджмънт на пълното количество (МПК), управление на производството (Кайзен), повторно планиране на бизнес процеса (ППБП) и др. Но от счетоводството и отдела по финансов контрол рядко излизат инициативи. Целите на новите инструменти регистрират неясна връзка с традиционния контрол, тъй като чрез тях се доказва непрестанен напредък с течение на времето, като се опират на идеи и предложения от самата организация. Стратегията, стъпила върху процесите, които отговарят на нуждите на купувача, е

несъвместима с краткосрочното мислене, резултат от съсредоточаване единствено върху финансовите критерии.

Формират се критични становища относно класическия контрол, тъй като той генерира определени дефицити в управлението защото:

1. Предоставя подвеждаща информация при вземане на решения. Основата за вземане на решения в една компания се създава от информацията за разходи, приходи и доходност. „Традиционните финансови критерии показват резултатите от минали дейности. Такъв вид информация може да доведе до действие, несъвместимо със стратегическите цели“ [3].

2. Не взема предвид изискванията на днешната организация и стратегия. Съсредоточаването върху критерии с паричен израз принуждава компаниите да пренебрегнат по-малко материални нефинансови критерии като качество на продуктите, задоволеност на клиента, време за доставка, гъвкавост, време за развитие на нов продукт и по-високо ниво на ноу-хау на работниците. Използваните критерии регистрират фалшиви сигнали за ефективността и доходността на предприятието.

3. Насърчава краткосрочното мислене и субоптимизация. Финансовият контрол не предполага дългосрочно мислене. Той може да доведе до съкращения в изследването и развитието, връщане към остарели методи на обучение, слаби програми за мотивация и инициативност и забавяне на инвестиционни планове. Така основният проблем се оказва „субоптимизация“ във времето, а предизвикателството е да се постигне баланс между кратко- и дългосрочна работа.

4. Управлението на база финансови критерии омаловажава ролята на контрола. Структурата на управленско-контролните системи е определена от нуждата на финансовото счетоводство относно външна информация. Акционерите в компанията непрестанно искат информация за работата на предприятието, за да могат да се сравнят с алтернативни възможности за инвестиране. Само финансови критерии не дават достоверна и точна информация за развитието на бизнеса. [4]

5. Генерира подвеждаща информация за разпределението на разходите и контрола на инвестициите. Традиционната основа за разпределение на разходите – разпределение на индиректните на основата на директните разходи – е остаряла. Връзката между директните и индиректните разходи е променена като следствие от нарасналите разходи за изследване и развитие, съвместната работа, рационализиране на производството и т.н. Смесените субсидии за продуктите затрудняват оценяването на действителната доходност от всеки един от тях. Освен това често е невъзможно да се оценят дългосрочните разходи по разработването на един продукт. Разходите трябва да се разпределят по начин, различен от традиционния метод на стандартните добавки.

6. Доставка абстрактна информация на служителите. Друг недостатък на финансовите критерии е, че те не значат нищо за голяма част от организацията, състояща се от служители, които не откриват връзка между тяхната работа и цифрите в различните типове отчети. „Системите са твърде комплицирани и така се превръщат в пречка за гъвкавостта на предната линия“ [5].

7. Игнорира се ролята на бизнес средата. Традиционните системи, конструирани от финансови критерии, пренебрегват перспективата клиент и конкурент и така не успяват да ни предупредят рано за промените в предмета на дейността на компанията и в промишлеността: финансовите ключови коефициенти на повечето контролно-управленски системи са насочени повече навътре, отколкото навън. „Тези критерии се използват за сравнения с минали периоди на основата на вътрешно създадени стандарти. Така е много трудно да се сравни компанията с конкурентите ѝ, макар че тази информация е толкова важна, колкото и работата на компанията за постигане на набелязаните цели“.

8. Възможност за подвеждаща информация. Днешните лидери са склонни да използват информацията от ежемесечни и тримесечни отчети – фактор, който накланя везните в полза на краткосрочни инвестиционни решения. Освен това тази краткосрочна перспектива дава

възможност за манипулиране на финансови критерии, така че „финансовите ключови съотношения могат да са подвеждащи и да не са достоверни за целите на анализа и вземане на решения“ [6]. Именно динамиката на баланса между отношение и състояние поставя на дневен ред разрешаването на дилемата: документ или процес е явлението БКО. „Когато се говори за балансирана карта се счита, че успехът трябва да отразява баланса между няколко важни елемента на работата, на разумния баланс между отношение и състояние на развитите и развиващите се компоненти“ [7]. Еднакво важно е картата да бъде оформена като документ за постигнати и очаквани резултати. Тогава тя е алтернативен начин да се визуализира бизнес планът.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Във втора част на разработката се прави анализ на приложението на Балансирана карта за оценка в различните по тип организации, изтъкват се предимства, с които тя подменя традиционния метод на счетоводителите паралелно да ангажират цели и критерии, които се приемат и тълкуват по-лесно под формата на карта от несчетоводители. Ръководството на проекта трябва неотстъпно да следи работата, да прави предложения и нанася корекции, които ще улеснят разбирането на процеса като цяло и ще гарантират постоянство на картата.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Kaplan, R., Norton, D. (1992). *The Balanced Scorecard: Measures that Drive Performance*, Harvard Business Review, I – II, 1992.
2. Treacy, M., Wiersema, F. (1995). *The Discipline of Market Leaders*. NY: Addison-Wasley, 1995.
3. Goldenberg, H., Hoffecker, J, (1994). *Using the Balanced Scorecard to develop Companywide Performance Measures*, Journal of Cost Management, Fall 1994.
4. Johnson, T., Kaplan, R. (1987). *Relevance Lost: the rise and fall of Management Accounting*, HBSP, 1987.
5. Shank, J.C., Govindarajan, V. (1993). *Strategic Cost Management*, NY, Free Press, 1993.
6. Eccles, R., Pyburn, P. (1992). *Creating a Comprehensive System to Measure Performance*, Management Accounting, X. 1992.
7. Friedag, H.R., Schmidt, W. (1999). *Balanced Scorecard: Mehrersein Kennzahlensystem*, RHV, Fr\G, 1999.

**БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ ЕВОЛЮЦИЯ В
НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ
(Втора част)**

Венелин Терзиев

Професор, доктор на икономическите науки, доктор на науките (Национална сигурност), доктор на науките (Социални дейности), инж.
Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
Руска академия по естествознание – Москва, Русия

Марин Георгиев

д-р
Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

Илина Арменчева

Доцент, д-р
Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Иван Иванов

Инж.
Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

***Резюме:** Балансираната карта за оценка (БКО) е практическият инструмент, помагач на организациите да реализират своята бизнес стратегия. За всяка перспектива се формулират стратегически цели, критерии и планове за действие. Непрекъснатият процес по развитието на БКО е целенасочен върху съвместяването на четирите и повече перспективи. Картата насочва усилията на разглежданата организация върху критичния анализ на бъдещето и обвързването му със съдържанието на идеала.*

***Ключови думи:** Балансирана карта за оценка, измерване на дейността, стратегическо управление, контрол, организация.*

***JEL:** M41*

**BALANCED SCORECARD – REVOLUTION OR EVOLUTION IN NON-TRADITIONAL
MODELS OF MANAGEMENT AND FIXED DEVELOPMENT
(Part Two)**

Venelin Terziev

Professor, D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), PhD, Eng
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
University of Rousse, Rousse, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Marin Georgiev

PhD
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Ilina Armencheva

Associate Professor, PhD
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

Ivan Ivanov

Eng.
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Summary: Balanced scorecard (BSC) is a practical tool helping organizations to implement their business strategy. Each perspective requires setting strategic goals, criteria and action plans. The continuous process of BSC development is focused on combining four and more perspectives. The balanced scorecard focuses the efforts of the reviewed organization on the critical the analysis of future and its binding with the meaning of the ideal.

Keywords: *Balanced Scorecard, performance measurement, strategic management, control, organisation.*

JEL: M41

ВЪВЕДЕНИЕ

В ранните образци Балансираната карта за оценка е разглеждана като метод на стойностно измерване. В тези случаи е твърде трудно да се търсят сериозни основания процесът да се обвързва с управлението на стратегия и контрол върху нея. На този ранен стадий развитието на БКО е обвързано с конкретни инициативи и мероприятия, планово подготвяни и бюджетно обезпечени. Наблюдава се взаимно влияние между формата на картата и целия процес на планиране, в частност на процеса по създаване на бюджети. Той предполага оформянето на баланс между краткосрочно и дългосрочно планиране и възможност да предначертава необходимата стратегическа посока на усилията на всеки член от организацията. Картата често създава поводи за дискусии, които без нея може би не биха се провели, но са важни поради нейната употреба. Така един документ формално погледнато е карта, но съдържа и нещо много повече.

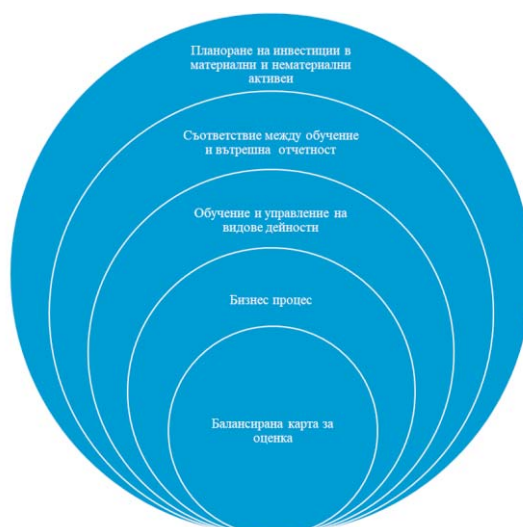
Идеята далеч надхвърля просто създаване на система за оценяване на работата. Макар да съществуват много мнения за картата, твърде често в това понятие се залага и друго съдържание. От практиката е установено, че картите имат различни приложения – от управление на бюджетите до управление върху стратегиите. Те всички имат една обща черта: появата им в последните години е предизвикана от необходимостта да се измерват и управляват както ефективността на дейността на разглежданите организации, така и далеч по-сложни процеси като реализирането на стратегии. В основата на концепцията за Балансираните карти за оценка лежи идеята за формиране на иновационна система за измерване на дейността на организациите.

В момента организации и компании от корпоративен тип оперират в нов вид икономическа среда, основана на знанието, където е необходимо да бъдат управлявани на практика неизмерими дейности като иновации и човешки капитал. Самите организации осъзнават как при новия вид икономика съществуват нови явления, носещи стойност, каквито са знанието на хората, новите технологии и софтуерни продукти, корпоративната култура, подпомагаща иновациите. Отчита се, че организациите не разполагат с подходящия инструментариум, за да прилагат успешно новите си стратегии и да реализират успешен контрол върху тях [1].

Първата част на статията разглежда фундаменталната причина, поради която компаниите се нуждаят от балансирана карта за оценка, и прави анализ на предпоставки за утвърждаване на управленския модел балансирана карта за оценка на резултатите.

БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – ЕВОЛЮЦИЯ В НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Балансираната карта за оценка (Фиг. 1). е практическият инструмент, помагач на организациите да реализират своята бизнес стратегия. За всяка перспектива се формулират стратегически цели, критерии и планове за действие. Непрекъснатият процес по развитието на БКО е целенасочен върху съвместяването на четирите и повече перспективи. Картата насочва усилията на разглежданата организация върху критичния анализ на бъдещето и обвързването му със съдържанието на идеала.

Фиг. 1. Балансирана карта за оценка

За процеса по въвеждане на БКО в практиката на всяка организация се установяват и регламентират определена цикличност и принципи [2]. Чрез езика на цели и стимули се създава конферентна връзка между всички йерархически нива за ефективно общуване. БКО се отличава с логично обвързана и лесно разбираема архитектурна структура за същностно изразяване на възприетата стратегия. Акцентът в цялостния анализ на модела БКО пада върху логиката по съвместяване на различни критерии. Наред с това тя носи и ретроспективен характер, поради факта, че онагледява историята на организационната стратегия. Компактната форма е обвързана с конкретни принципи при конструиране, доказана причинност и логическа организираност. Процесът на моделиране на БКО, постоянно доказващите се хипотези за определени причинно-следствени връзки генерират алтернативи за самоусъвършенстване на модела, а оттам и за формите на управление и контрол в разглежданата организация.

Управленският процес започва с идеала и стратегията на организацията, а картата е творчески метод за управление и контрол на бизнеса. Творческият характер на процеса по създаване и внедряване на БКО се определя от една страна, от възможността да се вплътят идеалните цели в реални дейности, а от друга страна, ефективната стратегия да бъде резултат на изкуството да се управлява и контролира. „Но опитът показва, че дескриптивният характер на картата често води до нови идеи за бъдещето на компанията и преоценка на нейната стратегия“ [3]. По тази причина първата стъпка в процеса по форматиране на картата е разработване на стратегия – фаза, която вече може да е осъществена при други процеси на компанията. В такъв случай подготовката на картата включва просто потвърждение на съществуващите стратегии, макар че в процеса по конструиране те трябва да бъдат изразени като цели и фактори.

Процесът подчертава начина, по който стратегията на компанията се трансформира като критерии и цели за отговорните мениджъри, и възможностите на картата да дава изчерпателни и балансирани описания на техните задължения. „Процесът по принцип трябва да се повтори на всяко ниво от компанията, така че всички служещи да добият усещането, че участват в него и да осъзнаят своята роля в целия стратегически план“ [4]. Важна част от процеса е да се свържат заедно критериите от различни перспективи и картите за различните звена на организацията.

В тази компетентност компанията трябва да концентрира своите ресурси в определен брой подобрени области. Процесът включва голям брой служители, чийто принос е необходим по различен начин. Картите за разнообразните им дейности трябва да са достатъчно ясни, за да насочат техните усилия във вярната посока и да обяснят какъв е приносът им към общите усилия. За да е достъпна картата за употреба в практиката в цялата компания, процедурата при работа с критериите трябва да е прозрачна и разбираема.

Данните трябва да се записват, сверяват и пускат в обръщение. „Обикновено картата ползва комбинация от данни, които вече се употребяват в компанията, и нови критерии, някои от които може да са съвсем обикновени по природа. При проектиране на карта за стратегически контрол е нормално да се обмислят практическите аспекти на събраните данни и на съществуващите системи“ [5]. Това е особено валидно за въвеждащата фаза, когато картата не е приела окончателния си вид. Но дори една временна система се нуждае от практически решения и отговори на много въпроси, отнасящи се до отговорността за оценките за качеството на управление и контрол.

Една от функциите на картата е да контролира операциите на компанията. Тя осигурява език, с който да се опишат очакванията и работата, като така се поставят основите за дискусии – как всеки индивид може да допринесе за постигане идеала на компанията. Усилията да се разработят бази данни за клиенти или да се привлекат клиенти за нов пазарен сегмент може и да не са доходни за кратък период, но могат да са оправдани предвид очакваните облаги в далечен план. „Картата служи като база за определяне на съответната тежест на тези усилия в целия баланс и за разпределяне на тази тежест в целия стратегически контрол“ [6]. С времето ефектът се усилва. Необходима е подходяща структура за стимулиране и практически мерки за работа със събраната информация, така че разработването на набор от добри практики за картата да е лесно и осъществимо. Особено важно е дискутирането на въпроси, свързани с формиращите картата фактори, и коментар на нефинансовия им характер.

Ключово значение в разработването и внедряването на модела БКО има практическата реализация на концепцията за „учащата“ организация. Практически се осъществява процес на споделяне на интелектуални модели, където участва на практика голяма част от персонала. От една страна, този процес обслужва изработването на балансираните карти на всички равнища. Използват се знанията и опита на множество членове от персонала за изработване и оценка на хипотези относно измеренията, факторите и показателите за успеха на компанията и нейните подразделения.

От друга страна, процесът на разработването на картата създава важни предпоставки за нейното внедряване. Широкото обсъждане цели постигането на консенсус по окончателните параметри на картите и реализиране на обратно влияние върху индивидуалните интелектуални модели. По този начин картите се утвърждават и възприемат с убеденост като план за действие и алтернатива за самоусъвършенстване.

Една фундаментална предпоставка при създаване на капитал от висшето равнище на управление за организацията е, че всички заинтересовани страни трябва да намерят консенсус относно общите допирни точки в дейността. Следователно на организацията трябва да се предоставят достатъчно ресурси, включително и времеви ресурс, така че всеки въввлечен в проекта да получи информацията, необходима му, за да си състави хипотеза, която да защити и да превърне в основен мотив на поведение, подчинено на реализацията на балансираната карта и привеждането ѝ в действие.

Опитът показва, че в голям брой случаи при обсъждания за внедряване на БКО висшият мениджмънт подценява полезността за организацията; участниците в проекта да придобият впечатление и представа за фактическото състояние на самата организация и извън нея (среда, бранш). Този недостатък често е свързан с някаква тайнственост, която обгръща въпросите и информацията от този вид. Този тип казуси доказват наличие на два проблема относно информацията – проблема с изкривяването на информационни данни и възможността определена некомпетентност да се крие под определена конфиденциалност. Тези проблеми акумулират голям брой негативи, като основният е, че много служители също се нуждаят от този вид необходими данни при вземане на правилни решения. Поведението се ръководи от моралните ценности и мненията, които на свой ред се основават на предишен опит.

Фиг. 2. Организация в процес на промяна

„За да се осъществят необходимите промени, трябва да се създаде среда, която води до натрупване на нов опит, който постепенно ще повлияе върху становищата и след това върху поведението“ [7]. Понякога обаче е необходима външна намеса, за да се създаде и въведе новият опит. Една от целите на балансираната система е да стимулира нововъведения и иновации. Когато впоследствие организацията регистрира и анализира резултатите от промененото си поведение, вече ще е установена една форма на самовъзпроизвеждащ и саморегулиращ се процес (Фиг. 2).

Сигурно е, че целият процес и качеството на работата подчертано ще се подобрят, ако на участниците в него е дадена релевантна основна документация, както и възможността да я подлагат на съмнения и ревизии, включително да я разработват още. „По-доброто разбиране на цялото положение от получената необходима информация и времето се изплащат многократно по-късно в процеса, когато участниците се заемат отново с всекидневните си задачи“ [8].

Важно условие за успеха на проект като Балансирани карти за оценка е изборът на подходяща организация. В зависимост от размера и статуса на компанията е добре в началото да се конкретизира обхватът на дейностите, които ще бъдат включени в картите, организационната структура, скоростта и посоката на въвеждане. Ако компанията е малка, може би е най-добре да се конструира карта за цялата организация, докато при голяма компания и/или корпоративна група може да е по-подходящо процесът да стартира с един или два пилотни проекта.

В последния случай изборът на подходяща единица в компанията трябва да стъпи върху комбинация от желание за участие и годност за проекта, така че компанията максимално да се възползва от първоначалния опит в по-нататъшната си работа. „Практическият опит показва, че е добре да се работи както с вътрешни единици, така и с единици с по-широки външни контакти“ [9].

Друг решаващ фактор при избора за начин на въвеждане е структурната и правна уредба на компанията в дадения момент. Ако компанията е в период на бурни промени, процесът на картата сам по себе си може да е полезен инструмент. В такива случаи обучението на персонала при въвеждането на балансираната карта би било полезно и би помогнало да се изгради разбиране и консенсус за бъдещите стратегии и за всички промени, които могат да последват процеса. В тези случаи е благоприятно да се започне със създаване на карта на най-високо ниво, която през следващата фаза може да бъде декомпозирана на подходящи части.

За да подготви и получи подкрепа за необходима промяна в организацията, топ управата може да подложи картата от стратегическо ниво на коментар. Целта на това

представяне на картата не е само да се получи подкрепа за цялата стратегия, но и да започне дискусия как може да се проведе по-ефективно процесът.

Първата стъпка след изработването на карта на висше равнище е да се позволи на всеки отдел или подходяща група да я огледа и обсъди как тя влияе на тяхното специфично положение и как те смятат, че могат да допринесат за реализирането на идеала и целите на компанията. Може да се обсъди и как да се работи по-ефективно и интелигентно. Едва след като приключи този етап, може да се започне работа по осъществяване на промени в организацията. Промените печелят допълнителна подкрепа и се прилагат и по-нататък, когато се изготвят карти за съответните единици на новата организация.

Процесът сам по себе си е изключително важен и на всички участници в него е необходимо достатъчно време, за да го разберат добре. Колко време е необходимо зависи донякъде и от големината и положението на компанията. В малка компания проектът може да бъде завършен за 6 месеца в най-добрия случай, но ако организацията или ситуацията са по-сложни, може да минат няколко години, преди да бъде покрита цялата компания. Трябва да се отбележи и че процесът по внедряване и работа с балансирана карта никога не спира напълно [10].

До голяма степен ефектът на въздействие от приложението на модела се крие в самия процес на разработване, в който голям брой служещи участват в съвместни анализи и дискусии за способностите и положението на компанията.

Освен дискусиите и разбирането на идеала, централна част от работата е по-нататъшен анализ за откриване на стратегически перспективи и фактори за успех. Поради тази причина в процеса трябва да включат максимален брой служещи. Той трябва да се осъществява с консенсус доколкото е възможно. Особено важно е случайните връзки и приоритетите, които се изясняват по време на дискусиите, да се разбират добре и да са широко подкрепяни. Ако липсва разбиране, процесът е тромав и съществува риск от неуспех.

За успешната връзка на идеала с ежедневните операции е важно и процесът на разработване да тръгне от две посоки. В началото висшето ръководство трябва да усъвършенства идеала и да разпрати това послание в останалата част на организацията. По-късно, по време на процеса, е необходимо да се започне диалог в цялата организация по отношение на това кои дейности ще бъдат засегнати и кои активно ще допринесат за успеха на идеала.

Значимостта на ангажимента на висшето ръководство и мотивацията му трябва да бъдат ясно формулирани. То трябва изцяло да се посвети на целия процес и трябва да вземе участие в разработването на първите основни елементи от картата. То трябва да е сигурно, че на тази задача се гледа като приоритетна и че цялата организация я подкрепя.

Освен активното участие и интереса на висшето ръководство, е важно да се включат в началните фази възможно най-много хора, които влияят върху мнението на останалите. Те са особено важни за набирането на много високо мотивирани „мисионери“ за по-нататъшната работа. Когато после процесът продължи в други части на организацията, по-активно или пасивно участие трябва да вземат повечето служители. „Докато степента на активност може да варира, споделеният опит показва, че има голяма полза от включването на възможно най-голям брой хора в обсъжданията за това как общите цели ще повлияят върху ежедневните операции и по какъв начин индивидът или групата могат да допринесат за успеха. Тези дискусии често помагат на участниците да видят нещата в съвсем нова светлина“ [11].

В зависимост от големината и структурата на компанията обикновено се оказва добра идеята да се сформира екип за управление на проекта, който да бъде делегиран с осъществяване на процеса. Решението относно състава на този екип е критично за успеха и ръководството трябва да демонстрира обективен избор при конструирането му. Ето защо би било неразумно в проекта да вземат участие само представители на отдели за контрол и ревизии, макар и много често те да са хората, които започват подобни проекти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Едно от главните предимства на картата е точно това, че тя подменя традиционния метод на счетоводителите паралелно да ангажират цели и критерии, които се приемат и тълкуват по-лесно под формата на карта от несчетоводители. Ръководството на проекта трябва неотстъпно да следи работата, да прави предложения и нанася корекции, които ще улеснят разбирането на процеса като цяло и ще гарантират постоянство на картата.

Абсолютно невъзможно е успешно конструиране и внедряване на БКО в организация, ако тя няма добре дефинирани мисия, ценности, визия и стратегия. Липсата на тези елементи пречи на ефективното управление на нематериалните активи, каквито са човешкият потенциал и ноу-хау-то на всяка организация.

Именно този факт се приема за нормален и в развиващите се икономики сравнително често мениджърите на човешки ресурси са инициатори по процесите на формулиране и дефиниране на мисия, визия и ценности за тяхната организация. Утвърдена практика е при подобни проекти да се привличат и външни консултанти от академичните и консултантските среди [12 – 13].

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Epstein & Manzoni. (1997). *Aglobal Perspective on Translating Strategy into Action*, 1997, US, W Press.
2. Kaplan, R., Norton, D. (1993). *Putting the Balanced Scorecard to Work*, Harvard Business Review, 1993, IX – X.
3. Zairi, M. (1994). *Measuring Performance for Business Results*. New York: Chapman & Hall, 1994.
4. Thor, Carl. (1994). *Measures of Success*. Junction, VT: Oliver Wight Books, 1994.
5. Jensen, S., Rieker, J., Schdjjer, A. (1999a). *Management Innovation*. Manager Magazin. 1/1999.
6. Baschin, A. (2001). *Die BS für Ihren Informations technologie-bereich*. Ein Leitfaden für Aufbau und Einführung. Munich 2001.
7. Hronec, S. (1993). *Vital Signs – Using Quality, Time, and Cost Performance Measurements to Chart Your Company's Future*. New York: AMACOM press, 1993.
8. Hoffman, O. (2000). *Performance Management*, Zurich, 2000, p. 44-70.
9. Stewart, G. Bennett. (1991). *The Quest for Value – The Eva Management Guide*, NY, HBSP, 1991. III.
10. Ruddle, K., Feeny, D. (1998). *Transforming the organization* (Oxford Executive, Research Briefings), 1998, III.
11. Klingebiel, N. (2000a). *Integriertes Performance Measurement*. Wiesbaden, 2000.
12. Terziev, V., Nichev, N., Stoyanov, E., Georgiev, M. (2017). A general principle of the development process of balanced scorecards as an instrument of control. // Proceedings of ADVED 2017 – 3rd International Conference on Advances in Education and Social Sciences 9 – 11 October 2017 – Istanbul, Turkey. International Organization Center of Academic Research, www.ocerint.org, 2017, pp. 690-694, ISBN: 978-605-82433-0-9.
13. Terziev, V., Georgiev, M. (2017). Highlights of the evolution of the “Balanced Scorecard” idea as a model for managing strategy development and control. // SOCIOINT 2017 – 4th International Conference on Education, Social Sciences and Humanities 10 – 12 July 2017 – Dubai, UAE, OCERINT – International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2017, pp. 607-610, ISBN: 978-605-82433-1-6.

СЪВРЕМЕННИ МОДЕЛИ ЗА РАЗВИТИЕ И УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА СТОПАНСКИЯ СЧЕТОВОДЕН АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО

Марко Тимчев

Доцент, д-р

Университет за национално и световно стопанство

Резюме: В статията са предложени модели за усъвършенстване на стопанския счетоводен анализ на предприятието. Изследвани са методологични проблеми и модели за анализ на ключови показатели, характеризиращи дейността, финансовата стабилност и конкурентоспособността. Представен е модел „Счетоводен бизнес анализ в балансирана система от показатели“ с възможности за пазарно позициониране, анализ на риска и конкурентоспособността. Изследвани са проблеми на информационното осигуряване на счетоводния анализ в балансирана система от показатели, посредством счетоводно и интегрирано отчитане в условия на цифрова трансформация.

Ключови думи: анализ, дигитализация, счетоводство, балансирана система, интегрирано отчитане.

JEL: M41

MODERN MODELS FOR DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE ACCOUNTING BUSINESS ANALYSIS OF THE COMPANY

Marko Timchev

Associate Professor, PhD

University of National and World Economy

Summary: The article proposes models for improving the scientometry, methodology and organization of accounting business analysis of the company. Methodological problems of information capacity, individual dynamics and models for the analysis of the key indicators characterizing the activity, financial stability and competitiveness of the enterprise are investigated. A concentric model “Accounting Business Analysis in a Balanced Scorecard” with market positioning, Z-Score analysis and competitiveness analysis are presented. This article explores the problems of providing accounting business analysis information in a balanced scorecard through accounting and integrated reporting and digital transformation.

Keywords: analysis, digitalization, accounting, balanced system, indicators, integrated reporting.

JEL: M41

ВЪВЕДЕНИЕ

Системата за комплексен стопански анализ не съответства на съвременните реалности и дигитализация. Необходимо е позициониране на стопанския счетоводен анализ на предприятието (ССА) в балансирана система за управление. Подсистемите на ССА следва да се интегрират в пространствен – хоризонтален, вертикален и интегрален аспект. Необходимо е усъвършенстване на научния метод на ССА. Фундаменталните подходи – индукция, дедукция, анализ и синтез трябва да се хармонизират с принципа на икономическа интуиция. Възможностите на ССА нарастват, ако във фазата на стратегическия анализ се имплементира методологията *SWOT – Analysis*. По този начин е възможно позициониране на предприятието в пазарното пространство и конкурентната среда. В съвременните условия нараства значението на методологията за анализ на антикризисния потенциал на бизнес организацията. Необходимо е отваряне на ССА към методите за многокритериален анализ на риска от финансова дестабилизация и несъстоятелност.

1. Насоки за усъвършенстване на наукометрията стопанския счетоводен анализ на предприятието

Стопанският счетоводен анализ е специфична функция на управлението, методология и наука. Във функционален аспект ССА е иманентен на основните функции на управлението: бюджетиране, отчитане, контрол, мотивиране и регулиране. Наукометричната рамка на ССА се базира на параметрите: предмет, обект и метод.

1. Предмет на ССА на предприятието са микроикономически, финансови, счетоводни и вътрешни бизнес процеси, свързани с трансформациите на капитала във фазите на маркетинговата, инвестиционната, оперативната, търговската и финансовата дейност на предприятието. Обект на ССА са микроикономическите процеси в субординация със счетоводно балансовите активи, капитали и производствения капацитет на предприятието. Гносеологичният метод на ССА включва система от способности, позиционирана между научния предмет и обект. Методът на ССА се базира на философско-епистемологичните принципи: анализ, синтез, индукция и дедукция.

2. Динамичната, конкурентна и схоластична пазарна среда предполага усъвършенстване на видовете ССА: предварителен, оперативен, текущ, последващ и ситуационен. Видовете стопански счетоводен анализ следва да се интегрират в хоризонтален, вертикален и интегрален аспект. Методиката на ССА е ориентирана към локализиране на пазарните позиции и изследване на оперативната дейност във връзка с финансовата стабилност на предприятието. Необходимо е координиране на видовете, обектите и насоките на ССА в единна методическа система (Фиг. 1).

Научният метод на ССА се базира на философско-гносеологичните принципи: анализ, синтез, индукция, дедукция и традукция.

3. Към показателите от системата на ССА трябва да се прилага критерий за оптимален капацитет и информационно съдържание. Методологията на счетоводството и теорията на стопанския счетоводен анализ показват, че показателите и ключовите бизнес индикатори имат различно информационно съдържание в отделните моменти от логистичния цикъл и дейността на предприятието. Зависимостта между капацитета, информационното съдържание на показателите и времевия хоризонт се описва от следната функция:

$$Q_i = f(t, q) \quad (1)$$

Където: Q_i - количество информация, съдържаща се в i – я показател;
 t – времеви хоризонт на дейността и логистичния цикъл;
 q – количество информация на единица време от времевия хоризонт.

Голяма част от показателите генерират оптимално информационно съдържание след пълен счетоводен цикъл. Методологията и организацията на ССА се базира на системен, стопански (техничко-икономически), счетоводен и финансов подход. Балансираната система от показатели предполага интегриране на финансови и нефинансови показатели в четири ключови перспективи (Таблица 1).

4. Необходимо е имплементиране на ССА в специфичния дизайн на балансираната система от показатели за ефективност. Балансираната система от показатели дава възможност за оптимална реализация на принципите на комплексност, системност и субординираност на стопанския счетоводен анализ.

5. Възможностите на ССА нарастват, когато в платформата на предварителния ССА се интегрира модул за стратегически *SWOT-Analysis*. По този начин става възможно позициониране и ориентация на предприятието спрямо конкурентите в пазарното пространство. Интегрирането на ССА в дизайна на балансирана система от показатели разширява обхвата на изследване на дейността на бизнес организацията. Стратегическата карта с методически шаблон за ССА трябва да включва следните групи показатели (Таблица 1).

Табл. 1

Перспективи и дигитални подсистеми	Ключови показатели
Финанси	Показатели за анализ на финансовата стратегия, финансовото състояние, финансовата стабилност и риска.
Маркетинг и клиенти	Показатели за анализ на маркетинговата стратегия и конкурентоспособността.
Вътрешни процеси	Показатели за анализ на доставни, оперативни, реализационни, иновационни и информационни процеси.
Обучение и развитие	Показатели за анализ на човешкия капитал

6. Балансираната система за анализ е отворена към методологията за управленски анализ и оценка на конкурентоспособността на предприятието. Анализът на конкурентоспособността в рамките на балансираната система *Accounting Business Analysis* може да се реализира посредством клъстерен метод. Конкуриращите се предприятия се третират като точки от n – мерното пространство. Последователно се определя условното разстояние между всяко конкуриращо се предприятие и водещото предприятие – „еталон“. Може да се определи показател – „Коефициент на конкурентоспособност“ – Kc :

$$Kc = 1 : (1 + Det) \quad (2)$$

$$Kc(av) = \sum Kc(ind) : N \quad (3)$$

Където:

Kc – индивидуален коефициент на конкурентоспособност на анализирания обект;

$Kc(av)$ – среден коефициент на конкурентоспособност;

Det – условно математическо отстояние до анализирания обект – „еталон“, притежаващ най-добрите параметри (определящи го като водещ в конкуренцията);

$Kc(ind)$ – индивидуален коефициент на конкурентоспособност на i -то предприятие (ABC – център);

N – брой предприятия (ABC – центрове на отговорност);

Интегрирането на стопанския счетоводен анализ и балансираната система от показатели в концентричен модел (Фиг.2) дава възможност за по-ефективно управление на стратегията на бизнес организацията. Съвременните икономически реалности поставят сериозни предизвикателства пред ССА, на които може да се отговори с решително усъвършенстване както в методологичен, така и в практико-приложен аспект. Съвременните икономически реалности поставят сериозни предизвикателства пред ССА, на които може да се отговори с решително усъвършенстване както в методологичен, така и в практико-приложен аспект.

2. Насоки за усъвършенстване на методологията на счетоводния анализ на финансовата стабилност, риска, разходите и ефективността на предприятието.

Анализът на финансовата стабилност и оценката на риска от дестабилизация на предприятието се базира на четири групи счетоводно-финансови съотношения:

- 1) Съотношения за ликвидност – *Liquidity Ratios*;
- 2) Съотношения за структура на капитала – *Gearing Ratios*;
- 3) Съотношения за ефективност (Разходи – Приходи) – *Cost – Income Ratios*;
- 4) Съотношения за ефективност (Рентабилност) – *Profitability and Efficiency Ratios*.

Като се базира на пет типа съотношения Ед. Алтман предлага модел за дискриминантен анализ и оценка на риска от дестабилизация и несъстоятелност:

$$Z = 0,012X1 + 0,014X2 + 0,033X3 + 0,006X4 + 0,999X5 \quad (4)$$

Където:

$X1$ – отношение на собствените краткотрайни активи към общата величина на активите;

$X2$ – отношение на неразпределената печалба към общата величина на активите;

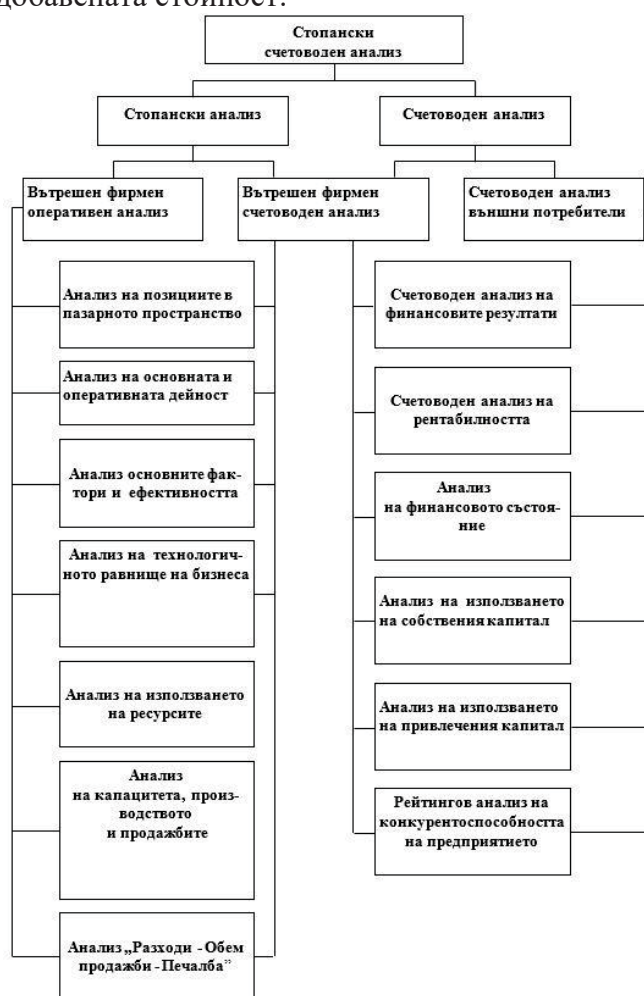
$X3$ – отношение на брутната печалба, преди данъци, такси и лихви (*EBIT*) към общата величина на активите;

$X4$ – отношение на пазарната стойност на обикновените привилегированите акции (финансови активи) към балансовата стойност на привлечения капитал (*Total Debts*);

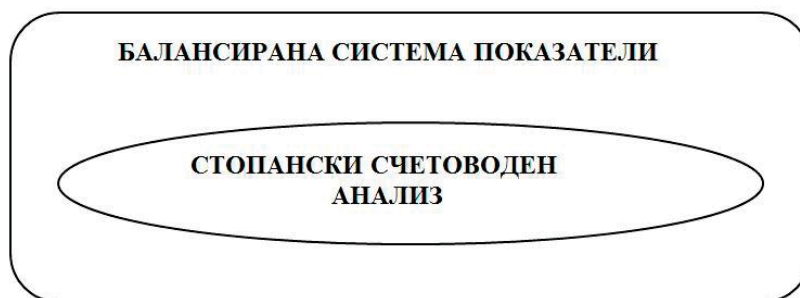
$X5$ – отношение на нетните приходи от продажби (*Net Sales*) към общата величина на активите.

Бизнес организации, характеризиращи се с параметър *Z-Score*, равен или превишаващ 2,99, следва да се третират като „финансово стабилни“. Предприятия чийто *Z -Score* параметри са под 1,81 се намират в зона с висока степен на риск от дестабилизация и финансов срив. Възприета е оптимална точка минимум, възлизаща на 2,675.

Особено значим за анализа на риска и ефективността в перспектива „Вътрешни процеси“ на балансираната система има показателя „Себестойност на 100 лв. продукция“. Себестойността на 100 лв. продукция (нетни приходи от продажби) (*CP – Cost Price*), представлява отношение на себестойността към стойността на продукцията по продажни цени без данък върху добавената стойност:

Фиг.1. Подсистеми, сегменти и модули на стопанския счетоводен анализ

Фиг. 2

$$CP100 = \frac{\sum(Q \times FCP_i)}{\sum(Q \times \bar{P}_i)} \times 100 \quad (5)$$

Където:

$CP100$ – себестойност на 100 лв. продукция;

CP – себестойност на продукцията ;

PRD – стойност на продукцията по цени без данък върху добавената стойност;

Q – физически обем и асортиментна структура на продукцията;

FCP_i – себестойност на единица изделие от съответния вид;

\bar{P}_i – средна продажна цена на единица изделие без данък върху добавената стойност.

Себестойността на 100 лв. продукция е ключов индикатор за анализа поради връзката с рентабилността на продукцията (POP – *Profitability of Production*). Тази връзка е видна от следната функционална зависимост:

$$CP100 + POP = \frac{CP}{PRD} \times 100 + \frac{Prf}{PRD} \times 100 = 100\% \quad (6)$$

$$POP = 100\% - CP100. \quad (7)$$

Счетоводният анализ на себестойността на 100 лв. продукция може да се развие по посока на основните, допълнителните, променливите и постоянните разходи за дейността (общо и по статии на калкулацията).

На база на факторно моделиране се дефинират многофакторни модели:

$$CP100 = \frac{\sum(Q^{STR} \times VE_i) + CE}{\sum(Q^{STR} \times P_i)} \times 100 \quad (8)$$

$$CP100 = \frac{\sum(VE + FE)}{\sum(Q^{STR} \times P_i)} \times 100 \quad (9)$$

Където:

Q и STR – физически обем и асортиментна структура на продукцията;

VE_i и P_i – променливи разходи и средна цена на единица изделие;

CE и FE – условно постоянни разходи.

Счетоводният анализ на себестойността на 100 лв. нетни приходи от продажби може да се реализира посредством функционален модел, включващ основните и допълнителни разходи за дейността, вкл. и по статии на калкулацията:

$$CP100 = \frac{CP}{ISLS} \times 100 = \frac{OE + ESLS + ADE}{ISLS} \times 100, \quad (10)$$

Където:

OE – разходи за основна дейност;

ESLS – разходи по продажби;
ADE – административни разходи;
ISLS – приходи от продажби на продукция.

Функционалната зависимост между себестойността на 100 лв. продукция, приходите и финансовия резултат на предприятието, може да се анализира посредством следния модел:

$$Prf(LS) = \frac{ISLS \times (100 - CP100)}{100}, \quad (11)$$

Където:
Prf(LS) – финансов резултат (печалба/загуба);
ISLS – приходи от продажби;
CP100 – себестойност на 100 лв. приходи.

Зависимостта между финансовия резултат, приходите и себестойността на 100 лв. продукция на предприятието, се описва със следния функционален модел:

$$Prf(LS) = \frac{ISLS \times (100 - CP100)}{100}, \quad (12)$$

Където:
Prf(LS) – финансов резултат (печалба/загуба);
ISLS – приходи от продажби;

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интегрирането на стопанския счетоводен анализ в балансирана система на всички равнища позволява по-ефективно управление на стратегията и тактиката на предприятието в условия на пазарна неопределеност, конкуренция и дигитализация. Концентричният модел на ССА разкрива възможности за практическа реализация на комплексен, системен, финансов, счетоводен и балансиран подходи в управлението на бизнес организациите.

REFERENCES

1. Altman, E. Financial Ratios, Discriminate Analysis and the prediction of Corporate Bankruptcy // Journal of Finance. 1968. N 22 (September).
2. Beaver, W.I. Financial Ratios as Predictors of Failure // Supplement to Journal of Accounting Research, 1966, p. 71 – 127.
3. Blogdyk, G. Balanced Scorecard a Complete Guide. (2019). Amazon.co.uk, amazon.com
4. Drury, C. Management and Cost Accounting. (2017), Amazon.co.uk
5. Fitzpatrick, P.J. Comparison of the Ratios of Successful Industrial Enterprises with Those of Failed Companies. Washington, DS: The Accountants Publishing Co., 1923.
6. Kennedy, B.D. Analysis and interpretation, 2003 .
7. Neely, Andy. Business Metrix, British Book for Managers sheme, 2007.
8. Neely, Andy, Cris Adams and Mike Kennerleiq, The Scorecard for Measuring and Managingq. The performance Prism, 2009.
9. Robert S.Kaplan and David Norton, The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. 2008.
10. Robert S. Kaplan and David Norton, The Execution Premium: Linking Strategy to Operations, 2008, Harvard Business press, Boston, Massachusetts
11. Chukov, Kr., R. Ivanova, Finansovo-stopanski analisis. Sofia, UNWE, 2017.
12. Ionkova, B., Integrirano otchitane – otgovornost I otchetnost. Sofia, UNWE, 2014.

СЪВРЕМЕННИ ПОДХОДИ, МОДЕЛИ И МЕТОДИ В ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ПО СТОПАНСКИ СЧЕТОВОДЕН АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО

Марко Тимчев

Доцент, д-р

Университет за национално и световно стопанство

Резюме: В статията се предлагат подходи, модели и методи за усъвършенстване на научно-преподавателската работа по стопански счетоводен анализ на предприятието. Извежда се необходимост от усъвършенстване на учебното съдържание и методите за преподаване в образователния процес. Изследват се възможности за използване на активни и интерактивни методи на обучение в условия на дигитализация на образователния процес.

Ключови думи: счетоводен анализ, обучение, интерактивни методи, дигитализация, делови игри.

JEL: M41, A23

MODERN MODELS FOR DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE BUSINESS ACCOUNTING ANALYSIS OF THE ENTERPRISE

Marko Timchev

Associate Professor, PhD

University of National and World Economy

Summary: The report proposes approaches, models and methods for improving the research and teaching work on business accounting analysis of the enterprise. There is a need to improve the curriculum and teaching methods in the educational process. Possibilities for using active and interactive teaching methods in conditions of digitalization of the educational process are explored.

Keywords: accounting analysis, training, interactive methods, digitalization, business games.

JEL: M41, A23

Стопанският счетоводен анализ е специфична функция на управлението, методология и наука. Във функционален аспект ССА е иманентен на основните бизнес функции: бюджетиране, отчитане, контрол и регулиране. Наукометричната рамка на ССА се базира на параметрите: предмет, обект и метод.

Предмет на ССА на предприятието е системата от микроикономически, финансови, счетоводни и вътрешни процеси, свързани с трансформациите на капитала в маркетинговата, инвестиционната, оперативната, търговската и финансовата дейност на предприятието. Обектът на ССА обхваща активите, капитала, дейността и производствения потенциал на предприятието. Методът на ССА, от епистемологична и гносеологична гледна точка е система от способности, позиционирана между предмета и обекта.

Динамичната пазарна среда предполага интегриране на видовете и подсистемите на ССА – предварителен, оперативен, текущ, последващ и ситуационен. Видовете анализ се интегрират в хоризонтален, вертикален и интегрален аспект в единна методическа система (Фиг.1). Методиката на ССА е ориентирана към мониторинг на пазарните позиции, оперативната дейност и финансовата стабилност на предприятието. Необходимо е интегриране на перспективите, видовете, обектите и насоките на ССА в единна методическа система (Фиг. 1). Научният метод на ССА се базира на философските и гносеологични принципи – анализ, синтез, индукция, дедукция и традукция.

Сложната и променлива бизнес среда предполага усъвършенстване на образователния процес по стопански счетоводен анализ и счетоводните дисциплини във ВУЗ. Според

потребностите и изискванията на бизнеса, финансовите институции и международните одиторски компании управленският счетоводител и финансовият одитор следва да притежават ред специални умения и професионални качества. Според Международната федерация на счетоводителите (IFAC) – „**The role and expectations of a CFO: A global debate of preparing accountants for financial leadership**“ (IFAC/2013), управленският счетоводител, одитор, респ. финансовият директор (CFO) следва да притежава определени качества:

1. Да бъде лидер в бизнес организацията (предприятието) и определящ член на висшето ръководство.

2. Да носи отговорности за собствеността и съучастието в бизнес партньорство.

3. Да бъде насочваща и обединяваща фигура в предприятието.

4. Да бъде с водеща роля при осъществяване на финансовите и счетоводните функции.

Според IFAC, основните функции на управленските счетоводители са свързани със **създаване, управление и представяне на корпоративна стойност (IFAC/ 2011)**. Функциите на управленския счетоводител предполагат:

➤ Да умее да създава стойност (creating value) – чрез анализ при разработване и участие във фирмените стратегии.

➤ Да подпомага и стимулира процесите по създаване на стойност (enabling value) – чрез счетоводно информационно осигуряване и счетоводен анализ при мотивиране и вземане на решения.

➤ Да опазва и стойността (preserving value) – посредством счетоводен анализ на активите и пасивите; управленски анализ на риска и вътрешен контрол.

➤ Да отчита създаването на стойност (reporting value) – посредством уместно счетоводно отчитане, вътрешни доклади, външни доклади и счетоводен анализ.

Според американския институт на сертифицираните счетоводители (AICPA), ключовите компетенции на управленския счетоводител, одитор и финансов анализатор в динамична пазарна среда са посочени в публикувания през 2011 г. документ „CPA Horizons 2025“ (AICPA, 2011). Тези компетенции са следните:

- Комуникационни умения;
- Ръководни и лидерски умения;
- Критично мислене, способност за анализ и решаване на проблеми;
- Способност за прогнозиране и решаване на нововъзникващи проблеми;
- Потенциал за интеграция и сътрудничество.

Формирането на основните професионални компетентности и качества на управленския счетоводител е свързано с придобиване на специални знания по стопански счетоводен анализ във ВУЗ.

Обучението по ССА в икономическите ВУЗ е сложен и отговорен процес. Съществуват два ключови подхода на преподаване – традиционен подход, при който активна роля има преподавателят, и съвременен подход, при който активната роля играе студентът.

Съвременният подход към обучението по ССА във ВУЗ предполага използване на интерактивните и иновационни методи на преподаване посредством перманентен контакт между преподавателя и аудиторията.

Традиционният и интерактивният подход имат своите предимства и недостатъци, но предимствата на новите технологии и активните методи са по-големи.

Към традиционните методи на обучение по ССА могат да се отнесат:

1. Лекция – монолог и презентация на преподавателя;
2. Лекция – диалогична беседа със студентите;
3. Лекция – консултация;
4. Лекция – по избрани теми и по определени въпроси.

Семинарните занимания по ССА при традиционния подход имат за цел упражнене, осмисляне и затвърждаване на изучавания материал.

Предимствата на методите от традиционния подход се състоят в това, че преподавателят може да предостави голям обем учебна информация, а студентът сравнително лесно възприема учебния материал.

Недостатъците на традиционния подход се изразяват в това, че студентът често остава пасивен и няма мотивация за творчески подход.

Слабостите на традиционния подход на обучение по ССА се преодоляват в значителна степен при преход към интерактивни методи на обучение. Необходим е преход от традиционен към интерактивен образователен модел в обучението по стопански счетоводен анализ (Вж. Табл. 1).

Преход от традиционен към интерактивен образователен модел по Стопански счетоводен анализ на предприятието

Табл. 1

Традиционен образователен модел	Интерактивен образователен модел
Усвояване на информация	Осъзната необходимост от информация
Идентификация и решаване на проблеми в статична обкръжаваща среда	Идентификация и решаване на проблеми в неопределена и динамична обкръжаваща среда
Прилагане на знания към специфични случаи и ситуации	Адаптиране към информационните ресурси. Трансформиране на информацията в приложим ресурс
Базиран на взаимодействие „преподавател – обучаем“	Базиран на взаимодействие „обучаем – обучаем – преподавател“ – (работа в екип)
Преподавателят оценява индивидуално и подsigурява обратна връзка	Преподавателят и обучаемите съвместно атестират, оценяват и осигуряват обратна връзка

Интерактивните методи, които могат да се използват в научно-преподавателската работа и обучението по ССА, са следните:

1. Проблемна лекция;
2. Лекция визуализация;
3. Лекция с предварително планирани грешки;
4. Лекция с разбор на конкретна ситуация;
5. Контекстно обучение с ролеви игри, имитации, делови ситуации;
6. Метод на групови решения;
7. Проект-базирано обучение;
8. Проблемни творчески задания;
9. Анализ на проблемни ситуации в малки групи;
10. Проблемно ориентиран брейнсторминг (мозъчен шурм);
11. Интерактивна лекция с видео и аудиоматериали;
12. Творческа дискусия;
13. Анализ и решение на казуси;
14. Анализ на проблемни ситуации и ситуационно моделиране;
15. Имитационно моделиране.

Проблемната лекция беседа е основен интерактивен метод за обучение по ССА. При проблемната лекция могат да бъдат използвани опит и базови умения на студентите,

придобити от обучението по финансово счетоводство, управленско счетоводство, математика и икономическа статистика. Лекцията беседа има потенциал за максимална визуализация и стимулиране на груповото участие на студентите. В рамките на лекцията беседа може да бъде направен анализ на конкретна бизнес ситуация с конкретни счетоводни модели и казуси. В образователната среда на интерактивната лекция беседа може да се стимулират умения за работа в екип във връзка с решаване на проблемни казуси и бизнес ситуации. Лекциите и семинарните занятия по ССА могат да се реализират нетрадиционно в комбинация с визуализация, планирани грешки, имитационни модели, делови игри, ситуационно моделиране и др.

Прилагането на нови и иновативни методи на обучение по ССА е възможно посредством дигитализация и прилагане на информационни технологии – онлайн обучение с виртуална класна стая.

Добри резултати в обучението по ССА се постигат с разделяне на студентите на ролеви групи, имитиращи управленски екипи на различни равнища в предприятието. В рамките на деловата игра се определят лидери и супервайзъри. Творческите екипи могат да се поставят в режим на променящи се пазарни и вътрешни ситуации, които да бъдат анализирани посредством методи за ситуационен анализ.

Работата със студентите трябва да осигурява възможности за оценка и самооценка. Лидерът в деловата игра трябва да се оценява и подбира от преподавателя по интелект, инициативност, увереност според т.нар. „хеликоптерни качества“ (способност за нестандартно „издигане“ над ситуацията).

Информационните технологии (ИТ) в обучението по ССА дават положително отражение върху мотивацията и ангажираността на студентите. По време на упражненията и семинарите, студентите, прилагащи ИТ, могат взаимно да се подпомагат по пътя към обща цел. Това се постига посредством реализацията на следните задачи:

1. Използването на информационни технологии в обучението по ССА трябва да надхвърли традиционните рамки на работата с рутинни счетоводни програми от типа електронни таблици. Възможно е използване на пакета от приложения „Бизнес анализ на „MS EXCEL“.

2. Преподаватели и студенти трябва да работят в диалогов режим не само с електронни таблици, но и със специализиран софтуер, модули и специфични приложения, даващи възможност за решаването на широк кръг от задачи по ССА – анализ на финансовото състояние, анализ на финансовата стабилност и риска, анализ на зависимостта „Разходи – обем – печалба“ и др.

3. Възлагането на работа в екип, както и на курсови работи трябва да става в условията на диалогов софтуерен режим на работа между студенти и преподаватели. Важно е използването на специализиран софтуер по ССА анализ при дистанционната форма на обучение, както и в курса на ОКС „Магистър“.

4. При дистанционната форма на обучение трябва да се залага на казуси, делови игри, ситуации, имитационно моделиране. Всички тези методи и форми на работа при дистанционното обучение предполагат дигитализация.

5. Мултимедийното обучение е подходящо при подготовката на студенти по стопански счетоводен анализ. Мултимедийното представяне стимулира аналитично мислене с делови ситуации, казуси и компютърни симулации.

Интерактивното обучение по ССА дава възможност за усъвършенстване на образователния процес в следните насоки:

➤ Илюстриране на различни сценарии на пазарно позициониране и поведение на предприятията в условия на рискова бизнес среда;

➤ Визуализиране на ситуационни модели и схеми, моделиране на функционални зависимости и факторни системи.

➤ Многовариантно представяне на информационните източници и на финансовият отчет на предприятието;

➤ Интерактивното обучение по ССА позволява онлайн представяне на учебното съдържание, тестване на степента на усвояване и консултации с преподавателя – дистанционно, посредством видео и конферентна връзка.

Интерактивните методи в образователния процес по ССА създават възможности за стимулиране на творческото мислене и умения в студентите. Студентите придобиват умения и навици за самостоятелна работа, работа в екип и творчески изяви, в съответствие с нарастващите изисквания и потребности на бизнес организациите, одиторските предприятия и финансовите институции, които са потребители на счетоводни кадри с висша квалификация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лисабонска стратегия, 2000, Болоня, Италия, ДВ, № 64, 02.07.2002 г.
2. Стийл, Дж., Мередит, К., Темпъл, Ч. Модел за критическо мислене в рамките на учебната програма. Кн. 1-8. София, 2003.
3. Успешните презентации, „Мениджър“, С., 2008 г., Copyright 2006, Harvard Business School Publishing Corporation, c/o Anthea Agency, Sofia
4. Gallestain N. The Group Investigation. Technique and the student concerns over Y2K. <http://www.uscs.edu/academic/soe/y2k.pdf>
5. Accenture (2012), Turning the Tide How Europe can Rebuild Skills and Generate Growth, https://www.accenture.com/t20150523T052745__w__us-en/_acnmedia/Accenture/Conversion-Assets/DotCom/Documents/Global/PDF/Strategy_4/Accenture-Turning-the-Tide-How-Europe-can-Rebuild-Skills-and-Generate-Growth.pdf
6. American Institute of CPAs (AICPA), CPA Horizons 2025 Report <http://www.aicpa.org/Research/CPAHorizons2025/DownloadableDocuments/cpa-horizons-report-web.pdf>.
7. American Institute of CPAs (AICPA) 2015, Maintaining the Relevance of the Uniform CPA Examination (Exposure draft) <https://s3.amazonaws.com/emma-assets/bmf/564ceb97292225dc9fcd6e389b1fe312/ExposureDraftSeptCPAEXAM.pdf>
8. Apostolou, B. A., Watson, S. F. Hassell, J. M. and Webber, S. A. (2001) Accounting education literature review (1997–1999), *Journal of Accounting Education*, Vol. 19 No 1, pp. 1–61.
9. Apostolou, B., Hassell, J. M., Rebele, J. E. and Watson, S. F. (2010), Accounting education literature review (2006–2009), *Journal of Accounting Education*, Vol. 28, No 3-4, pp. 145–197
10. E-learning Europa – <<http://www.elearningeuropa.info>> , 2004

СОЦИАЛНИЯТ ДОГОВОР КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА СТИМУЛИРАНЕ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА ИНИЦИАТИВА НА ГРАЖДАНИТЕ

Олга Андреева

Доцент, д-р

Ростовски държавен икономически университет, Русия

Резюме: Статията подчертава актуални проблеми за развитието на технологията на социалния договор като инструмент за стимулиране на предприемаческата инициатива на гражданите с ниски доходи и начините за справяне с тези проблеми. Обоснована е необходимостта от формиране и развитие на целевата държавна помощ на базата на технологията на социалния договор в Русия, отчитайки опита на други държави. Анализът на прилагането на технологията на социалния договор на практика доведе до определящи фактори, възпрепятстващи нейното активно приложение. Предложени са някои вектори за развитието на тази технология.

Ключови думи: бедност, граждани с ниски доходи, целева социална помощ, социален договор, индивидуално предприятие.

JEL: L31, L38, O35

SOCIAL CONTRACT AS A TOOL FOR STIMULATING THE ENTREPRENEURIAL INITIATIVE OF CITIZENS

Olga Andreeva

Associate Professor, PhD

Rostov State University of Economics, Russia

Summary: The article highlights topical issues on the development of the social contract technology as a tool for stimulating entrepreneurial initiative of low-income citizens and the ways to address these issues. The necessity for formation and development of the targeted state assistance on the basis of the social contract technology in Russia taking into account the experience of other countries has been justified. The analysis of implementation of the social contract technology in practice has led to defining factors hindering its active application. Some vectors for the development of this technology are proposed.

Keywords: poverty, low-income citizens, targeted social assistance, social contract, individual enterprise.

JEL: L31, L38, O35

A social contract is an agreement between a low-income citizen (a low-income family) and a local social security authority. Under this agreement the social security authority is obliged to provide state social assistance, while the recipients of the assistance assume the obligations to fulfil the activities of the social adaptation programme, specified by the contract.

Implementation of the technology of state social assistance on the basis of social contract is targeted at leading low-income citizens to higher standards of living due to constant independent income sources in cash and in kind.

According to the experts (Prokofieva, 2010; Tatarintsev, 2016; Keller, 2018; Kalashnikov, 2019; Kravchenko, 2019), the social contract technology complies with the requirements of the market-oriented economy and aims to improve living standards of citizens, to moderate social disproportions and social differentiations, to overcome social dependency, as it offers an opportunity for financially vulnerable citizens to efficiently change their financial status with the help of provided “start-up capital” or professional potential.

The very idea to implement social contract into the Russian social security system is based on the experience of foreign countries in introduction of similar mechanisms. The social contract method initially emerged in the USA in the second half of the 20th century and was oriented to poor citizens and families. At present international experience proves the existence of a considerable number of programmes targeted at providing social benefits which depend on whether a recipient observes certain conditions. For example, such programmes are “Income of active solidarity” (France), “New direction” (Great Britain), “Family pocket” (Brazilia), “Progress” (Mexico) (Puzyreva, 2018), “Solidarity” (Chilly) (Johannsen et al., 2010). The new model of social assistance on the basis of social contract is in force in the Republic of Kazakhstan since 2018 (project Өрлеу).

As the conducted research revealed, in Russia the experiment of providing targeted social assistance on the basis of social contract was put into action in the early 2000s. Initially it was held in Syktyvkar of Komi Republic and Perm of Perm region (since 2005 – Perm Krai). Later on, based on the results of the experiment, the method received official recognition by means of adopting new laws on targeted social assistance in a number of regions of the country.

At the beginning of 2018 76 members of the Russian Federation had implemented the social contract technology into the regional social security system. Furthermore, main directions of actions stipulated by the social contract for recipients of assistance are:

- measures to overcome difficult circumstances;
- provision of social services to families while the social contract is in force;
- development of individual household plots (private farmers);
- improvement of professional status and more active seek for work (registration in the employment service, professional training/retraining);
- start-up or development of individual enterprise.

We deem progressive opportunities of the social contract technology for overcoming poverty in the Russian practice to be used insufficiently. First and foremost, it concerns such a direction of the social contract as assistance with start-up or development of individual enterprise. The study shows that only in 4 regions this component has received relatively wide adoption: in Sevastopol (33% in the structure of all social contract directions); in Kaliningrad region (28%); in Sakhalin region (27%); in Sakha Republic (Yakutia) (25%); but in 31 regions implementing the social contract technology there is no such direction at all. Meanwhile, this very direction of social contract allows addressing two coherent tasks: leading low-income citizens to self-reliance, and consequently poverty reduction in the country, on the one hand, and development of small and medium-sized enterprises, from the other. Entrepreneurship is indeed an important element of market economy without which no state can develop in harmony (Romanova, 2019). In particular, development of small and medium-sized enterprises contributes to efficient competitive economy, which ensures nation’s high living standards. Besides, entrepreneurship is an effective instrument to reduce unemployment as it provides vast opportunities for population self-employment which is a topical matter nowadays.

In addition, the social contract technology can become one of the key instruments for the development of such an enterprise branch as social entrepreneurship (Golovko, 2019), the importance of which is recognized by both the scientific community (Albekov, 2020) and governments, non-government and international organizations from different countries. Thus, for instance, in the European Union it is essential that compared to other sectors this one has demonstrated its economic and social potential to better address the economic crisis (Terziev, Bencheva, 2020). As well in this regard Russia is interested in the experience of the implementation of the project for establishing Centres for Employment and Social Assistance in Bulgaria in the period 2015-2017 as a model of the provision of integrated employment and social assistance services aiming at increasing the efficiency of coordination and work in Employment Agency and Social Assistance Agency and enhancing social inclusion (Terziev, 2020).

In March of 2020 conducted a sociological survey on the attitude of the Russian population towards social contract as a form of interaction between the State and low-income families. The results of the survey revealed that the majority of families do not consider social entrepreneurship to be a goal

for the sake of which they are ready to draw a social contract: approximately one-fifth (19%) do not want to be engaged in social entrepreneurship in particular, and approximately two-thirds (63%) do not consider entrepreneurship at all. During the survey the respondents shared their opinion on the reasons hindering the development of the State assistance based on social contract. We should review the main reasons in more detail.

The key problem in the citizens' view is that sums allocated by the government are not sufficient to set up an enterprise. 29% of the respondents share this point of view. It should be noted that the amount of the allowance proposed under the social contract to set up your own business is defined by the regions of the Russian Federation autonomously and first of all depends on the costs forecasted in the business-plan of a prospect aid recipient, as well as on the financial capacity of a region. As we see it, for this application of social contract it is necessary to elaborate multiplying co-efficient which allow to increase the amount of the allowance provided for a start-up, as well depending on such factors as type of entrepreneurial activity, region and residence area of an addressee.

Another significant issue preventing low-income citizens from engaging in entrepreneurship is the lack of required knowledge and qualification. This point of view is shared by 24% of the respondents. In our opinion, in the initial phases of interaction between social security agencies and prospect participants of the social contract programme it is necessary to involve subject-matter experts who could provide advice and expert support both at the stage of preparing a business-plan and evaluating possible risks of its implementation and at the stage of elaborating an individual adaptation programme. It is reasonable to provide low-income citizens who conclude the social contract to engage in entrepreneurship with an opportunity to conclude a social contract for training at the same time. The opportunity to conclude a contract for training (skills development) in addition to the social contract for engaging in entrepreneurship will provide a significant effect for transferring to self-reliance.

One more factor hindering diffusion of the technology of the social contract to set up an enterprise is the limited list of possible application areas. 22% of the respondents agree on this issue. Indeed, at present the funds of the social contract can be spent mainly on purchasing fixed assets required for business, including purchasing equipment, creating and equipping additional workplaces, on condition that a citizen will be registered as an individual entrepreneur or peasant farm enterprise. However, at the initial stage in the majority of cases there is a need for other associated costs, for example, providing working capital, rental and utility payments and etc. in this respect it is justified to broaden the list of expenses which can be covered the funds received in the framework of the social contract. Our proposal is to prolong the social contract period to 18 months for entrepreneurs engaged in agricultural or farming areas.

Speaking about reasons hindering diffusion of the social contract practice aiming at starting individual enterprises, we should highlight one more sociological survey conducted by NAFI Research Centre. According to this survey about 76% of interviewed low-income citizens are not aware of the social contract technology and of assistance options which they can receive in this regard. Moreover, in our opinion, it is essential that the overwhelming majority of these citizens refer to the youth category. After all, that is the potential of young people as most active group of the society for the economic growth which is hard to overestimate as youth entrepreneurship can be deemed as a promising sector of business activity due to a number of reasons, among which we can particularly mark addressing employment needs, readiness and ability to apply new solutions, including digital and technological, increased tendency to take risks, which is a significant feature for an entrepreneur and etc. (Andreeva, 2020). Thus, it is essentially important to inform the greatest possible number of young people referred to the low-income category on the social contract technology and successful practices of its implementation.

REFERENCES

1. Albekov, A.U. et al. 2020. Social entrepreneurship and non-profit organizations: current state, problems and prospects of development in a changing world (2020), 488. ISBN: 978-5-91292-317-3, DOI: 10.18334/9785912923173
2. Andreeva, O.V. and Sukhoveeva, A.A. 2020. Youth entrepreneurship and efficient tools of its development, CITISE, № 2, 385-393.
3. Golovko, M.V., Agapova, S.P., Antsibor, A.V., Sukhoveeva, A.A. and Andreeva, O.V. 2019. Social entrepreneurship as a promising way to economic security, Dilemas contemporáneos: Educación, Política y Valores, T.6, № S7, 33.
4. Kalashnikov, S.V., Tatarintsev, V.E., Margolin, A.M. and Khrapylina, L.P. 2019. Risks of implementation of social contracts in regions of Russia, Issues of State and municipal management, № 4, 7-30.
5. Keller, P.A. 2018. Social contract as a form of state social assistance to low-income groups, Theories and problems of political studies, № 2A, Vol.7, 122-129.
6. Kravchenko, E.V. 2019. Social contract as a promising mechanism to improve the efficiency of social protection, Russian journal of Labour economics, № 2, T.6, 827-840.
7. Prokofieva, L.M. 2010. Social contract – a new form of targeted state social assistance in subjects of the Russian Federation, Analitichesky vestnik, №8 (394), 6-79.
8. Romanova, T.F., Andreeva, O.V., Sukhoveeva, A.A. and Kaptsova, V.S. 2019. Targeting the Principle Implementation in the System of Social Support, International Journal of Economics and Business Administration VII (Special Issue 2): 52-62. DOI: 10.35808/ijeba/370
9. Romanova, T.F., Popova, G.V. and Sukhoveeva, A.A. 2019. Development of tools of State support for small and medium-sized enterprises in the framework of results-based management, Financial economics, №11, 494-498.
10. Tatarintsev, V.E. (2016), Opportunities and constraints of the increase of the social contract stability in Russia, Economics: Yesterday, Today and Tomorrow, Vol. 6, Is. 12A, 57-58.
11. Terziev, V. 2020, Provision of integrated employment and social assistance services in Bulgaria, International Scientific Conference, FarEastCon 2018; Vladivostok; Russian Federation; 2 October 2018 до 4 October 2018; Smart Innovation, Systems and Technologies, Volume 138, 24-39.
12. Terziev, V., Bencheva, N., Stoeva, T. and Georgiev, M. 2020. Developing Social Entrepreneurship in the EU: A Cross-Country Analysis. SSRN Electronic Journal. 6. 37-44. 10.2139/ssrn.3525681.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОСЛЕ ПАНДЕМИИ: САМОИЗОЛЯЦИЯ КАК НОВАЯ МОДЕЛЬ

Валерия Дмитриева

Ст. преподаватель, мл. науч. сотрудник

Центра стратегических исследований социально-экономического развития Юга России
Ростовский государственный экономический университет

***Аннотация:** Резкое распространение COVID-2019 по миру способствовало не только пересмотру стандартов работы в целом ряде отраслей экономики, но и заставило правительства государств и наднациональные организации обратить внимание на проблемы социальной сферы и здравоохранения, которые, по сути, являются самыми игнорируемыми. Существенно изменился и образ жизни граждан. Очевидно, что мир действительно уже не будет прежним, а потому экономика должна приспособиться к новым условиям. Фактически возникает новая модель экономики.*

***Ключевые слова:** коронавирус, COVID-2019, пандемия, социальное дистанцирование, самоизоляция, экономика самоизоляции, экономика эпидемий.*

JEL: I12, I18

POSTPANDEMIC ECONOMIC DEVELOPMENT: SELF-ISOLATION AS A NEW MODEL

Valeria Dmitrieva

Senior lecturer, research fellow

Strategic Research Centre of Socio-Economic Development of South of Russia
Rostov State University of Economics

***Summary:** The dramatic spread of COVID-2019 around the world causes to review the standards of work, all participating governments should pay attention to social and health problems, which are essentially insignificant. The lifestyle of citizens has also changed significantly. It is obvious that the world really will not be the same, because the world economy must adapt to new conditions. In fact, a new model of the economy is emerging.*

***Keywords:** coronavirus, COVID-2019, pandemic, social distance, self-isolation, economics of self-isolation, economics of pandemics.*

JEL: I12, I18

Стремительное распространение коронавируса COVID-2019 по миру способствовало установлению нового формата организации работы сотрудников многих компаний в удаленном режиме.

Социальная политика ряда стран, поддерживающая режим самоизоляции граждан и запрет внешнего сообщения и обмена между населенными пунктами и странами в условиях распространения нового коронавируса COVID-2019, рост популярности онлайн-площадок для работы, образования, торговли и обмена информацией при одновременном ограничении использования наличных денег – все это заставляет задуматься о том, что формируется новая экономическая модель, основанная на режиме социального дистанцирования [3].

Базовой предпосылкой такой модели является признание полной рациональности индивидов, добровольно выбирающих и соблюдающих режим самоизоляции. Заметим, что резкое распространение вируса вне больниц во всех странах мира (особенно в России) свидетельствует о том, что это не совсем верное утверждение. Рационально мыслящий индивид в условиях неопределенности и риска с некоторой очевидностью предпочтет остаться дома и соблюдать карантин, но человек, склонный к оппортунизму, нарушит режим

самоизоляции ради иных более привычных и в силу этого полезных для себя занятий.

Основными характеристиками экономической модели социальной изоляции в условиях распространения являются:

- ограничение внешних связей;
- рестрикция миграционных и товаропотоков между регионами страны и между отдельными странами;
- преобладание альтернативных (удаленных) форм занятости на рынке труда;
- ограниченность сферу услуг, преобладание тех из них, что можно оказывать удаленно;
- принудительная цифровизация всех отраслей экономики, переход к которой так необходим;
- массовая безработица в тех отраслях, в которых внедрение цифровых удаленных технологий невозможно;
- активное развитие онлайн-рынков и площадок;
- перераспределение государственных ресурсов в пользу социальной политики;
- повышение эффективности государственного сектора;
- рост социальной ответственности бизнеса, участие бизнес-структур как субститутов институциональных организаций в сфере социальной политики;
- софинансирование программ поддержки отдельных групп населения и субъектов МСП, пострадавших в результате рестриктивных действий правительств;
- поддержка отечественного производителя;
- полное импортозамещение и др.

Традиционная схема экономического круговорота меняется (рисунок 1) под воздействием рестриктивных (прерывистые линии) и стимулирующих мер (двойные стрелки), проводимых государством в отношении всех экономических субъектов. Государственные расходы на социальную сферу, здравоохранение и поддержку малого и среднего предпринимательства увеличиваются в разы, при этом крупный бизнес оказывает поддержку государству (дополнительные тонкие стрелки) посредством:

- софинансирования государственных и реализации собственных социальных проектов в городах размещения производства;
- благотворительности в особо крупных размерах;
- конверсии производства для нужд здравоохранения;
- организации режима самоизоляции для своих работников.

Рис. 1. Трансформация традиционной модели экономического кругооборота в условиях режима самоизоляции. [2]

Данная модель интересна тем, что она:

- расширяет границы традиционных моделей экономического человека, показывая, что рациональность и альтруизм могут сосуществовать в одной системе отношений;
- показывает, как стихийно формируется новая структура экономики, но основанная уже не на сырьевом секторе, а на цифровом;
- заставляет уделять большее внимание социальной сфере и сфере услуг;
- трансформирует человеческий фактор из источника проблем в источник развития;
- делает здравоохранение и социальную сферу главными грантополучателями;
- видоизменяет финансовый сектор и рынок труда и т.д.

До пандемии COVID-2019 проблема социальной изоляции и экономических последствий представляла научно-практический интерес лишь для работников сферы здравоохранения [1], но теперь необходимо мыслить не в масштабах больницы или отрасли, а целого государства и мирового сообщества.

Хочется отметить, что в 2014 г. вспышка лихорадки Эбола в Африке сильно испугала мир, но оказалась быстро локализована, социальная изоляция не потребовалась. Тем не менее, от этой опаснейшей инфекции нет вакцины, а жители стран Африки продолжают умирать, хотя об этом СМИ европейских государств молчат.

Очевидно, что и COVID-2019 – это далеко не последняя столь широкомасштабная пандемия. Как показывает история, в последнем тысячелетии эпидемии и пандемии (нынешняя считается 18-й по счету) учащаются, а количество их жертв, несмотря на развитие науки и медицины, по-прежнему поражает. В связи с этим, необходима выработка механизма адаптации экономики государств к новым постоянно изменяющимся условиям, а также по преодолению кризиса, в который постепенно погружается мировая экономика.

Анализ опыта таких стран как Китай, Италия и США, переживающих в настоящий момент самый сложный этап разворачивания пандемии, позволит выработать защитные механизмы и для других стран. Положительным или отрицательным был этот опыт, покажет лишь время.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Fenichel, E. P. Economic Considerations for Social Distancing and Behavioral Based Policies During an Epidemic // J Health Econ. 2013. № 32(2). Pp. 440–451. doi:10.1016/j.jhealeco.2013.01.002 (дата обращения 31.03.2020)/
2. Дмитриева, В. Д. Теоретические аспекты формирования новой экономической модели в условиях пандемии COVID-2019 // НАУКА И ОБЩЕСТВО – 2020: Материалы международной научной конференции / Под ред. Н.Б. Осипян, И.В. Макаровой, М.И. Жбанниковой; Филиал ЧОУВО „Московский университет им. С.Ю. Витте“ в г. Ростове-на-Дону. – М.: Изд. ЧОУВО „МУ им. С.Ю. Витте“, 2020.
3. Дмитриева В. Д., Сураев А.А., Четвероус Е. В., Ромашко Е.В., Гапеева А. А. Проект дистанционной экономики „Развитие компетенций в условиях цифровизации“ // Дизайн-проект дистанционной экономики Дона : Монография / под ред. А. У. Альбекова. – Ростов-на-Дону : Издательско-полиграфический комплекс Рост. гос. экон. ун-та (РИНХ), 2020.

ЕВОЛЮЦИЯ В ИЗВЪНБЪБРЕЧНИТЕ МЕТОДИ ЗА ОЧИСТВАНЕ НА КРЪВТА – ИСТОРИЯ НА ХЕМОДИАЛИЗАТА

Теодора Тодорова

Главен асистент, д-р

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД
Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: Хемодиализата е животоспасяваща процедура при пациенти с остра и хронична бъбречна увреда. Еволюционното развитие на експерименталната наука и на научното познание в края на XIX и в началото на XX в. водят до възникването на клиничната диализа. Това е уникален метод за лечение, който спасява, удължава и подобрява качеството на човешкия живот при пациенти с бъбречни увреждания.

Ключови думи: история, хемодиализа, лечение.

JEL: I10, I19

EVOLUTION IN EXTRARENAL BLOOD PURIFICATION METHODS – HISTORY OF HEMODIALYSIS

Teodora Todorova

Chief Assist, PhD

Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria
Angel Kanchev Ruse University, Bulgaria

Summary: Hemodialysis is a life-saving procedure in patients with acute and chronic renal impairment. The evolutionary development of experimental science and scientific knowledge in the late 19th and early 20th centuries led to the emergence of clinical dialysis. This is a unique method of treatment that saves, prolongs and improves the quality of human life in patients with renal impairment.

Keywords: history, hemodialysis, treatment.

JEL: I10, I19

ВЪВЕДЕНИЕ

Хемодиализата (от гръцки αίμα – кръв и διάλυσις – разтваряне) е метод за извънбъбречно очистване на кръвта от отпадните продукти от обмяната на веществата при остра и хронична бъбречна увреда. В основата на тази процедура стои принципът на дифузия на веществата през полупропусклива мембрана – диализатор (изкуствен бъбрек). Този вид лечение води началото си от древността и извървява дълъг път на развитие. Проблемът за очистването на кръвта е занимавал медицинската наука още от Античността. Първите опити се датират по време на Римската империя и през Средновековието, когато се правят опити за отстраняване на вредните вещества през кожата посредством бани, без да се разбира точно техния ефект.

Само допреди няколко десетилетия пациентите с терминален стадий на хронично бъбречно увреждане са били обречени поради липса на лечение, което да замести отпадналите бъбречни функции. С развитието на биохимията в началото на XIX в. са станали ясни много процеси, които протичат в човешкия организъм. Това поставя на качествено ново ниво проблема с пречистването на кръвта.

Еволюционното развитие на експерименталната наука и на научното познание в края на XIX и в началото на XX в. водят до възникването на клиничната диализа. Това е уникален метод за лечение, който спасява, удължава и подобрява качеството на човешкия живот при

пациенти с бъбречни увреждания. За световната медицинска наука хемодиализата е едно от най-големите открития на медицината на ХХ в. и си остава основният лечебен метод за почистване на кръвта.

Статията проследява еволюцията в извънбъбречните методи за почистване на кръвта – от древността до днес, когато апаратното заместване на критично увредени или необратимо отпаднали бъбречни функции е медицинско ежедневие.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Бъбречните заболявания са били известни още от древността. Знаело се е, че бъбреците у човека са жизнено важни органи, които отстраняват с урината ненужни и вредни субстанции, образувани при обмяната на веществата в организма или попаднали в него отвън (лекарства, отрови и др.). Най-ранни сведения за това откриваме в т.нар. папирус на Ebers, който е сред най-старите медицински документи на Древен Египет. Написан е приблизително през 1550 г. пр.Хр. и се счита, че е копиран от по-ранни текстове вероятно около 3400 г. пр.Хр. Структурата му представлява свитък от 110 страници с дължина в разгънато състояние около 20 метра. Състои се от медицински текстове, организирани в отделни точки, описващи конкретни медицински заболявания. Параграфи 261 – 283 съдържат информация за уринарния тракт и видовете лекарства, с които се лекуват определени бъбречни заболявания. Това е най-обемният документ, известен на човечеството, който съдържа записи за лекарствата [25].

Още през античността са възникнали въпроси относно почистването на кръвта. Тогава е господствала доктрината на Хипократ, според която болестите възникват поради неправилно смесване на четирите телесни течности – кръв, жлъчка, черна жлъчка и флегма (слуз), т.нар. дискразии. Прилаганото лечение включвало различни отвари и смеси от растения и минерали. В голямата си част то не е било ефективно, не е подобрявало състоянието, а понякога дори е било вредно за пациента. Римляните са правили опити да отстранят излишните вещества през кожата 19 столетия преди да се конструира първият изкуствен бъбрек. Това те постигали посредством топли бани, без да разбират точно техния ефект. По-късно в Скандинавските и други страни започнали да прилагат, по примера на римляните, топли бани за отстраняване на токсични продукти от организма на болните с бъбречни заболявания. В тези случаи кожата действа като мембрана, през която токсините могат да дифундират в топлата вода. Обилното изпотяване на болните водело до отстраняване на течности и соли, в резултат на което те се чувствали отпаднали след процедурата [14].

По време на Римската империя, а и по-късно през Средновековието, лечението на уремията включва използването на горещи вани, процедури с изпотяване, лечебно кръвопускане, диета, инфузия на физиологичен серум и форсирана диуреза, клизми.

През 1828 г. немският химик Wohler синтезира урея и описва нейната молекулна структура, като опровергава господстващите по онова време философски възгледи за Божествената природа на органичните вещества. Тогава се считало, че само Бог може да създава органични вещества, които да стоят в основата на живота [24].

Бъбрекът е първият орган, за когото е било възможно да се осъществи напълно машинно заместване [14]. Това е дало шанс на хората, при които бъбречната функция е отпаднала, да живеят. Новото лечение е било скъпо и възможно само за някои. Възникнали проблеми, свързани с:

- ✓ водата и химикалите, които са използвани за провеждане на диализата;
- ✓ естеството на машините;
- ✓ разпространението на трансмисивни инфекции като хепатит.

Няколко бележити личности, починали от уремия, като Samuel Johnson, Mozart (вероятно), Beethoven, Disraeli не са натрапвали бъбречното си заболяване на обществеността. До Първата световна война не е имало обществено съзнание за бъбречните увреждания. Пациентите са умирали бавно и тихо от уремията в домовете си или в болница.

Единственият симптом, който бил знак за това състояние, са отоците и се считало като болест *per se* (сама по себе си) [20].

Въпреки че бъбречните заболявания са известни още от древността, концепцията за уремичния синдром се развива в средата на XIX в. Съвременното диализно лечение включва процесите на осмоза и дифузия, които са разпространени в природата и помагат при транспортирането на вода и разтворени вещества в клетките. René Henri Joachim Dutrochet (1776 – 1847) е френски лекар, ботаник и физиолог, който пръв започва да изследва явлението осмоза и има претенциите да бъде считан за интелектуалния „дядо“ на диализата [22; 6; 14].

При тежки двустранни заболявания на бъбреците, със силно влошаване на тяхната функция, те престават да изпълняват своята роля и по тази причина възниква опасно за живота на болния състояние, наречено уремия. Uremia, буквално „пикочокръвие“ (урина в кръвта), е термин, въведен от Pierre Piorry (1794 – 1879) през 1847 г., за да опише пациенти с високи стойности на урея в кръвта. Последвалите проучвания на уреята довеждат до редица експериментални и теоретични концепции. Породила се е идеята за отстраняване на ненужните и токсични вещества по извънбъбречен път, което води до създаването на т.нар. „изкуствен бъбрек“.

През 1854 г. шотландският химик Thomas Graham въвежда за първи път в употреба физико-химичното понятие „диализа“ [2]. Той проучва дифузионните и осмотичните свойства на уреята, с което поставя основите на хемодиализата. В своя научен труд „Осмотична сила“ той стига до извода, че колоидните и кристалните вещества могат да се разделят, като за целта те трябва да преминат през полупропусклива мембрана, например пергаментова хартия. В знак на почит, уважение и значимост на неговия принос, често геният е наричан „баща на клиничната диализа“. Със своята работа през 1850 – 1860 г. Pierre Piorry и Thomas Graham поставят началото на клиничната диализа и научното познание, което стои в основата ѝ, е било практически завършено.

John Abel, Leonard Rowntree, Bernard Turner (през 1910 – 1912 г.) и G. Haas (през 1924 г.) осъществяват под формата на експеримент първите екстракорпорални хемодиализи. През 1914 г. John Abel, Leonard Rowntree, Bernard Turner диализират упоени животни, които са нефректомирани, отклонявайки кръвта извън тялото им през система от тръби, които имат полупропускливи мембрани. В Балтимор те провеждат първата хемодиализа на кучета с апарат „Вивидифузия“, наречен по-късно „изкуствен бъбрек“. Като мембрана използват колодий, а като антикоагулант – хирудин, извлечен от пиявици. През 1916 г. J. McLean открива хепарина, извлича го от черния дроб на кучета и описва неговите противосъсирващи свойства, като установява, че той не е токсичен и се дозира лесно.

Georg Haas провежда успешна диализа върху свой пациент в университета в Гисен, Германия, през 1924 г. Процедурата е продължила 15 минути, използвана е мембрана от колодий, а хирудинът е служил като антикоагулант [9].

За първи път в света на 17 март 1943 г. Willem Kolff провежда лечение на бъбречна недостатъчност посредством хемодиализа. Този ден може да се определи и като рожден ден на изкуствения бъбрек или т.нар. диализатор. Той провежда експерименти с апарат, разработен и наречен от него „изкуствен бъбрек“ по време на Втората световна война. Доказва, че неговото устройство – въртящ се барабан с диализна мембрана от целофан, е ефективно при лечение на пациенти с остра бъбречна недостатъчност. На 01.09.1945 г. номинираният за Нобелова награда лекар провежда първите успешни хемодиализи на 67-годишна пациентка. Това е първата пациентка, която е оцеляла благодарение на лечението с изкуствен бъбрек. Willem Kolff демонстрира устройството за лечение на пациенти с бъбречни увреждания и дава възможност много от тях да бъдат спасени. През 1946 г. той издава своя труд „Нови начини за лечение на уремията“ и това е първото в света ръководство за лечение на пациенти на хемодиализа [9; 17].

Най-важните функции на бъбреците са филтрацията на уремичните токсини и излъчване на излишната вода от организма. Когато бъбреците „спрат“, функциите се поемат

от изкуствен бъбрек, т.нар. диализатор. Установява се, че колодиевите мембрани са относително чупливи и съответно възниква въпросът за тяхното производство. Между 1942 г. и 1947 г. шведският учен Nils Alwal разработва модифициран диализатор, като използва целофанови мембрани, които устояват на по-високо налягане поради специфичното им позициониране между две защитни метални решетки.

През 1948 г. L. Skeggs и J. Leonards разработват плосък диализатор с успоредни мембрани и прилагат принципа на противоток (кръв – диализен разтвор).

След Втората световна война хемодиализата започва да се прилага по-широко при остри бъбречни увреждания в Съединените щати и в Западна Европа.

По време на войната в Корея през 1952 г. се използват апаратите на Kolff – Brigham [6]. Провеждат се диализи на тежко ранени войници с хиперкалиемия след масивни кръвопреливания, което се оказва успешно.

След като неоспоримо доказва, че уремичните пациенти подлежат на лечение с помощта на изкуствен бъбрек, Willem Kolff разработва диализатор, при който мембраната, под форма на тънка тръбичка, е увита като бобина около твърда сърцевина. Недостатъците на диализатора на Kolff са: голям обем на запълване, трудно сглобяване, изтичане на кръв по време на хемодиализата. Тези проблеми са решени от Fredrik Kiil от университетската клиника в Осло. Той внедрява изкуствен бъбрек с по-голяма работна повърхност, по-малък обем на запълване, въвежда мембрана от купрофан, която е с по-добри качества от използваните дотогава материали.

Основен проблем при провеждане на хемодиализните процедури е бил съдовият достъп [18]. Georg Haas за първи път използва стъклени канюли, за да вземе артериална кръв от радиалната артерия, която да се върне към кубиталната вена. Впоследствие Haas прави хирургичен разрез надолу, поставяйки канюлата в радиалната артерия и съседна вена.

Създаването на съдов достъп за хемодиализа е важно за оцеляването на пациента [15]. Първи опити за осигуряването на постоянен достъп правят хирурзите Jaboulay и Briau (Lyon, France) през 1896 г. Експерименталната техника са изпробвали върху кучета и се състои в извършването на артериална анастомоза с край в край. Няколко години по-късно Alexis Carrel, който е израснал в Лион, се премества в Чикаго, а впоследствие в Балтимор и Ню Йорк. Той въвежда два нови вида анастомоза, които се използват в хирургията и до днес. Carrel е удостоен с Нобелова награда през 1912 г. През 1948 г. Nils Alwal тества стъклени канюли за свързване на артерията и вената между диализните сеанси. Опитите са преустановени, защото кръвта в канюлите често се съсирвала, имало случаи на кървене от използвания антикоагулант, както и инфекция около канюлите.

През 50-те години на XX век Frank Parsons и Christopher Blagg пробват използването на пластмасови канюли, но отново неуспешно, поради съсирване и кървене.

За първи път на 9 март 1960 г. в Университетската болница „Вашингтон“, Сиатъл, е приложен успешен съдов достъп, годен за многократно ползване. Belding Scribner и Wein Quinton разработват артерио-венозен шънт от тефлон и този оперативен метод е известен като шънт на Scribner. Впоследствие шънтът е подобрен, като за материал е използван силикон. Със своите разработки те решават проблема с дългосрочното използване на съдовия достъп, което позволява провеждането на повторни хемодиализни процедури при болни с хронични бъбречни увреждания. За начало на хроничната диализа се счита 1960 г. [9; 21].

През 1964 г. James Cimino, Michael Brescia и Kenneth Appel конструират хирургично артерио-венозна фистула, чиято основна цел е осигуряването на постоянен съдов достъп за хемодиализа, и провеждат първата диализа с такъв достъп.

Днес анастомозата, при която се свързват артериална страна с венозен край, е стандартна хирургична процедура, но ако поради някаква причина това е невъзможно, подкожно се имплантира протеза (от дакрон или политетрафлуоретилен) [5; 7].

Albert Leslie Babb и неговият екип разработват концепция за пропорционално смесване на концентриран диализатен разтвор с вода. През 1963 г. медицинският екип на Belding

Scribner, Albert Leslie Babb и екип от инженери създават система за централизирано приготвяне на диализатен разтвор от концентрат. Смесването на концентрата с вода е било в съотношение 1:34, като скоростта на подаване на разтвора е била намалена до 500 мл/мин (преди това е било 2л/мин). Проектираното устройство (наречено „чудовище“ от пациенти и медицински сестри) безопасно автоматизира диализата и можело да обслужва няколко пациенти едновременно, като същевременно разходите за това са намалени наполовина. Вместо използвания по-рано натриев бикарбонат, за диализат те използват натриев ацетат и устройството е осигурявало диализат за пет диализни поста едновременно. Ацетатът е използван до средата на 70-те години и поради усложнения по време на диализната процедура отново започва да се използва бикарбонатна хемодиализа. Впоследствие Albert Leslie Babb разработва минисистема за домашна диализа и до ноември 1964 г. е проведена диализа в 40 домове без съществени инциденти [16; 11; 19; 10; 12; 13].

Световните постижения на медицината в областта на хемодиализното лечение неминуемо дават отражение и на научното познание у нас. Като метод за извънбъбречно почистване на кръвта от отпадните продукти на обмяната на веществата хемодиализата започва да се прилага у нас от края на 50-те години на миналия век. Идеята за въвеждането на диализа с изкуствен бъбрек е на А. Червенаков, който през 1958 г. предлага да се внесат два броя, модел „Нефра II“, един в тогавашния ИСУЛ, а другият във ВМИ – София. Първите опити за провеждане на хемодиализа на опитни животни са направени от Н. Атанасов, а при хора са направени от М. Карапандов. Първоначално, при прилагането на метода са срещнати непреодолими трудности, които водят до неговото изоставяне. Впоследствие, в края на 1961 г. и началото на 1962 г., трудностите са преодолени от Е. Патев и хемодиализата започва да се използва в клиничната практика в клиниката по урология на ИСУЛ, завеждащ на която е А. Червенаков. Първите отделения за диализно лечение са създадени през 1962 г. в ИСУЛ и през 1967 г. във ВМИ – София, със завеждащ отделение З. Киряков. Двете отделения използват съветски изкуствени бъбреци модел НИИЗХАИ. За развитието на хемодиализата в България допринасят доц. Е. Патев, проф. З. Киряков, доц. М. Бакърджиев, проф. И. Груев. През 1968 г. се създава специализирана Клиника по нефрология с диализа и пункционна бъбречна биопсия към тогавашния ИСУЛ; сектор за диализа при остри интоксикации и остри бъбречни увреждания към Институт „Пирогов“. През 1974 г. се учредява Българско нефрологично дружество, което допринася за развитието на нефрологията [3; 23; 4].

Световните постижения в областта на нефрологията се внедряват в България с известно закъснение. Първите нефрологични звена, диализни процедури и бъбречни трансплантации се осъществяват 7 – 12 години след общоприетите международни стартови дати [4].

В началото хемодиализата се провежда предимно при пациенти с остри бъбречни увреждания, като същевременно са правени и единични опити за процедури при хронично болни. Началото е съпроводено с недоверие, че може да се помогне на хора, които дотогава са били обречени, страдайки от нелечимо заболяване. Недостатъчната информация и страхът от новото и неизвестното са били предпоставка пациентите да вземат решение, което ще доведе до тяхната смърт, отколкото новият метод на лечение [1].

През 70-те и 80-те години на ХХ в. се разкриват диализни центрове в околните градове. Броят на болните на хемодиализа бързо нараства, което изчерпва възможностите за включване на нови болни. Това налага прилагането на ограничителни критерии за включване на хемодиализа – възраст над 65 години, наличие на онкологично заболяване и захарен диабет. Понастоящем тези критерии отпаднаха и абсолютни противопоказания за започване на диализно лечение няма.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Хемодиализата е една от областите на медицината, където достиженията на научното познание решават клиничен проблем. Основен терапевтичен подход е при лечението на пациенти с хронични бъбречни увреждания, като главната цел е удължаването на живота и

запазването на неговото качество. Благодарение на този лечебен метод продължават да живеят милиони хора по света.

ЛИТЕРАТУРА

1. Възелов, Е., Етични аспекти в нефрологичната практика. Здравна политика и мениджмънт, бр. 3, 2012; 66-70.
2. Греъм, Т., https://bg.wikipedia.org/wiki/Томас_Греъм.
3. Киряков, З., С. Антонов, Е. Възелов и др. История на нефрологията, хемодиализата и трансплантацията в Република България. Асклепий том I (XX) 2007; 39-45.
4. Симеонов, П., НЕФРОЛОГИЯ, в кн.:М. Георгиев, В.Митев: История на медицинските науки в България, АИ „Проф. Марин Дринов“, София, МУ- София.
5. Стойчев, Р. и съавт., Усложнения при постоянен съдов достъп за хемодиализа, Съдови заболявания, I, 2002, №1, 19-23.
6. Стоянов, А., История на диализното лечение, mu-varna.bg/BG/Research/Documents/lekicii/doc.Al.Stoyanov.ppt
7. Тодоров, В. и съавт., Съдов достъп в хемодиализата, Плевен, 1999 (Плевен: ЕА АД).
8. Тодорова, Т., С. Тончева, Д. Паскалев. Лечение на уремията – от горещите вани до съвременната диализа. В: XIV Национален форум на специалистите по здравни грижи с международно участие, МУ Варна, филиал Шумен, 2018.
9. Лашутин, С. В., Мировая история гемодиализа, Нефрология, 2004, 8, №3, ISSN 1561-6274.
10. Babb, A.L. 1995. Design and construction of a portable, single patient, dialysate proportioning machine at the University of Washington 1964–65. *Journal of the American Society of Artificial Internal Organs* 41(1):1–10.
11. Babb, A., Grimsrud L., Bell R., Layno S. Engineering aspects of artificial kidney streams. In: *Chemical Engineering in Medicine and Biology*. NY: Plenum, New York, 1967; 389331.
12. Babb, A.L., Strand M.J., Uvelli D.A., Scribner B.H. 1977. The dialysis index: A practical guide to dialysis treatment. *Dialysis and Transplantation* 6(9): 9–12, 62.
13. Blagg, C. 2014. A History of Northwest Kidney Centers, Chapter 20: Professor Albert Leslie „Les“ Babb and the Development of New Dialysis Technology (pp. 98–100) and Chapter 21: Home Hemodialysis, 1961–1966 (pp. 101–112). Available at <http://issuu.com/nwkidney/docs/nkc-history-book-p1>.
14. Cameron, J. S., *Hystory of the treatment of renal failure by dialysis*, Oxford University Press, New York, 2002.
15. Dejanov, P., *Vascular Access Options in Developing Countries*, BANTAO Journal 2012; 10 (2): 49 -54.
16. Grimsrud, L., Cole J.J., Lehman G.A. et al. A central system for the continuous preparation and distribution of hemodialysis fluid. *Trans Am Soc Artif Intern Organs* 1964; 10:107.
17. Kolff, W., *New ways of treating uremia*, J. A. Churchill, London, 1946.
18. Konner, K., *History of vascular access for haemodialysis*, <http://ndt.oxfordjournals.org/content/20/12/2629.full>
19. Mion, C.M., Hegstrom R.M., Boen S.T., Scribner B.H. Substitution of sodium acetate for bicarbonate in the bath fluid for hemodialysis. *Trans Am Soc Artif Intern Organs* 1964; 10: 110.
20. Peitzman, S.J. From dropsy to Bright’s disease to end-stage renal disese. In: Rosenberg C, Golden J (eds) *Framing disease: the creation and negotiation of explanatory schemes*. *Milbank Q* 1989; 67 (Supl 1): 16-32.
21. Quinton, W., Dillard D., Scribner B.H., *Cannulation of blood vessels for prolonged hemodialysis*. *Trans Am Soc Artif Intern Organs* 1960; 6:104.
22. Richet, G., *Edema and uremia from 1827 to 1905: the first faltering steps of renal pathophysiology*, *Kidney Int* 1993; 43: 1385-96.

23. Vazelov, E., S. Krivoshiev, S. Antonov et al. End Stage Renal Disease and Peritoneal Dialysis in Bulgaria. *Perit Dial International* Vol 24, 2004; 6:512-7.
24. Wohler, F. Ueber kunstliche Bildung des Harnstoffs. *Annalen der Physik Series 2.* (Poggendorff's Annalae) 1828; 12: 253256.
25. <https://mjn.host.cs.st-andrews.ac.uk/egyptian/texts/corpus/pdf/Ebers.pdf>

КАК ЕВОЛЮЦИЯТА ВЛИЯЕ НА НАШИТЕ ВЕНИ?

д-р Стоян Генадиев

д-р Петя Кашукеева

д-р Георги Георгиев

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД

Резюме: Еволюцията е основата на биологията, а биологията – основата на медицината, следователно еволюцията трябва да бъде основа на медицината. Много от признатите недостатъци в дизайна на нашето тяло произтичат предимно от еволюционните компромиси, настъпили, когато нашите предци са станали двуноги. Схващането за еволюционния произход за склонността към заболявания не е алтернатива на разбирането на близките причини за болестите, тъй като и двете нива на анализ предлагат синергични обяснения, които заедно могат да подобрят търсенето на причини и съответно на лечения.

Ключови думи: еволюция, разширени вени.

JEL: I12

HOW DOES THE EVOLUTION AFFECT OUR VEINS?

Dr. Stoyan Genadiev

Dr. Petya Kashukeeva

Dr. Georgi Georgiev

Kanef University Hospital, Rousse, Bulgaria

Summary: Evolution is the basis of biology, and biology is the basis of medicine, so evolution must be the basis of medicine. Many of the recognized shortcomings in the design of our bodies stem primarily from the evolutionary trade-offs that occurred when our ancestors became bipeds. The notion of evolutionary origin of disease susceptibility is not an alternative to understanding the close causes of disease, as both levels of analysis offer synergistic explanations that together can improve the search for causes and treatments, respectively.

Keywords: evolution, varicose veins.

JEL: I12

ВЪВЕДЕНИЕ

Всички биологични черти се нуждаят от два вида обяснения, както близки, така и еволюционни. Близкото обяснение на дадено заболяване описва какво не е наред в телесния механизъм на хората, засегнати от него. Еволюционното обяснение е съвсем различно. Вместо да обяснява защо хората са различни, то обяснява защо всички сме еднакви по начини, които ни правят уязвими към болести. Защо всички имаме трети кътници (мъдреци), апендикс, разширени вени и клетки, които могат да се делят без контрол са само част от въпросите, които възникват.

1. Същност на проблема

От публикуването на книгата на Дарвин „Произходът на човека и половият отбор“ през 1871 г. сериозни доказателства от различни дисциплини, вариращи от палеонтология до молекулярна биология, генетика, сравнителна анатомия, ембриология, неврология и поведение, ясно показват, че това, което ни е направило хора, е процесът на еволюция чрез естествен и сексуален подбор. Всички процеси водят до увеличаване на репродуктивността на индивида, от което следва, че човешкото тяло и ум са продукт на биологичната еволюция.

Еволюцията е основата на биологията, а биологията – основата на медицината, следователно еволюцията трябва да бъде основа на медицината. През 1991 г. Джордж Уилямс и Рандолф Несе публикуват обзорна статия и няколко години по-късно книга, която определя новата наука за дарвиновата медицина [10]. Дарвиновата медицина обяснява важноста на въпроса: защо тялото е проектирано по начин, който ни прави уязвими към инфекции, рак, задушаване, депресия, разширени вени, хипертония, язви, диария, болки в гърба, пренатални усложнения и т.н. Той признава, че тялото е съвкупност от компромиси и далеч не е съвършено. Предоставя обяснения за недостатъците на тялото, които попадат в само няколко категории и обяснява как различаването между тях може да помогне за разбирането на здравето и болестите. Схващането за еволюционния произход за склонността към заболявания не е алтернатива на разбирането на близките причини за болестите, тъй като и двете нива на анализ предлагат синергични обяснения, които заедно могат да подобрят търсенето на причини и съответно на лечения.

2. Последствия от еволюцията на човека

Адаптивните фенотипове често могат да бъдат пряко свързани с често срещаните проблеми на човешкото здраве. Една от най-драматичните разлики между хората и другите примати е изправеният стоеж и придвижването на два крака. Бипедализмът изисква изправена стойка и води до засилен натиск върху различни структури, които могат да доведат до редица здравословни проблеми, като херния, хемороиди, разширени вени и проблеми с гърба, тазобедрената и колянната става, напр. остеоартрит [7,14]. Друга основна разлика се крие в повишената умствена способност на хората, която може да бъде свързана с разпространението на психични разстройства, като шизофрения [5] и болестта на Алцхаймер [13]. Докато честотата на основните психози, депресията, фобиите, обсесивно-компулсивното разстройство и умствената изостаналост е трудна или невъзможна за сравнение с други видове, високата честота на психични заболявания, в сравнение с други заболявания генерира значителен интерес към различни еволюционни обяснения [8].

Бипедализмът е бил първоначалната адаптация, първата стъпка в дългия път към превръщането на маймуната в човек. Тази промяна се е случила преди поне четири милиона години, а вероятно и много по-рано. В действителност, тазът и бедрените кости на *Australopithecus afarensis*, „Lucy“, заедно с отпечатъците в релефа на вулканична пепел, открити близо до Laetoli в Танзания, ясно показват обичайния бипедализъм от преди 3,0 до 3,5 милиона години [6]. Въпреки това главата (череп, размер на мозъка и прогнатичното лице) все още е подобна на тази на маймуните. Докато тялото вече е било подобно на човек, мозъкът и най-вероятно поведението са били маймуноподобни. По този начин бипедализмът се е появил далеч по-рано от големите мозъци, които считаме за ключова човешка характеристика. Обсъждат се много хипотези за това защо се е наложил изправения стоеж и ходенето на два крака – от хипотезата за „неблагоприятна среда“ до енергийното предимство при бягане [6].

Хората ходят изправени като единствените живи двуноги бозайници. Изправената стойка и движението изискват малки промени, за да превърнат четириногото животно в двукрако, което ходи изправено. Този процес включва адаптации в целия скелет от главата до петите за поемане на тежестта на задните крака и балансиране на един крак, което се прави при всяка крачка. Главата се уравновесява на гръбначния стълб, който първоначално е проектиран като носеща тежест арка с една назад гръдна извивка (кифоза). В следствие гръбначният стълб е развил поредица от S криви (т.е. две лордозии и две кифозии), за да донесе центъра на тежестта на тялото директно над краката. Реберната клетка става с форма на обърната фуния, тазът се ремоделира във форма, която е по-ниска и по-широка в сравнение с маймуните, а също така и мускулите му са реконструирани. Поради тези промени бедрените кости се удължават и са под ъгъл навътре, като по този начин се приема ъгъл на носене, който гарантира, че коленете са подведени под тялото и носят тежестта му. По този начин краката

са поставени под тялото и алуksът не е противоположен на останалите пръсти (невъзможни за отвличане), което прави крака здрав и подходящ за мощни отблъсквания по време на последната точка на контакт със земята при ходене [6].

Много от признатите недостатъци в дизайна на нашето тяло произтичат предимно от еволюционните компромиси, настъпили, когато нашите предци са станали двуноги. При изправен стоеж, тежестта на главата и горната част на тялото силно компресира прешлените на шията и долната част на гръбначния стълб, което изисква повече мускулни усилия за поддържане на двунога, отколкото четиринога стойка. Болката в шията и болките в гърба са изключително често срещани медицински проблеми при нашия вид, вариращи от незначително раздразнение до сериозно увреждане. Коленете, глезените и стъпалата са крехки и лесно се нараняват, тъй като носят цялата тежест на тялото, която първоначално е разпределена на четирите крака. Вътрешните органи на бозайниците са затворени в перитонеума и висят свободно в коремната кухина. От друга страна, изправената поза при хората притиска вътрешностите към вертикалната стена на кухината, като по този начин причинява проблеми като храносмилателни блокажи, хемороиди, висцерални сраствания, ингвинална херния. Също така кръвоносната система на бозайниците е засегната от изправената стойка. Причината е увеличеното хидростатичното налягане в долните крайници, което води до подуване на краката, особено в областта на глезените и съответно до развитие на разширени вени. От противоположната страна, към мозъка, пониженото кръвно налягане може да доведе до замайване и припадъци в резултат на хипотония, например когато човек рязко се изправи. Нито един от тези дефекти не съществува при други видове примати или бозайници, всички от които са четириноги [12].

Недостатъците, дължащи се на развитието на бипедализма, едва наскоро се превърнаха в патологии, което се подкрепя и от факта, че те обикновено възникват със стареенето. Но когато еволюира бипедализмът, стареенето не е проблем, тъй като хората умират много преди достигане на дълбока старост. Същото може да се каже и за много съвременни заболявания, свързани със стареенето. Еволюцията не е свързана с увеличаване на дълголетието, а с възпроизводството, както заявяват Nesse & Williams (1993): „ние не сме се развивали, за да живеем дълго, а за да се размножаваме“ [10].

3. Хронична венозна недостатъчност

Хроничната венозна недостатъчност (ХВН) е сред най-често срещаните заболявания в страните с развита икономика [1]. Съвременната урбанизация и активното натоварване при работа на крак, характерно за преобладаващата част от населението, доведе до значителен ръст на това страдание. Често първите симптоми в долните крайници (тежест, отоци, сърбеж) остават извън вниманието на болните. За жалост, напредналите стадии на ХВН водят до нарушена работоспособност, лошо качество на живот и ранна инвалидизация. [2] Въпреки че, това заболяване изисква сериозно внимание, често то се пренебрегва от повечето лекари.

Разширените вени се появяват както поради наследствени, така и поради фактори на околната среда. Все още не е определен конкретен ген, който причинява предразположение към разширени вени, въпреки че за генът FOXC2 на 16q24 има доказателства за връзка в едно проучване. Схващанията, че разширените вени се наследяват, идват от проучвания, които показват, че варикозитите се появяват по-често при тези, чиито родители имат разширени вени. [8]

Крайъгълният камък при лечението на ХВН е правилната диагноза и точната класификация на съответния проблем, които дават основата на правилно насоченото лечение. Клиничните и лабораторните изследвания на пациент с ХВН трябва да завърши с установяване класа на заболяването. Класификацията CEAP е развита от Американския Венозен Форум през 1994 г. и по-късно ревизирана през 2004 г. Основава се на клиничните белези на ХВН (C), етиологията (E), анатомията (A) и фундаменталната патофизиология (P) [3,9].

Клиничният клас включва пълен спектър на венозни нарушения от белези на видима венозна болест (C0) до телеангиектазии и ретикуларни вени (C1), варикозни вени (C2), едем (C3), кожни промени като пигментация и екзема (C4a) или липодерматосклероза или бяла атрофия (C4b), зарастнал (C5) или активен улкус (C6) (Фиг. 1). Наличието или липсата на симптоми се регистрира също като S (симптомни) или A (асимптомни).

Фиг. 1. Класификация по CEAP

В продължение на много години лечението на ХВБ се е състояло в прекъсване и изваждане (стрипиране) на голямата повърхностна вена. Към днешна дата има разработени редица миниинвазивни ендовенозни техники, чиято цел е да се намалят хирургичната травма и рецидивите. Ендовенозната лазерна аблация, радиофреквентната аблация, ултразвуково-контролирана склеротерапия и механохимична ендовенозна аблация са процедури, които се извършват ежедневно в амбулаторни условия. Те протичат без нужда от обща или локорегионална анестезия, без хирургични белези, с по-малко усложнения [11].

4. Особенности на селекцията и естествен подбор

Ако приемем, че хора с разширени вени има по-голяма вероятност да стигнат до краен стадий на заболяването, а именно венозни язви и тежки кръвоизливи, не би ли трябвало естественият подбор да е в полза на онези, чийто генотип не съдържа тенденция да причинява венозна недостатъчност? Има няколко възможни причини това да не се е случило. Първо, разширените вени обикновено настъпват след репродуктивна възраст и рядко достигат до краен стадий на венозна язва или спонтанен варикозен кръвоизлив преди репродукцията. Следователно, фенотипното изразяване на основното генетично предразположение се появява едва след средната репродуктивна възраст, т.е. има малко или никакво селективно налягане за намаляване на честотата на гените, предразполагащи към варикозен фенотип. Пример за аналог би била хорейта на Хънтингтън, при която инвалидизиращото и евентуално фатално състояние най-често се случва между 35-44 и следователно след общата възраст за репродукция. Освен това детето на човек, засегнат от Хънтингтън, има 50% риск да наследи болестта. Разбирането на генетиката на заболяването позволява генетично консултиране и генетични тестове. Това създава селекционен натиск срещу репликацията на този ген чрез механизма на познаване и разбиране на рисковете. Хората, които се подлагат на генетични тестове, разбират, че имат шанс да предадат смъртоносния ген. Това им позволява да изберат да нямат биологични деца, да абортират засегнатия плод или по друг начин да избегнат предаването на гена [12].

Възможно е също тенденцията към разширени вени да е свързана с други характеристики, които имат селективни предимства поне при някои обстоятелства. Например, варикозното разширение на вените се среща по-често при хора с по-светли тонове на кожата, което може да има известно селективно предимство в екстремния северния климат (поради увеличеното производство на витамин D при по-ниски нива на осветеност). Така че

тенденцията за развитие на разширени вени може да се агрегира с други гени, които са облагодетелствани поради естествения подбор или сексуалния подбор.

По-спекулативно, разширените вени се появяват често при жените след раждането. Честотата им се увеличава с увеличаването на броя на ражданията на деца. Следователно варикозните вени при жените могат да действат като маркер за плодовитост, показвайки, че жената, която ги носи, е плодородна и способна да зачене и да оцелее при раждане. Следователно варикозитите могат да бъдат фактор за сексуален подбор, който положително увеличава присъствието му в генофонда [4].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ние, клиницистите, можем да се възползваме от един по-глобален поглед върху болестите и техните както непосредствени, така и еволюционни причини. Разбирането, че хората като вид са на някакво ниво предразположени към развитие на венозна недостатъчност, може да помогне на лекарите да променят мисленето си по отношение на профилактиката, диагностиката, лечението и в крайна сметка състраданието към своите пациенти и трудностите, които това състояние може да донесе.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Дончев Н. Ендовенозно лазерно лечение на варикозно разширени вени. Дисертация, Варна, 2010.
2. Лозев И. Предоперативна и интраоперативна дуплекс сонография при оперативното лечение на хронична венозна недостатъчност. София, 2013.
3. Eklöf B, Rutherford RB, Bergan JJ, Carpentier PH, Gloviczki P, Kistner RL, et al. Revision of the CEAP classification for chronic venous disorders: consensus statement. *J Vasc Surg* 2004;40:1248-52.
4. Fletcher G.J.O., Simpson J.A., Campbell L., Overall N.C. 2015. Pair-bonding, romantic love, and evolution: the curious case of *Homo sapiens*. *Perspect. Psychol. Sci.*, 1: 20-36.
5. Horrobin D.F. Schizophrenia: the illness that made us human. *Med. Hypotheses*. 1998;50:269–288.
6. Jones S., Martin R. & Pilbeam D. 1999. *The Cambridge encyclopedia of human evolution*. Cambridge University Press, Cambridge.
7. Jurmain R. Degenerative joint disease in african great apes: an evolutionary perspective. *J. Hum. Evol.* 2000;39:185–203.
8. Keller M.C., Miller G. Resolving the paradox of common, harmful, heritable mental disorders: which evolutionary genetic models work best? *Behav. Brain Sci.* 2006;29:385–404.
9. Kistner RL, Eklof B, Masuda EM. Diagnosis of chronic venous disease of the lower extremities: the “CEAP” classification. *Mayo Clin Proc* 1996;71:338-45.
10. Nesse R.M. & Williams G.C. 1994. *Why We Get Sick: The New Science of Darwinian Medicine*. Times Books, New York.
11. Pan Y, Zhao J, Mei J, Shao M, Zhang J. Comparison of endovenous laser ablation and high ligation and Stripping for Varicose Vein Treatment: A Meta-Analysis. *Phlebology* 2014 Mar;29(2):109-19.
12. Preuss T.M. 2012. Human brain evolution: From gene discovery to phenotype discovery. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, 109: 10709-10716.
13. Varki A. A chimpanzee genome project is a biomedical imperative. *Genome Res.* 2000;10:1065–1070.
14. Varki A. Nothing in medicine makes sense, except in the light of evolution. *J. Mol. Med.* 2012;90:481–494.

КЪСИ ВЕРИГИ ЗА ДОСТАВКИ НА ПЧЕЛНИ ПРОДУКТИ

Любомир Любенов

Доцент, д-р

катедра „Икономика“, Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: Интегрирането на пчеларските стопанства с потребителите в регионален план, позволява формирането на къси вериги за доставки на пчелни продукти. Развитието на регионалните пазари формира среда за изграждане на къси вериги за доставки на пчелни продукти, но изисква интеграция между тях и стопанствата. Късите вериги стимулират формирането на пчелни продукти с висока добавена стойност. Те са особено подходящи за биологични и местни специфични пчелни продукти на малки производители, които имат ограничен достъп до големи пазари. Глобалната пандемия от Covid-19 показва важната роля и значение на регионалните и онлайн пазарите, респективно и на късите вериги за доставки на пчелни и др. продукти, храни и напитки, за развитието на местните икономики, осигуряването на продоволствената сигурност и опазването на околната среда, здравето на потребителите и качеството на живот в селските райони.

Ключови думи: директни продажби, хранителни кооперативи, онлайн пазари, обществено хранене.

JEL: Q00, Q11

SHORT CHAINS FOR DELIVERY OF BEEKEEPING PRODUCTS

Lyubomir Lyubenov

Associate Professor, PhD

Angel Kanchev Ruse University

Summary: The integration of beekeeping farms with consumers at the regional level allows the formation of short supply chains for bee products. The development of regional markets forms an environment for building short supply chains for bee products, but requires integration between them and farms. Short chains stimulate the formation of bee products with high added value. They are particularly suitable for organic and locally specific bee products of small producers, which have limited access to large markets. The global pandemic of Covid-19 showed the important role and importance of the regional and online markets, respectively of the short supply chains for beekeeping and others products, food and beverages, for the development of local economies, ensuring food security and environmental protection, consumer health and quality of life in rural areas.

Keywords: direct sales, food cooperatives, online markets, catering.

JEL: Q00, Q11

ВЪВЕДЕНИЕ

В основната си част производството на пчелни продукти се развива от малки стопанства от семеен тип, които произвеждат качествени и автентични сезонни пчелни продукти в малки количества – особено тези извън категорията на меда и восъка. Част от тях не са биологично сертифицирани, но са натурални и резултат от устойчиви био практики, което е основната причина за нарастващия потребителски интерес към регионалните продукти. Съществуващите пазари на пчелни продукти са доминирани от търговци и прекупвачи, което възпрепятства създаването на нормални пазарни отношения. Решаването на тези проблеми изисква изграждане на директен контакт между производител и потребител, което все повече добива популярност с названието „къси вериги“ за доставки на земеделски продукти, храни и напитки.

Късите вериги за доставки на пчелни продукти може да се формират чрез различни традиционни и алтернативни начини за производство, разпространение и търговия на дребно на пчелни и други земеделски продукти и храни базирани на тях, чрез директни продажби и извън магазинна търговия, потребителски кооперативи, фермерски и онлайн пазари, обществено хранене – ресторанти, училища, болници и др., изложения и фестивали на пчелни продукти, храни и напитки. Туризмът и интернет стимулират развитието на късите вериги, защото формират регионални и онлайн пазари. Една верига за доставка на пчелни продукти и храни е „къса“, когато е с кратко разстояние или намален брой посредници между производителите и потребителите, като в най-добрия случай техният брой е нула.

Най-голям интерес от формирането на къси вериги за доставки на пчелни продукти имат малките стопанства от семеен тип и местните потребители и общности. Те са двигател за промяна на предлагането на пчелни продукти от малките стопанства и метод за повишаване на устойчивостта, доверието и развитието на сектор пчеларство в светлината на политиката за развитие на селските райони. Когато купува директно от производителя, клиентът получава информация не само за вида на пчелните продукти, методите и технологиите на отглеждането и опаковането им, но и за целия регион – идентичност, ценности, занаяти, екологичност и др. Изграждането на къси вериги за доставка на пчелни продукти зависи от местните традиции, култура, пазари, дигитализация, интеграция с потребителите и др.

Късите вериги за доставки на пчелни продукти имат положителни въздействия в социален аспект, създавайки трайни взаимоотношения и интеграция между производителите и потребителите. Създава се взаимно доверие и сигурност в двете посоки производител – потребител и потребител – производител. Чрез системно закупуване и използване на висококачествени пчелни продукти, храни и напитки, произведени от регионални стопанства, се променя трайно хранителната култура на потребителите и едновременно с това цялостно се подобрява качеството на живот в селските райони. Късите вериги имат определяща роля за реализацията на регионални пчелни продукти, предвид затруднения достъп до глобални пазари, поради техните малки количества и сравнително кратък срок на съхранение.

При късите вериги за доставки на пчелни и други продукти се намаляват транспортните разходи и екологичното замърсяване. Получава се информация за пчеларското стопанство, където са произведени продуктите, прилаганите технологии, качествата, свежестта и пътя, който са изминали до купувача. В национален и регионален план, късите вериги за доставка на пчелни и др. продукти се реализират на базата на организации между производители и потребители (хранителни кооперативи), изложения, фестивали и празници на традиционни и местни пчелни продукти и храни, продажби на абонаментен принцип, интернет поръчки и доставки, директни продажби. Интеграцията с потребителите води до устойчив ръст на пчелните продукти, които се реализират чрез къси вериги на доставки.

Въпреки наличието на Наредба № 26 от 2010 г. за специфичните изисквания за директни доставки на малки количества суровини и храни от животински произход и контрол от Българска агенция по безопасност на храните, както и финансово подпомагане от държавния бюджет и Програмата за развитие на селските райони (ПРСР) 2014 – 2020 г., регионалните пазари на местни пчелни продукти, храни и напитки в България не са достатъчно развити. Предвид затруднената реализация на силно конкурентните глобални пазари и значителния интерес на българските потребители към произхода на храните и здравословното хранене и все по-активното търсене на местни продукти и продукти със сертифициран произход и качество, късите вериги за доставки на пчелни продукти са перспективен дистрибуционен канал.

Държавен фонд „Земеделие“ (ДФЗ) е предоставял финансова помощ по схема за държавна помощ „Инвестиции за изграждане на търговски помещения и закупуване на търговско оборудване за земеделски производители, осъществяващи директни доставки на

малки количества суровини и храни от животински произход“. Схемата е била достъпна за всички лица, регистрирани по Наредба № 3, отговарящи на определени от ДФЗ условия. За периода на действие на схемата, т.е. от датата на одобрението ù от Европейската комисия до 2013 г., бюджетът на помощта е възлизал на 106,114 млн. лв. допустими разходи за изграждане на обекти за търговия на дребно. ПРСР 2014 – 2020 предоставя финансова помощ по подмярка 16.4, касаеща местните пазари и късите вериги на доставки от мярка 16. Сътрудничество.

Местните пазари според Общата аграрна политика (ОАП) на ЕС 2014 – 2020 г. са пазари в радиус до 75 км от стопанството на произвеждания продукт. В този радиус трябва да се осъществяват както преработката, така и продажбите на крайните потребители. Късите вериги за доставки на пчелни продукти включват ограничен брой икономически оператори, поели ангажимент да си сътрудничат и посветени на местното икономическо развитие и близките териториални и социални отношения между производители, преработватели и потребители. Местните пазари и късите вериги за доставка на пчелни продукти повишават конкурентоспособността на пчеларските стопанства на регионално ниво, предвид някои техни предимства спрямо националните и международните пазари, които вече разгледахме.

Целта е изследване на различните алтернативи за формиране на къси вериги за доставка на пчелни продукти. Съобразно поставената цел са анализирани директните продажби, хранителните кооперативи, традиционните и онлайн пазарите, секторът на общественото хранене, панаириите, изложенията, фестивалите и празниците на пчелни продукти, храни и напитки.

Директни продажби

Директните продажби по Наредба 26 постигат слаб ръст при млякото, плодовете, зеленчуците и др., и все още съставляват много малък дял от общото количество, което се реализира на пазара. Маргинално е присъствието им при месото и рибата, като при яйцата е под 1%, а при млякото е 1,7%. Пчеларските стопанства се характеризират с най-голям брой на регистрираните по Наредба 26 – 1 185 броя, което е над 16% от общия им брой (Иванов и др., 2019, с. 262), т.е. пчеларските стопанства са водещи по отношение на късите вериги на доставки по Наредба № 26. Директната реализация заема относителен дял от 25% от националния пазар на пчелен мед и годишен оборот от над 14 млн. лв. (Любенев, 2016), което показва структурно определящата ù роля за реализацията на мед и др. пчелни продукти.

Директните продажби от пчеларски и други стопанства са най- пряката форма на продажба, която съществува от древността. Различните видове директни продажби могат да се реализират чрез продажба от стопанството, на щанд по оживени пътни артерии, чрез апарати в хотел, ресторант и др., доставка по домовете на потребителите, особено в районите в близост до градски центрове. Прилагането им изисква инвестиции в опаковки, етикети и др., но в сравнителен план спрямо собствената магазинна мрежа изискват по-малко инвестиции. Предимството на директните продажби е възможността потребителите да общуват лично с производителите, като по този начин се опознават един друг, опознават стопанството и продукцията, използваните производствени методи и практики.

Хранителни кооперативи

Тенденциите за преход от пазари на производители към пазари на потребители очертават нарастващата роля на потребителските кооперативи. Те обхващат най-различни сфери – здравеопазване, застраховане, финанси, жилища и др., но съобразно целите на изследването ще се спрем само на хранителните кооперативи. Последните действат в рамките на пазара, независимо от търговците, като форма на взаимопомощ, ориентирана към услуги, а не печалба. Хранителните кооперативи организират поръчки и доставки на местни, биологично чисти, пресни и здравословни пчелни и др. продукти, без посредници

и на цени, които са достъпни и солидарни за потребителите, и в същото време са достатъчни за оцеляването на производителите – пчеларските и др. стопанства.

Хранителните кооперативи създават мрежи на солидарна търговия и свободни пазари в регионален план, чрез търсене и покупка на прясна, локална и качествена храна от местни производители. Те търсят баланс между интереса на производителя, потребителя и обществото като цяло, чрез доверие и симбиоза, които уравновесяват цените и подобряват качеството на пчелните и др. продукти. Хранителните кооперативи стават все по-привлекателен отговор на опасенията за устойчивостта и прозрачността на хранителната индустрия. Те подобряват финансовата стабилност на участниците, развиват уменията им и осигуряват заетост на местно ниво, реализират социални каузи – опазване на пчелите и др. „Хранкооп – София“ (www.hrangoop.com, 06.07.2020) е най-развития хранителен кооператив в България.

„Хранкооп – София“ е създаден през 2011 г. от две организации – „За Земята“ и Фондация „Заедно“. Той наброява около 300 фермери и потребители от цяла България, и е инициатор на известните фермерски пазари в София и други градове в страната. Кооперативът организира и провеждането на фермерски пазари в моловете през зимните месеци, предоставянето на кетъринг с фермерски продукти и планира да прави доставки до офиси на фирми. Земеделските производители имат право да доставят на цена, каквато те решат, като плащат 10% комисиона от оборота на „Хранкооп – София“ за логистиката, рекламата и връзка с потребителите – кооперативът не слага надценка. За директните доставки комисионата е 20%. Кооперативът организира и фермерски събития, фестивали, работилници, демонстрации.

През последните години все по-често в България се говори за солидарно земеделие (Community supported agriculture), като една от формите за реализация на земеделски продукти. За съжаление спрямо останалите европейски страни този тип земеделие в България все още е слабо развит. Този радикален подход в производството и доставката на храни, който изгражда силни, стабилни и взаимно изгодни партньорства между обществото и производителите представлява „хранителен кооператив“ с някои нюанси, основния от които е, че потребителите финансират превантивно производството на сезонни земеделски продукти и храни. Участниците се кооперират и за други продукти и услуги на местно ниво – което наподобява популярните сайтовете за групово пазаруване, т.е. подкрепя и местните търговци.

Традиционни и онлайн пазари

Традиционни регионални пазари са фермерските и общинските пазари, кварталните (смесените) магазини, специализираните магазини, малките търговски обекти за земеделски продукти, храни и напитки. Те са устояли на времето и имат своята важна роля и значение за някои традиционни, пресни и регионални земеделски продукти – плодове, зеленчуци, риба, пчелен мед и др. пчелни продукти. Общините са едни от основните генератори за формиране на среда и условия за развитие на традиционните регионални пазари на земеделски продукти и храни. Те предоставят място, инфраструктура и нормативна база за изложения, панаири, пазари на земеделски производители (фермерски пазари) и др. Пчеларските стопанства могат да са само доставчици на тези пазари, да наемат щанд и търговска площ, както и да изградят такива.

Фермерските пазари повишават доходите на регионалните пчеларски стопанства и стимулират развитието на местната икономика. Повишават информираността между производителите и потребителите, както и възможностите за развитие на занаяти, туризъм и др., като по този начин създават събития, култура и традиции на местно ниво. Създават възможности за обмяна на опит, използване на съвместен транспорт, общи планове за производство и реализация на произвежданите пчелни продукти в района на производство, в резултат на което формират предпоставки за коопериране на пчеларските стопанства и изграждане на къси вериги. Пример в това отношение е кооператив „Български пчелини“ (<https://natural-honey.eu>, 07.07.2020), който е и обединение на пчелари за къса верига на доставки на мед.

Онлайн пазарите за пчелни и други продукти осигуряват както достъп до местни пазари, така и реализация без посредници, т.е. къси вериги на доставки. Те намаляват времето и разходите за реализация на пчелни продукти, храни и напитки. Изграждат синергия с био пазарите и позволяват формирането на собствени потребителски пазари. Стимулират създаването на качествени и комплексни пчелни продукти с висока добавена стойност. Имат важно обществено значение, предвид подобряването на опрашването, ликвидността, рентабилността, независимостта и продоволствената сигурност на местните общности. Намаляват логистичните разходи и замърсяването на околната среда. Създават работни места и предпоставки за постигане на по-висока конкурентоспособност на регионално ниво.

Сектор на общественото хранене

Секторът на общественото хранене е един от най-динамично развиващите се сектори на пазарите за храни и напитки в обекти извън дома на потребителите. Той обхваща хотели, ресторанти, кафенета, кетъринги (HoReKa), производители на готови храни, училищни столове, офиси, болници, СПА центрове, бензиностанции и др. Тези пазари все още се пренебрегват от регионалните пчеларски стопанства, защото те създават основно пчелни суровини с ниска добавена стойност. Селският, апи- и др. видове туризъм, както и интернет оказват положително влияние върху неговото развитие. Такова влияние има и тенденцията за увеличаване консумацията на пресни земеделски продукти, произведени в района на потребление. Всички те генерират локални пазари и къси вериги за доставки на пчелни продукти.

Секторът се характеризира с ясно изразена сезонност, обособена както от периода на годината, така и от региона. Като цяло неговите пазари са много чувствителни към политически събития, биологични заплахи (Covid-19 и др.) и бизнес цикли – туристически сезони, празници, традиции, обичаи и др. Изследване (Любенов, 2018) установява, че земеделските суровини съставляват около 1/4, а храните и напитките около 1/3 от HoReKa, което предоставя солидни възможности на стопанствата да продават директно, както и да изградят собствен пазар на дребно чрез заведение за обществено хранене. Късите вериги на доставки избягват посредниците, намаляват транспортните разходи, предлагат брендиран пчелни продукти, които повишават доходите на регионалните пчеларски стопанства.

Панаири, изложения, фестивали, празници

Панаирите, изложенията и др. предоставят не само богати комуникационни възможности за създаване на бизнес контакти, но и възможности за реализиране на пчелни продукти и производни техни храни, напитки, лекарства и др. Те са подходящи за осъществяване на лични продажби, изграждане на база данни с клиенти, доразвиване на отношенията със съществуващи клиенти, обучение на пазара, постигане на продажбени цели, демонстриране на регионални пчелни продукти с висока добавена стойност, медийно отразяване, създаване разпознаваемост на регионалните брандове (марка, географско означение, сертифициран биологичен стандарт и др.) пускане на нови пчелни продукти на пазара. Панаирите, изложенията и др. изискват пчелните продукти да са с висока добавена стойност, т.е. брендирани.

Специализираните традиционни панаири, изложения и др. за националното и регионалното пчеларство са Международно изложение „Пчеларство – Плевен“, Апи България в рамките на международната селскостопанска изложба АГРА – Пловдивски панаир, Пчеломания – Добрички панаир, Национална пчеларска среща „Север-Юг“ – Беклемето, Международен фестивал на мановия мед – Царево. През 2019 г. стартира и Международен панаир на пчеларски продукти – Варна. Регионалните пчеларски стопанства трябва да използват местните традиции, култура и занаяти свързани с пчеларството, за да иницират празници на регионалните пчелни продукти, както и да присъстват активно на тях, предвид широките комуникационни и пласментни възможности, които предоставят.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интегрирането на пчеларските стопанства с потребителите в регионален план, позволява формирането на къси вериги за доставки на пчелни продукти. Развитието на регионалните пазари формира среда за изграждане на къси вериги за доставки на пчелни продукти, но изисква интеграция между тях и стопанствата. Късите вериги стимулират формирането на пчелни продукти с висока добавена стойност.

Късите вериги на доставки позволяват рентабилна реализация на малки количества и с кратък срок на съхранение пчелни продукти извън категорията на глобално комерсиализираните мед и восък – прашец, прополис, млечице и др. Те са особено подходящи за биологични и местни специфични пчелни продукти на малки производители, които имат ограничен достъп до големи пазари.

Глобалната пандемия от Covid-19 показва важната роля и значение на регионалните и онлайн пазарите, както и на късите вериги за доставки на пчелни и др. продукти, храни и напитки, за развитието на местните икономики, осигуряването на продоволствена сигурност, опазване на околната среда, здравето на потребителите и качеството на живот в селските райони.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иванов Б. и др. 2019. Анализ на състоянието на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост, SWOT анализ, Институт по аграрна икономика, Селскостопанска академия, София.
2. Любенов Л. 2016. Пазари и реализация на земеделски продукти. Русе.
3. Любенов Л. 2017. ХоРеКа като пазар за земеделски продукти, Сборник със статии по случай 65 год. на проф. д-р Иван Марков, Велико Търново, с. 155 – 161.
4. Наредба № 3 от 29.01.1999 г. за създаване и поддържане на регистър на земеделските стопани (Загл. изм. – ДВ, бр. 31 от 2015 г., в сила от 28.04.2015 г.), Издадена от министъра на земеделието, горите и аграрната реформа – Обн., ДВ, бр. 10 от 5.02.1999 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 31 от 28.04.2015.
5. Наредба № 26 от 14.10.2010 г. за специфичните изисквания за директни доставки на малки количества суровини и храни от животински произход, Издадена от министъра на земеделието и храните, обн., ДВ, бр. 84 от 26.10.2010 г., посл. изм. и доп., ДВ бр. 87 от 10.11.2015.
6. <https://www.hrankoop.com>, 06.07.2020.
7. <https://natural-honey.eu>, 07.07.2020.

ВОЗДЕЙСТВИЕ ПАНДЕМИЧЕСКИХ И ПОСТПАНДЕМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Венелин Терзиев

Професор, доктор на икономическите науки, доктор на науките (Национална сигурност), доктор на науките (Социални дейности), инж.

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

Руска академия по естествознание – Москва, Русия

Владимир Климук

Кандидат экономических наук, доцент

Учреждение образования „Барановичский государственный университет“ (Республика Беларусь)

***Аннотация:** В работе проведен анализ факторов активизации инновационной деятельности в условиях пандемии и в постпандемический период социально-экономического развития национальных систем. Систематизированы факторы инновационного развития промышленных предприятий. Представлен компаративный анализ развития научно-исследовательской, инновационной деятельности стран на примере Республики Беларусь и ее основных партнеров: Российской Федерации и Китайской Народной Республики. Предложена система оценки научного, инновационного потенциала национальных систем, на основе которой произведены страновые расчеты. Разработан алгоритм генерирования, продвижения и внедрения в реальный сектор экономики научных и инновационных разработок с целью максимизации использования интеллектуальных ресурсов.*

***Ключевые слова:** факторы инновационного развития промышленности, пандемические и постпандемические факторы, инновации, научно-инновационная кооперация, интеллектуализация экономики.*

***JEL:** P00, O00, O10*

THE IMPACT OF PANDEMIC AND POST-PANDEMIC FACTORS ON INNOVATIVE DEVELOPMENT OF INDUSTRY

Venelin Terziev

Професор, доктор на икономическите науки, доктор на науките (Национална сигурност), доктор на науките (Социални дейности), инж.

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

Руска академия по естествознание – Москва, Русия

Vladimir Klimuk

PhD in Economics, Associate Professor

Baranavichy State University (Republic of Belarus)

***Summary:** This study analyses the factors that stimulate innovation during a pandemic and post-pandemic period of socio-economic development of national systems. The author systematized factors of innovative development of industrial enterprises. The study presents a comparative analysis of the development of research and innovation activities of countries on the example of the Republic of Belarus and its main partners: the Russian Federation and the People's Republic of*

China. It proposes a system for assessing the scientific and innovative potential of national systems, on the basis of which countries are analysed. An algorithm has been developed for the development, promotion and implementation of scientific and innovative projects in the real sector of the economy in order to maximize the use of intellectual resources.

Keywords: *factors of innovative development of industry; pandemic and post-pandemic factors; innovations; cooperation in science and innovation; intellectual economics.*

JEL: P00, O00, O10

ВВЕДЕНИЕ

Одним из важнейших факторов инновационного развития промышленных предприятий выступает научно-инновационная производственная кооперация, в т.ч. международная. Что создает возможности для получения дополнительных финансовых ресурсов, пользования развитой базой участников объединения, обмена опытом между партнерами.

Так, в Республике Беларусь Китайско-Белорусский индустриальный парк „Великий Камень“ (строительство начато в 2015 году), представляющий собой особую экономическую зону, образованную в рамках межправительственного соглашения между Китаем и Беларусью. Приоритетными направлениями работы Парка выступают машиностроение, тонкая химия, биотехнологии, новые материалы и ряд других высокотехнологичных отраслей. [1] С 2011 года успешно функционирует белорусско-китайское совместное предприятие по сборке легковых автомобилей СЗАО „Белджи“. С 2014 года в стране работает ЗАО „Штадлер Минск“ по производству электротранспорта.

Воздействие пандемических и постпандемических факторов инновационного развития в промышленности

Одним из первых этапов развития системы стимулирования инновационного развития выступает созданная законодательная инфраструктура. С целью стимулирования инновационного развития промышленного сектора страны, в том числе в пандемический период, подписан ряд документов:

- Указ Президента Республики Беларусь от 07.07.2020 №254 „Об инновационных проектах“ (направленный на реализацию комплекса проектов в высокотехнологичных отраслях за счет средств инновационных фондов);

- Указ Президента Республики Беларусь от 28.05.2020 №178 „О временных мерах государственной поддержки нанимателей и отдельных категорий граждан“ (в целях минимизации влияния на экономику страны мировой эпидемиологической ситуации и обеспечения социальной стабильности);

- Декрет Президента Республики Беларусь от 25.05.2020 №3 „Об иностранной безвозмездной помощи“;

- Указ Президента Республики Беларусь от 07.05.2020 №156 „О приоритетных направлениях научной, научно-технической и инновационной деятельности на 2021 – 2025 годы“;

- Указ Президента Республики Беларусь от 24.04.2020 №143 „О поддержке экономики“ (в целях минимизации влияния на экономику Республики Беларусь мировой эпидемиологической ситуации; касающиеся системы налогообложения, арендной платы, в т.ч. в виде отсрочки, рассрочки, уменьшения платежей);

- Указ Президента Республики Беларусь от 12.03.2020 №92 „О стимулировании использования электромобилей“ [2].

Важнейшим ресурсом в направлении активизации инновационной деятельности организации выступает интеллектуальный ресурс, особенно в пандемический, актуальный в современных условиях, период. С целью развития интеллектуального потенциала организаций, в т.ч. промышленных, важным инструментом выступают образовательные

курсы (программы) в дистанционном формате. На основе анализа цифровых образовательных платформ, аккумулирующих как платные, так и бесплатные онлайн-курсы, видеоматериал, практические кейсы и другую полезную информацию, систематизировано 29 наиболее распространенных образовательных платформ (англоязычных и русскоязычных, для взрослых и молодежи) [3 – 4]. Данные платформы позволяют развивать hard-skills и soft-skills, необходимые для специалистов промышленных предприятий, обеспечивая получение новых, современных, актуальных знаний как в узкоспециализированных профессиональных сферах деятельности, так и для выполнения широкопрофильных функциональных задач.

Основой развития современного общества, наращивания конкурентных преимуществ на мировом рынке, увеличения позиций в рейтинге инвестиционной привлекательности являются инновации. Большинство стран на средне- и долгосрочную перспективу фундаментальной моделью развития национальной социально-экономической системы определяют инновационно ориентированную, основанную на интеллектуализации сфер практической деятельности. Инновации нацелены на создание уникальной продукции (кастомизация продукции), разработку гибкой модели развития страны в экономической и социальной сферах. Вопросы активизации процессов генерирования новых идей, их апробации и внедрения в реальный сектор экономики являются важнейшими с целью получения экономического и социального эффектов.

Учитывая особенности страны, специфические характеристики ее ресурсной базы, культурные особенности, комплекс механизмов инновационного развития должен быть уникальным, ориентируясь на положительный опыт реализации данных процессов в успешных странах и, безусловно, адаптируя их непосредственно к национальным условиям реализации.

Для разработки стратегии инновационного развития промышленности – одной из ведущих отраслей национальной экономической системы – важным этапом является определение факторов, воздействующих на динамику результативных показателей (рис. 1).

Следует отдельно выделить классификацию факторов на пандемические и постпандемические, что вызвано актуальностью дифференциации данных факторов в условиях современной эпидемиологической ситуации.

В кризисных условиях, в частности пандемии коронавируса, в качестве факторов инновационного развития промышленности следует выделить:

1. Выполнение совместных разработок на базе субъектов инновационной инфраструктуры в условиях научно-производственной кооперации.
2. Льготный режим налогообложения, расширение перечня кредитно-финансовых услуг.
3. Многообразие форматов осуществления производственно-хозяйственных операций.
4. Кастомизация продукции (индивидуализация производства под запросы заказчиков).
5. Диверсификация видов основной и вспомогательной деятельности.
6. Переквалификация работников организаций.

Рис. 1. Факторы инновационного развития промышленности

В постпандемический период в качестве факторов инновационного развития промышленности следует выделить следующие:

1. Реализация совместных крупномасштабных инновационных проектов, в первую очередь за счет иностранных инвестиций.
2. Гибкая система налогообложения, кредитно-финансовых услуг, в первую очередь для инновационно активных организаций.
3. Дебюрократизация процессов заключения договорных отношений и операций (анализ, закупка, эксплуатация, отчет и др.).
4. Новые средства продвижения продукции (работ, услуг) на рыночные сегменты.
5. Система развития дополнительных навыков у сотрудников организации, получение зарубежного опыта.
6. Использование высокопроизводительного, современного обо-рудования.

Система данных факторов определяет основные векторы инновационного развития в пандемический и постпандемический периоды – развитие интеллектуального потенциала, материально-технической базы и активизация научно-производственной кооперации, в т.ч. международной (рис. 2).

Учет представленных факторов позволяет выработать эффективную „Дорожную карту“ инновационного развития промышленного предприятия (региона, страны), обеспечивая реализацию ресурсного потенциала и предупреждая рискованные ситуации. Процедура выстраивания оптимальной стратегии функционирования и развития предприятия определяется пошаговым алгоритмом (рис. 3).

Каждый фактор имеет свою „степень влияния“ на динамику инновационного развития промышленности, что, в свою очередь, зависит также от ряда взаимосвязанных факторов. В условиях постоянства данных факторов можно представить ожидаемые результаты воздействия факторов на инновационную активность промышленных предприятий (рис. 4).

Республика Беларусь, не обладая богатыми природными ресурсами, имеет громадный интеллектуальный потенциал, подтверждаемый высокими позициями в рейтинге индекса образования, качества жизни населения. Используя собственные ресурсы и, самое главное – развивая их – страна создает свои, непосредственные преимущества, являющиеся уникальными, и получая возможность завоевания новых рыночных сегментов. Используя свой опыт, изучая и внедряя опыт результативной работы других стран, в т.ч. России, Китая, Республика Беларусь формирует национальную конкурентоспособную модель социально-экономической системы, способную надежно противостоять, гибко и оперативно адаптироваться к внешним и внутренним угрозам [5 – 7].

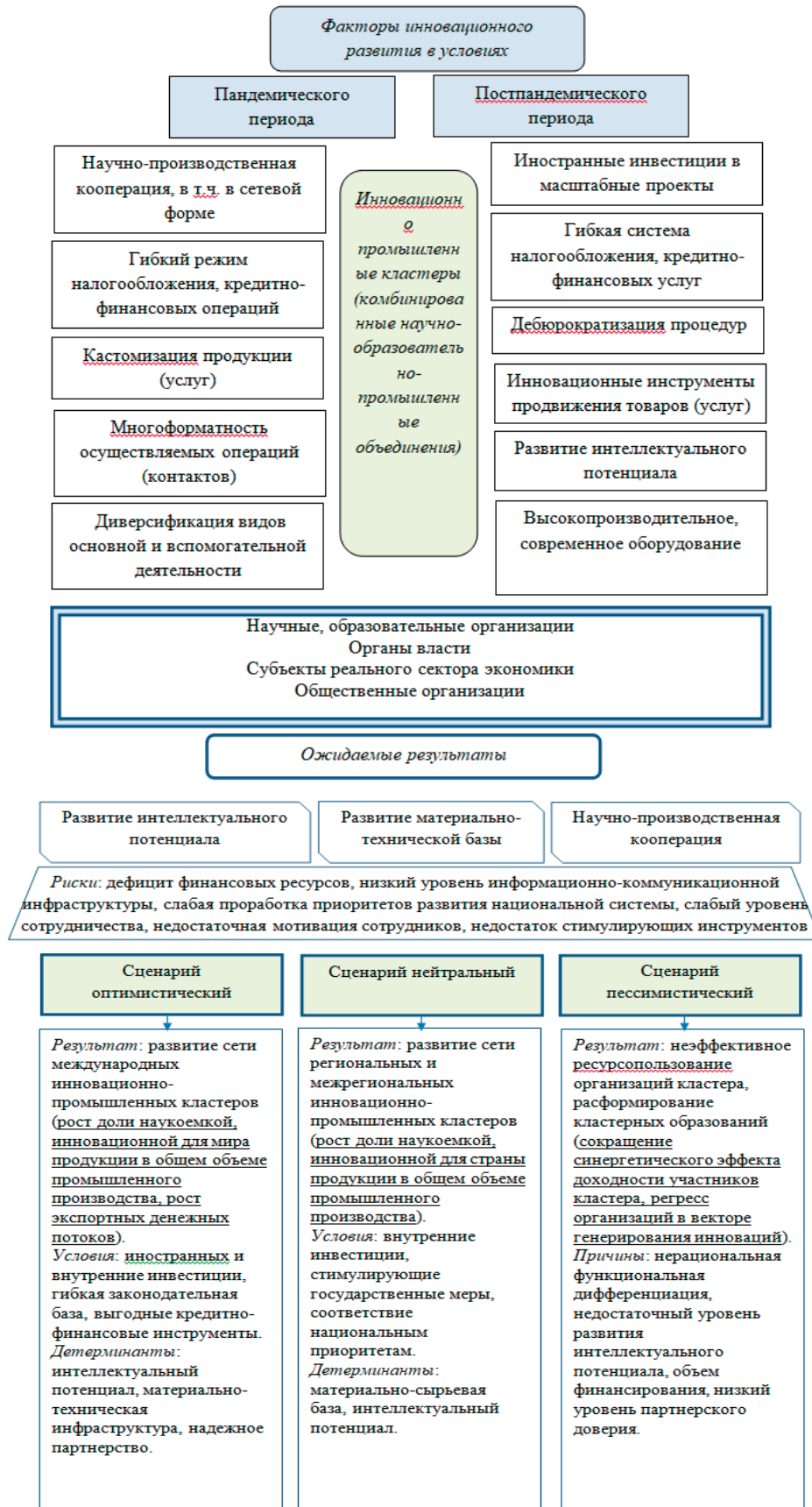

Рис. 2. Факторы инновационного развития промышленности в пандемический и постпандемический периоды

Рис. 3. Алгоритм построения стратегии инновационного развития промышленного предприятия

Рис. 4. Многофакторность динамики инновационного развития промышленных предприятий

В Республике Беларусь на ближайшую пятилетку определяется вектор инновационно ориентированной модели экономики с целью роста конкурентоспособности страны в мировом сообществе. Инновационные разработки, научные проекты создают условия для формирования „новой спирали“ экономического, следовательно, и социального, развития страны.

С целью трансформации национальной экономической модели Китай в настоящий период реализует модель „многоуровневого всестороннего открытия экономики“ (multilevelall-aroundopening), который начался в 2002 г., после вступления страны в ВТО. При этом открытость рынка товаров определяется как *отношение суммы экспорта и импорта к ВВП* [8].

С целью развития белорусско-китайских отношений в 2015 году начато строительство крупнейшего индустриального парка в Европе, самого крупного проекта Китая за рубежом – Китайско-Белорусского индустриального парка „Великий Камень“.

Российская социально-экономическая модель определяет инновации как основу экономики знаний, обеспечивающей рост конкурентоспособности страны. Президент России В.В. Путин подписал распоряжение о проведении в 2020-м и 2021-м Годов российско-китайского научно-технического и инновационного сотрудничества с целью дальнейшего развития российско-китайских отношений и расширения двусторонних связей в научно-технической и инновационной областях [9].

Прогнозные значения динамики ВВП в 2020 году, согласно оценкам МВФ, составляют: $-4,5\%$ – Россия, -5% – Беларусь (данные отчета „Региональные экономические перспективы“ ЕБРР), $+1,2\%$ – Китай [10].

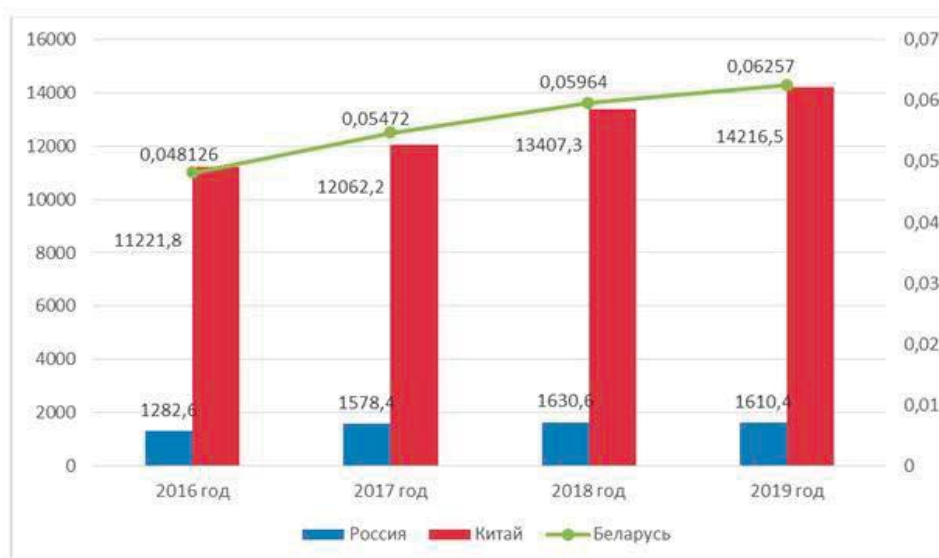

Рис. 5. Динамика ВВП Беларуси, Китая, России за 2016 – 2019 гг., трлн. дол. США [10]

Существенный рост отмечен во внешнеторговых операциях Беларуси, России и Китая. Так, за 2016 – 2019 годы среднегодовой темп прироста внешнеторгового оборота Беларуси и России составил 14% , Беларуси и Китая – 20% , России и Китая – 20% . При этом доля внешнеторговых операций Беларуси с Китаем в общем объеме внешнеторгового оборота страны составила $6,2\%$ в 2019 году (против $5,1\%$ в 2018 году), у России – $16,6\%$ (против $15,7\%$ в 2018 году). Данные статистические данные свидетельствуют о наращивании интереса в отношении взаимовыгодного сотрудничества с Китаем у Беларуси и России, что позволит увеличить объемы иностранных инвестиционных поступлений, активизировать инновационную деятельность в отраслях-локомотивах национальных социально-экономических систем (рис. 6 – 7).

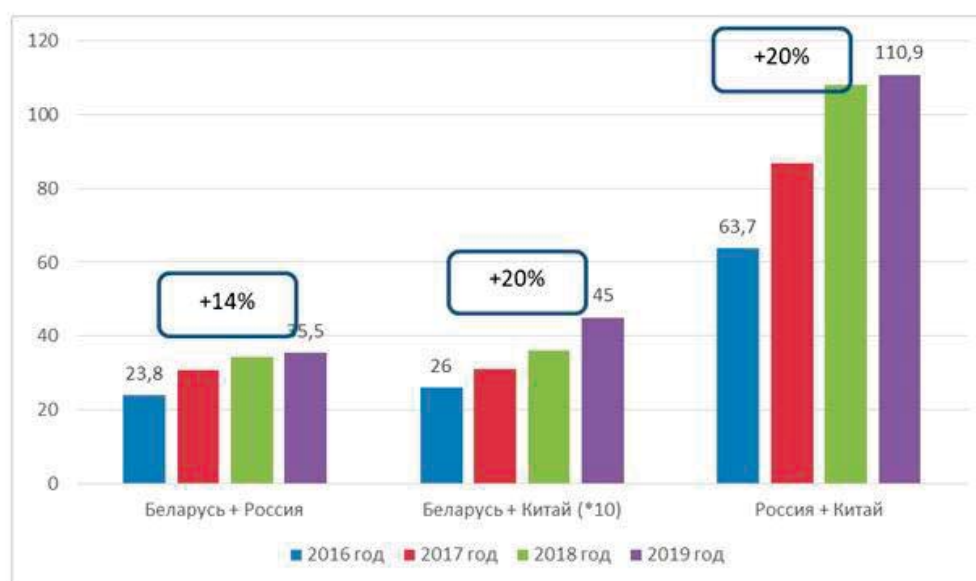

Рис. 6. Динамика внешнеторговой деятельности Республики Беларусь и Китайской Народной Республики за 2016 – 2019 гг., млрд. дол. США

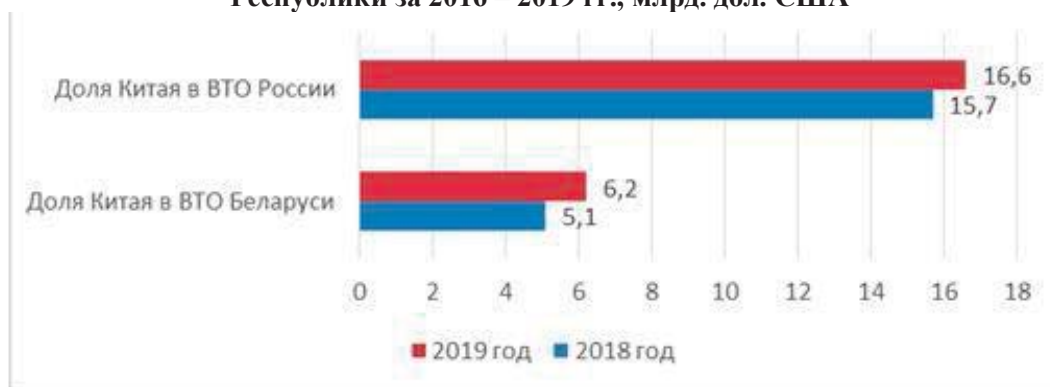

Рис. 7. Доля объема внешнеторговых операций Республики Беларусь и Российской Федерации с Китайской Народной Республикой, %

За январь – февраль 2020 года относительно аналогичного периода в 2018 году внешнеторговый оборот Беларуси и Китая составил 95,6%, что, безусловно, вызвано состоянием пандемии коронавируса. В целом объем внешней торговли товарами и услугами Республики Беларусь за январь – апрель 2020 года относительно прошлогоднего периода составил 82,7% [11 – 12]. Данные значения свидетельствуют о необходимости оперативного поиска возможных, альтернативных путей наращивания объемов внешней торговли. Основным ресурсом восстановления экономического взаимодействия в пандемический и постпандемический период является инновационный потенциал. Первоначально необходимо оценить текущее состояние инновационного развития с целью выявления сильных и слабых сторон – „векторов воздействия“.

Для оценки уровня инновационного развития стран и определения векторов развития научной и инновационной деятельности предлагается комплекс показателей [13 – 15]:

1. Доля инновационной продукции в общем объеме отгруженной продукции (компонента „Производство“).

2. Доля затрат на инновационную, научную деятельность в ВВП страны (компонента „Инвестиции“).

3. Доля работников, занятых инновационной, научной деятельностью в общей численности населения страны (компонента „Интеллект“).

4. Доля экспорта наукоемкой и высокотехнологичной продукции в общем объеме экспорта страны (компонента „Экспорториентированность“).

5. Инвестиции в основной капитал по виду деятельности „Научные исследования и разработки“ (компонента „Инфраструктура“).

Произведем расчеты по предложенной системе оценки для Республики Беларусь и Китайской Народной Республики (рис. 8).

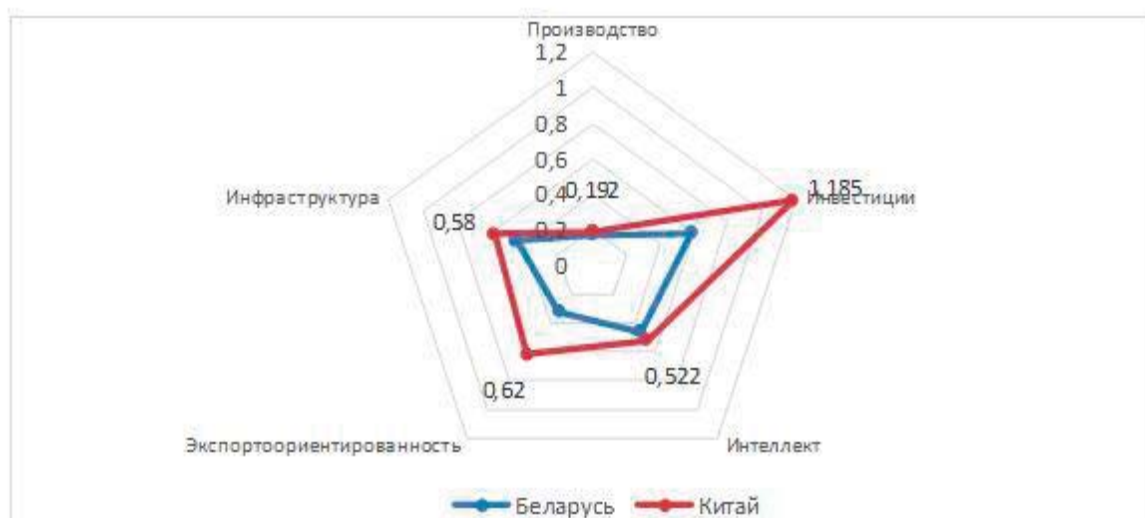

Рис. 8. Сравнительная оценка векторов научно-инновационного развития Беларуси и Китая в 2019 г. [21]

ВЫВОДЫ

Представленные расчеты свидетельствуют об имеющемся потенциале развития сотрудничества с Китаем. Положительная динамика изменений значений показателей по Беларуси определяется, в первую очередь, факторами интенсификации процесса научно-исследовательской, инновационной деятельности: развитие интеллектуальных ресурсов, повышение уровня наукоемкости производства, увеличение объема высокотехнологичной продукции. Ежегодно отмечается рост денежных средств, аккумулируемых в страновом бюджете, на проведение научно-исследовательских работ, создание инновационных разработок. Однако, несмотря на положительную динамику, имеется отставание в долевом выражении относительно ВВП, в сравнении с развитыми экономиками. Имеется острая необходимость также и в изыскании резервов, но – в первую очередь – привлечении иностранных инвестиций на развитие материально-технической научно-исследовательской базы с целью внедрения модели инновационного развития экономики стран. Стратегической задачей стран-партнеров является формирование комплекса крупномасштабных инновационных проектов, в первую очередь в промышленной отрасли, создание инновационно-промышленных международных кластеров, развитие международной научно-инновационной инфраструктуры, развитие интеллектуального потенциала стран с целью обеспечения роста конкурентоспособности [16 – 21].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. <https://industrialpark.by/innovacionnij-centr/obshhee-opisanie.html>. (2020).
2. http://president.gov.by/ru/official_documents_ru. (2020).
3. <https://nsportal.ru/>. (2020).
4. <https://ru.studyqa.com/articles/30-educational-online-platforms>. (2020).
5. Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь. Стат. сб. – Минск, 2018. – 140 с.
6. Матвеева, Л. Г., Чернова, О. А., Климук, В. В. Оценка эффективности политики импортозамещения в промышленности: методический инструментарий / Л. Г. Матвеева, О. А. Чернова, В. В. Климук // Известия Дальневосточного федерального университета. Экономика и управление. – 2015. – № 3 (75). С. 3-14.

7. Subjects of the innovation infrastructure of the Republic of Belarus. Ed. A.G. Shumilina. Minsk: The State University "BelISA", 2018, p. 98.
8. Лон, Вей. О создании открытой экономики Китая. Режим доступа: <https://iq.hse.ru/news/177673005.html>. Дата доступа: 01.11.2019.
9. <https://tass.ru/ekonomika/7408841>. (2020).
10. <http://global-finances.ru/vvp-stran-mira-2020>. (2020).
11. <https://myfin.by/wiki/term/vneshnyaya-torgovlya-respubliki-belarus>. (2020).
12. http://www.bseu.by:8080/bitstream/edoc/76123/1/Lyu_Syaotszyuan_118_136.pdf (2020).
13. Шашко, А.А. Сравнительный анализ инновационного развития Беларуси и Китая в международных рейтингах. // Новости науки и технологий. – 2015. – № 1 (32). – С. 43-52.
14. Рейтинг экономик мира 2019. Режим доступа: <https://basetop.ru/rejting-ekonomik-mira-2019-tablitsa-vvp-stran-mira>. – Дата доступа: 01.11.2019.
15. Terziev, V., Georgiev, M. (2020j). The place of programming in the state's social policy. // Review of Behavioral Aspect in Organizations and Society, 2 (1), 2020, pp. 25-30. <https://doi.org/10.32770/rbaos.vol225-30>.
16. Склярова, Е. Е. Концептуальная модель инновационной экономики. // Социально-экономические процессы и явления. – 2012.
17. Нестерова, О. А. Интеллектуальный потенциал инновационной экономики. // Вестник Томского государственного университета. – 2009.
18. Терехова, С. В. Трансфер технологий как элемент инновационного развития экономики. // Проблемы развития территории. – 2010.
19. Хогоева, Т. В. Инновационная модель развития экономики региона. // Проблемы современной экономики. – 2011.
20. Маева, А. С., Зонова, О. В. Проблемы коммерциализации инноваций на пути построения инновационной экономики России. // Экономический журнал. – 2011.
21. Наука и инновационная деятельность Республики Беларусь. 2019. – Стат. сборник.

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И РАСТЕЖ – МОДЕЛИ, СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ И ИНСТРУМЕНТИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ

Кирил Радев

Доцент, д-р, инж.

Нов български университет

Резюме: В статията е направена хронология на моделите за икономическо, организационно развитие и растеж. Посочени са съвременните предизвикателства пред развитието на световната икономика. Поставен е акцент върху използването на изчислителните технологии за моделиране на икономическите процеси и реализирането на икономическо развитие в условията на глобална икономика. Препоръчани са съвременни управленски инструменти за реализиране на целите за икономическо и организационно развитие.

Ключови думи: модели за икономическо развитие, организационно развитие, иновации, глобална икономика, стратегическо управление.

JEL: O16, O32

ECONOMIC DEVELOPMENT AND GROWTH – MODELS, MODERN TRENDS AND MANAGEMENT INSTRUMENTS

Kiril Radev

Associate Professor, PhD

New Bulgarian University

Summary: The report provides a chronology of models for economic, organizational development and growth. The challenges to the development of the global economy are outlined. Emphasis is placed on the use of computational technologies to model economic processes and realize economic development in a global economy. Contemporary management tools for achieving the goals of economic and organizational development are recommended.

Keywords: models for economic development, organizational development, innovation, global economy, strategic management.

JEL: O16, O32

ВЪВЕДЕНИЕ

Икономическото развитие се измерва чрез показатели за растеж, които със своите три основни функции: информационно-аргументираща, приложно-познавателна и социално-психологическа следва да осигурят данни и предпоставки за анализ, разработване и прилагане на мотивирани, целесъобразни и адекватни на средата и ситуацията модели за управление на обществено-икономическите процеси. Въпреки широкият спектър на параметрите, които се вземат предвид при тяхното изчисление, все още не може да се твърди, че използваните методи отразяват обективно и вярно състоянието на жизнения стандарт на обществата. Основните аргументи за това са наличието на негативни практики и пороци в бизнеса, нормативната база и управлението на публичния сектор, с които се позволява наличието на сива икономика, картелиране, нормативен лобизъм, нарушаване на изконни човешки права и други, които оказват влияние върху верността на показалите за устойчиво развитие на обществата и националните икономики, а оттам и за реалното състояние и развитие на глобалната икономика.

КРАТЪК ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА МОДЕЛИТЕ ЗА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

В своя труд „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“ Адам Смит аргументирано обръща внимание на икономическия растеж, като посочва, че той следва да бъде разглеждан в колаборация с моделът на икономическия либерализъм. [16] Основното в този модел е разбирането, че с увеличаването на производството, основано на иновациите и разделението на труда (в т.ч. и негативите от прилагането му върху психиката на хората) ще се увеличават и пазарните възможности. За времето си, в условията на ограничено предлагане и все още неразвити технологии и транспортни възможности това твърдение и начин на мислене е вярно и е подкрепяно и от други видни икономисти, поради което е и основа за бъдещ стратегически прочит на теорията за икономическото развитие.

Според представителите на неокласическата икономическа школа моделът на икономически растеж прилаган в първата половина на ХХ в. трябва основно да взема предвид факторите: земя, капитал и работна ръка. По-късно (1957 г. – 2004 г.) излизат публикации, които разширяват значително обхвата на тези фактори. В хронологичен порядък се предлага да се включат компоненти, които отчитат темповете и резултатите от развитието на технологиите, степента на образованост на населението, възможностите за кумулиране на физически и човешки капитал, развитието на международните търговски отношения, респ. движението на капитали, ролята на информацията и др. [3,18,19] На основата на това са създадени теории за ролята и влиянието на външните икономики върху растежа на националните икономики. В основата на моделирането на икономическото развитие вече се взимат предвид както темпа на развитие на индустрията, така също значението и ролята на предприемачеството. В рамките на тази среда националните икономики се ориентират към изключителните си предимства и създават специализирани бизнес организации и институции, с помощта на които да ги реализират.

В посочените хронологични виждания и действия не може да се твърди, че е налице единно експертно мнение по отношение на обхвата и ролята на компонентите, участващи в моделите за определяне на темповете на развитие на икономиките. Изследването показва, че основните противоречия са в областта на възвръщаемостта на производствените фактори и съотношението между ръста на увеличаване на капитала и размера на печалбата.

Икономическата депресия от 1930 г. послужи за анализ на прилаганите икономическите модели и налагането на ново икономическо мислене. В тази връзка Keynes [8] изразява несъгласието си със „закона за пазарите“ на Say и извежда твърдения, че в модела на икономическия капитализъм са заложили тенденции за дисбаланс и безработица. В разработения от него икономически модел за краткосрочен растеж като основен инструмент, подобно на вижданията на Йозеф Шумпетер [15], (според който иновациите и предприемачеството са в основата на икономическия растеж), са посочени инвестиционните инструменти, в колаборация с принципите на демократичната държава, позволяваща необходимата икономическа свобода за разгръщане на частната инициатива.

В исторически план са налице множество модели за икономическо развитие, основани на посочените разбирания, които са интерпретирани и защитавани в контекст с текущата визия за развитие на производствените отношения, в зависимост от динамиката на социалните, индустриалните, технологичните, икономическите и геополитическите фактори. В тази връзка разработваните модели предлагат аргументирани с обстоятелствата на средата действия и оценки в краткосрочен или дългосрочен план. Моделите с дългосрочен, стратегически обхват, през ХХI в. вече се разглеждат като комплексни инструменти за постигане на устойчивост на националните икономики и в допълнение като предпоставка за конкурентоспособност и прилагане на кохезионни и конвергентни политики. Един от първите модели в тази насока е моделът на Roy Harrod и Evsey Domar [6, 4]. В своята същност той е силно идеализиран, защото предполага постигането на устойчив растеж при създаване на условия за постигане на равенство между размера и динамиката на спестяванията на

населението и инвестициите в националните икономики, което на практика е непостижима задача. Моделът е доразвиван от редица учени, които поставят акцент върху диференцирането на спестяванията между слоевете в обществото, но в крайна сметка не успяват да защитят и доразвият успешно визията на модела за използването му като инструмент за дългосрочно развитие. [11] Поради това в Theory of Economic Dynamics: An essay on cyclical and long-run changes in capitalist economy, полският икономист Michał Kalecki предлага т.нар. модел „Инвестиране“, с което реално подкрепя хипотезата на Keynes за ролята на инвестициите за устойчивото дългосрочно развитие на икономиките. [7]

През 1956 г. Robert Solow [17] предлага математически модел за дългосрочно устойчиво икономическо развитие, основан на хипотезата за равенство между темпа на нарастване на доходите и темпа на прираст на населението. Той е доразвит от N. Gregory Mankiw, David Romer и David Weil [10] по отношение на ролята на човешкия капитал за постигането на целите на модела на Solow, в който по математически път доказва, че в случай на драстични разлики в равнището на човешкия капитал между отделните страни, инвестирането няма да доведе до положителни конвергентни резултати. Това становище е основата върху която Kenneth Arrow разработва своя модел „learning by doing“ (учене чрез работа), в който доказва необходимостта от инвестиции в човешкия капитал като необходимо условие за постигане на устойчив икономически растеж. В подкрепа на това твърдение Theodore W. Schultz в своя труд „Investment in Human Capital“ [14] посочва, че разходите за образование, здравеопазване и професионално развитие са задължителни инвестиции за развитието на човешкия капитал, в контекст с постигането на устойчив икономически растеж. Върху тези твърдения Robert Lucas разработва модел, в който обвързва човешкия капитал с факторът „физически капитал“. [9] В резултат извежда становището, че производителността е в права пропорционална зависимост от тази зависимост, разбира се, в полза на по-високата стойност на човешкия капитал, с което аргументира разликите в развитието на отделните държави и необходимостта от кохезионни политики относно развитието на човешкия капитал за тяхното намаляване и респ. осигуряване на възможности за регионален и световен икономически растеж.

Аналитичните резултати от модела на Lucas се потвърждават и в модела на Paul Romer [12], в който като допълнителен фактор за устойчивото развитие се разглежда ролята и значението на изследователската и развойната дейност за развитие на технологиите и респ. по-пълното задоволяване на потреблението чрез производство на по-нови и по-усъвършенствани продукти и услуги. За тази цел той обръща внимание на взаимовръзката: равнище на научните изследвания – развойна дейност – равнище на човешкия капитал, в колаборация с показателите и резултатите за устойчиво развитие на икономиките. В множеството последващи модели, основани на разгледаните до момента, перманентно се защитава водещата роля на човешкия капитал за устойчивото развитие на икономиките, като аргументите за целта се разширяват по отношение на взаимовръзките между равнището на човешкия капитал с благосъстоянието, демографските фактори и др. [1, 2, 13].

БВП КАТО ИНТЕГРАЛЕН ПОКАЗАТЕЛ В СЪВРЕМЕННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Брутният вътрешен продукт (БВП) след Втората световна война се използва като главен показател за състоянието на националните икономики, основан на световно установена интегрирана система от национални сметки и измерван с конвертируема парична маса, което дава възможност за оценка и сравнение на растежа на икономиките на отделните страни. Според Европейският икономически и социален комитет „БВП е добър показател за ритъма на икономиката, който показва скоростта, с която печелим пари, без да се отчита дали това води до създаване на полезни продукти и услуги или пък вреди на човека и на околната среда. Ние имаме нужда преди всичко от инструмент, показващ разстоянието, което все още ни разделя от една устойчива и солидарна икономика“. [5] В основата на тази формулировка стои изискването за усъвършенстване на използваните икономически модели, чрез промени

в техния съдържателен обхват и следователно, в показателите им за оценка, за да се осигурят възможности за интегрална и/или диференцирана оценка на устойчивостта на икономиката и благосъстоянието на обществото. Намерението е и в контекст с приетите в Общността ценности относно колаборацията между стратегическата грижа за околната среда и качеството на живота. Общеизвестно е, че използваните показатели в прилаганите в световната практика модели за икономическо развитие са предназначени да измерват крайните резултати, като не отчитат алтернативните разходи (условия на труд, екологично замърсяване, покупателна способност, здравен статус, демографски характеристики, регионално развитие и др.), които обществото прави за тях. В този смисъл е налице силно изкривяване по отношение на степента на благосъстоянието и оценката на хората за „щастие“ в съответната страна. В допълнение показателят „БВП на глава от населението“ за целите на колаборацията „устойчивост – благосъстояние“ не е в състояние и не трябва да се използва като оптимално определящ степента на развитие на дадена икономика, в т.ч. и чрез средната покупателна способност на населението. Примерите и анализите, които потвърждават това твърдение са многобройни. [21] Към тях трябва да добавим факта, че показателите, с които се измерва растежът в икономиките са осреднени, което е изначална предпоставка за изкривяване и прикриване на реалните състояния на структурните елементи в националните икономики, в т.ч. и на благосъстоянието. Изкривяването допълнително ще се мултиплицира със степента на навлизане на инструментите на Индустрия 4.0 и мащабната цифровизация в икономическите дейности. Предвид основната им цел, а именно постигане на възможности за по-висока производителност с оптимум от човешки ресурси се осигуряват възможности за реализиране на високи стойности на БВП, респ. на по-високи стойности на осреднения показател „БВП на глава от населението“, но реално в покупателната способност ще настъпи значителен дисбаланс, предвид увеличената безработица и намалените възможности за социално включване на голяма част от населението. На този социален проблем все още не е намерен еднозначен отговор, но липсват и сериозни дебати на институционално и браншово равнище, освен ако вземем предвид някои временни правителствени проекти с инструмента „Гарантиран доход“. Задълбоченият прочит и анализ на целите на цифровата икономика и Четвъртата индустриална революция показва, че ролята на човешкия капитал за целите на устойчивото развитие, изведен като главен фактор в разгледаните по-горе в текста икономически модели, запазва своята значимост, но е значително променен в обем и по отношение на показателите: квалификация, умения, професии и знания. Тези особености налагат бъдещите икономически модели за устойчиво развитие да включват и показатели за „машинна субституция на човешкия фактор“, с който да се измерва освен степента на автоматизация на общественно-икономическия живот, така също и удовлетвореността от живота, мотивацията за образование и кариерно развитие, психологическите нагласи за екипна работа, както и интегралният показател – „благосъстояние“. Анализът показва, че вероятно в близкото бъдеще човекът ще се превърне в елемент на „интернет на нещата“, което е една от целите на ИТ индустрията чрез имплантирането на предварително програмирани чипове в човешкия мозък. Това е сигнал, че в бъдеще знанието ще бъде с приоритет пред уменията, които ще са приоритет за комуникацията с машините, а мисловната дейност ще бъде тази, която със своята точност и бързина ще трябва да осигурява бърза, точна и навременна информация с устройствата, за да се гарантира бързото и оптимално точно изпълнение на операциите. Най-вероятно за целта ще бъде необходимо да се въведе и допълнителен показател „intensity of bio internet device link“ за оценка на качеството и интензитета на навлизането на човека в интернет на нещата, който ще бъде елемент и на индекса за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI). В тази връзка очакванията са, че петото поколение безжична комуникационна мрежа (5G) ще позволи реализацията на посочените, според мен и не само, не толкова хуманни цели. Следователно, предвид посоченото, необходимо е спешно разработване и внедряване в

практиката на съвременни, съобразени с целите на индустрията, технологичното развитие и устойчивото развитие модели за икономическо и обществено развитие.

РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ: МОДЕЛИРАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ

Република България е подходящ пример за онагледяване на положителните и отрицателните характеристики на разглежданите в настоящата публикация модели за икономическо развитие. Вниманието ще бъде насочено към периода на преход от централизирана към пазарна икономическа система и резултатите от извършените промени в политиките, респ. управленските и икономическите модели, както и визията за икономическо развитие до 2030 г.

Във времето от 1990 г. до 2020 г., с преминаването към пазарна икономика, Република България претърпя множество трансформации в социално-икономическото си устройство. Като цяло беше възприет поэтапен подход към установяване на либерален модел на управление, с декларираны ценности на демократичност и върховенство на закона.

Като визия за социално-икономическото развитие до 2030 г. в Националната програма за развитие [23], Правителството на Република България е посочило, че „През 2030 г. България е държава с висок жизнен стандарт и конкурентноспособна, нисковъглеродна икономика. Страната разработва и внедрява иновации във всеки сектор на икономиката, адаптирайки се към променящия се свят чрез своето високообразовано, креативно, солидарно и здраво общество. То представлява плодородна почва за идеи и притегателна сила за инвестиции и човешки капитал. Уникалните културни и природни дадености на българските региони се оползотворяват отговорно и устойчиво. Те са интегрирани помежду си и със света посредством високоскоростни пътни и оптични връзки, утвърждавайки мястото на страната като кръстопът на идеи и блага в Европа и отвъд. Българският гражданин играе активна роля в бъдещето на своята държава, има богати възможности за личностно и професионално развитие и живее в справедливо и толерантно общество, в което гласът му се чува“. Стратегическите цели на Програмата са заимствани от целите за устойчиво развитие, заложи в Програмата за устойчиво развитие 2030 на ООН (приета от Общото събрание на ООН на 25 септември 2015 г., съдържаща 17 цели и 169 броя показатели) [20], с адаптираните към нея цели от Многостранната платформа на Европейската комисията.

Като главен интегрален измерител на икономическото развитие в България за периода 2007 г. – 2020 г. е използван БВП. В документа „България 2020 – Част 1 – Анализ на социално-икономическото развитие на анализа за икономическото развитие на страната след присъединяването ѝ към ЕС“ [22] се посочва, че за периода е налице перманентно нарастване на БВП, като през 2011 г. дефицитът по текущата сметка за първи път се превръща в излишък, а в периода 2016 – 2018 г. са регистрирани и фискални излишъци. В аналитичния документ, относно управлението на фискалната политика, се посочва, че „Провеждането на последователна и благоразумна фискална политика през годините довежда до относително нисък размер на държавния дълг. Въпреки значителното му нарастване през разглеждания период, главно поради развитието в банковата система през 2014 г., България остава една от държавите – членки на ЕС с най-нисък дълг на сектор „Държавно управление“. Стойността на показателя достига 22.6% от БВП през 2018 г., почти тройно по-ниска от критичната стойност по Маастрихтските критерии.

Стабилната и предвидима макроикономическа среда е едно от основните предимства на страната. Изследването Global Competitiveness Report 2017 – 2018 на Световния икономически форум поставя България на 25-то място в света и на 11-то място в ЕС по този показател. При това, през последните десет години страната успява да подобри представянето си с повече от 20 позиции в глобален план и с 4 позиции в рамките на ЕС“.

В рамките на същия анализ е направен и сравнителен анализ между постигнатите за анализирания период (2007 г. – 2020 г.) показатели в социално-икономическо развитие на РБългария и страните от ЕС. Според някои от тях:

- през 2017 г. в програмата „Учене през целия живот“ в РБългария са включени 2.3% от лицата на възраст 25 – 64 години, а средната стойност за ЕС е 10.9%;
- по обем на държавните разходи за образование РБългария е на предпоследно място сред страните от ЕС;
- делът на преждевременно напусналите образование и обучение, през 2017 г. в РБългария е 12.7% , спрямо 10.6% – средно за ЕС;
- според направените разходи за здравеопазване в РБългария тя е класирана на пред-предпоследно място в ЕС;
- РБългария е най-бедната държава в ЕС, т.е. с най-висок коефициент на бедност 32.5%;
- според изпълнението на критериите за достъп до ИКТ България е класирана на последно място в ЕС;
- за 2018 г. според Индексът за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI) РБългария е поставена на 26 място в ЕС.
- средната продължителност на живота в България е определена като най-ниската сред всички страни в ЕС;
- Северозападният икономически район на РБългария е определен за най-беден и най-ниско развит в класацията на районите в ЕС по показателя БВП на човек от населението (31% от средното равнище за ЕС);
- според Индекса на Съюза за иновации („Innovation Union Scoreboard“) на ЕК, РБългария заема предпоследно място в ЕС;
- посочено е, че през 2017 г. коефициентът на смъртност в РБългария е 15.5%, докато в ЕС средно е 10.3%, в резултат на което РБългария заема първото място по смъртност в Общността и др.

Представените показатели представляват извадка от всички посочени показатели в Документа, с които се цели да се обосноват направените на основата на настоящото проучване заключения, посочени по-долу в реквизит „Заключение“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на направеното проучване може да се направи извода, че не съществуват универсални модели за икономическо развитие и растеж. Съвременните модели за икономическо развитие и растеж в оптимална цялост трябва да отразяват динамиката и съдържателните характеристики на стратегическите цели за устойчиво развитие и подходящо да бъдат адаптирани за целите на национални икономики, като при това се осигурят възможности за анализ, оценка и съпоставимост на показателите, комплексно и пофакторно. Като показател за икономически растеж БВП дава информация за динамиката на паричната маса, но не е в състояние да изпълни изискванията на интегрален показател за оценка на изпълнението на целите за устойчиво развитие, заложи в Програмата за устойчиво развитие 2030 на ООН, в т.ч. и по отношение на колаборацията „устойчивост – благосъстояние“. Това налага разработването на допълнителни показатели, с които да се осигури прозрачност и всеобхватност по отношение изпълнението на целите. Към критериите и показателите за оценка на целите на устойчиво развитие е целесъобразно в частта оценка на колаборацията „устойчивост – благосъстояние“ да се включи и показателят „машинна субституция на човешкия фактор“. С навлизането на невроимплантните устройства ще се осигурят възможности за разширяване обхвата на целите на цифровизацията и „Индустрия 4.0“ и ще се въведе измерител (показател) „intensity of bio internet device link“ за оценка на качеството и интензитета на навлизането на човека в интернет на нещата, като част и от Индекса за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI).

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Aghion P., Howitt P. (1992) A Model of Growth through Creative Destruction, *Econometrica*, 60 (2) [16]
2. Becker G. S., Murphy K. M., Tamura R. (1990) Human Capital, Fertility, and Economic Growth, *Journal of Political Economy*, 98 (5) [17]
3. D. Ricardo (2001) On the Principles of Political Economy and Taxation, London 1817 (third edition 1821), Batoche Books, Ontario [Online]. Available at: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3113/ricardo/Principles.pdf> (Accessed: 15.08.2020). [3]
4. Domar E.D. (1946) Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment, *Econometrica*, 14 [8]
5. European Commission. (2020). *Sustainable Development Goals: Launch of the Commission's high level multi-stakeholder platform*, [Online]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_18_82 (Accessed: 15.08.2020). [19]
6. Harrod R. F. (1939) An Essay in Dynamic Theory, *Economic Journal*, 49 [7]
7. Kalecki M. (1956) *Theory of Economic Dynamics: An essay on cyclical and long-run changes in capitalist economy*, Routledge Library Editions [10]
8. Keynes J. M. (1946) *The General Theory of Employment, Interest and Money*: London [5]
9. Lucas R. E. Jr. (1988) On the Mechanics of Development Planning, *Journal of Monetary Economics*, 22 (1) [14]
10. Mankiw N. G., Romer D., Weil D.N. (1992) A Contribution to the Empirics of Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 107 (3) [12]
11. Pasinetti L. (1962) Rate of Profit and Income Distribution in Relation to the Rate of Economic Growth, *Review of Economic Studies*, 29 (4) [9]
12. Romer P.M. (1990) Endogenous Technological Change, *Journal of Political Economy*, 98 (5), part II [15]
13. Rosenzweig M. R. (1990) Population Growth and Human Capital Investments: Theory and Evidence, *Journal of Political Economy*, 98 (5) [18]
14. Schulz T. W. (1961) Investment in Human Capital, [Online]. Available at: <http://la.utexas.edu/users/hcleaver/330T/350kPEESchultzInvestmentHumanCapital.pdf> (Accessed: 15.08.2020). [13]
15. Schumpeter J. A. (1934) *The Theory of Economic Development*, Harvard Economic Studies 46: Harvard University Press [6]
16. Smith A. (2007) An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, MetaLibri, [Online]. Available at: https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_WealthNations_p.pdf (Accessed: 15.08.2020). [1]
17. Solow R. M. (1956) A Contribution to the Theory of Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 70 (1) [11]
18. Solow R. M. (1957) Technical Change and the Aggregate Production Function, *Review of Economics and Statistics*, 39 (3) [2]
19. Steinbeck J. (1984), *The Grapes of Wrath*, Hardcover [4]
20. United Nations. (2018). *Sustainable Development Solutions Network (SDSN) and the Bertelsmann Stiftung*, Available at: <http://sdgindex.org/reports/2018/> (Accessed: 15.08.2020). [22]
21. Европейска комисия. (2020). Становище на Европейския икономически и социален комитет относно „Отвъд БВП — показатели за устойчиво развитие, (2009/С 100/09) [20]
22. Министерство на финансите на Република България. (2020). Анализ на социално-икономическото развитие на страната след присъединяването ѝ към Европейския съюз, Available at: <https://www.minfin.bg/bg/news/10726> (Accessed: 15.08.2020). [23]
23. Министерство на финансите на Република България. (2020). Национална програма за развитие 2030, Available at: <https://www.minfin.bg/bg/1394> (Accessed: 15.08.2020). [21]

ЗЛАТНОТО ПРАВИЛО И ОБЩЕСТВЕНИЯТ ДОГОВОР

Елица Вълчева-Куманова

Доцент, д-р

Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: Същността на обществения договор се изследва в три аспекта – като политическа форма на обществения ред, като политическо средство за легитимиране на управлението и като коректив на политическото управление. Общественият договор като политическата форма на обществения ред се полага върху „златното правило“ – „отнасяй се с другите така, както искаш да се отнасят с тебе“.

Ключови думи: обществен договор, обществен ред, политическо управление.

JEL: Z13, Z18

THE GOLDEN RULE OF THE SOCIAL CONTRACT

Elitsa Valcheva-Kumanova

Associate Professor, PhD

Angel Kanchev Ruse University

Summary: The essence of the social contract is disserted in three different aspects – as a political form of public order, as a political tool for achieving legitimate governance and as a corrective implemented to political governance. The social contract as the political form of public order is based on the “golden rule” – “treat the others as you want to be treated by them”.

Keywords: social contract, public order, political governance.

JEL: Z13, Z18

1. Същността и смисълът на обществения договор се изследват на три теоретични пласта – като политическа форма на обществения ред; като политическо средство за легитимиране на управлението (господството) и като политически механизъм за предотвратяване на злоупотреба с права от страна на владетеля, т.е като коректив на политическото управление.

2. Общественият договор като политическата форма на обществения ред се полага върху т. нар. „златно правило“ – не прави на другите това, което не искаш да правят на тебе; отнасяй се с другите така както искаш да се отнасят с тебе. Това правило изразява едновременно модел на съобщност, на съотнасяне и на комуникация. Модалността на израза „не прави“ показва вътрешното ограничаване на собствената воля до предели, отвъд които би настъпило смущаване на диалога между разумни хора. От друга страна златното правило е гаранция за свободната изява на личността, за постигане на ценностите и стремежите като основен двигател на съзнателната човешка дейност. В различните религии то звучи така: според ведизма „към останалите трябва да се държиш по начин, приятен и на самия тебе“; според конфуцианството „не прави другиму това, което не би пожелал на себе си“; според юдаизма „не прави на ближния си това, което не се нрави и на теб“; според християнството „всичко, което искате да правят вам човеците, същото правете и вие тям“. [4; 96]

Предпоставките за възникването на обществения договор са обединени около противопоставянето на създаденото след неговото сключване политическо състояние в противовес на съществуващото до този момент естествено състояние. Общественият договор се явява като резултат от постигането на едно общо съгласие за уреждане на управлението и поемането на политически задължения. Основният акцент се поставя върху задълженията на владетеля спрямо членовете на обществото, които са дали съгласие да му се подчиняват и

върху задълженията на членовете на обществото към владетеля, който се е задължил да управлява в съответствие с поетите задължения в обществения договор. Неизпълнението на тези задължения нарушава обществения договор и поставя на преден план дилемата дали поданиците следва да продължават да се подчиняват на владетел, който не се грижи за тяхното благополучие или имат моралното задължение да не се подчинят.

Съществуването на обществения договор поражда два основни въпроса – първо, неотменим ли е този договор, т.е. веднъж сключен може ли той да се ревизира и второ, ако владетелят, като страна по него, наруши своите задължения, следва ли и поданиците да постъпят по адекватен начин. Смишълът на обществения договор е да замени необвързаността на естественото състояние с политическо общество, което действа като едно „тяло“ в рамките на отделната държава съобразно установения ред. [7; 343] Обществото не може да се лиши от изначалното си право на самосъхранение, въплътено в правния порядък, което може да се осъществи чрез установена законодателна власт.

Общественият договор като форма на обединение на хората в политическо тяло е разгледан и от Хуго Гроций. Хората предават чрез тяхната съзнателна воля властта на едноединствено лице, краля, за да образуват „постоянно и безсмъртно общество“ и повече не са свободни да променят волята си. Хуго Гроций прави аналогия с брака, който става неразтрогваем, макар в него е встъпено чрез доброволно съглашение. [6; 145 – 146]

Първообраз на споразумение, гарантиращо реда в общността откриваме в един правен извор на ранното Средновековие – Салическата правда. Този извор представлява систематизация на обичайното право на салическите франки, а начинът на неговото създаване е сключване на споразумение между народа и неговите вождове – „с цел да се съхрани вътрешния мир и да се предотвратят ненавистните поводи за спорове и едноличното им решаване и за угода на населението се установява между него и вождовете му, че ще се спазва авторитета на закона и ще се търси съдебна защита.“ [9; 53]

Общественият договор се сключва под формата на клетва с поданиците, но този факт не им позволява да оказват неподчинение, защото кралят всъщност се задължава да изпълнява с достойнство дадената му от бог длъжност. Единственият, който може да прецени нарушаването на договора е бог, като безпристрастен съдия, защото нарушаването на договора от едната страна не означава, че другата може да престане да изпълнява задълженията си, особено ако такова задължение за подчинение има също божествен произход. Обратната хипотеза – при която едностранно поданикът отхвърля бремето на управлението, – не е разглеждана, защото явно се счита, че управляващият в този случай е длъжен да санкционира нарушението, за да запази божественото си достойнство. [9; 53]

3. Две са основните категории, които стоят в основата на обществения договор като политическо средство за легитимиране на политикоправния ред – власт и подчинение. Като идейна основа за оправдаването на реда приемаме концепцията на Джон Лок относно „истинския произход, обсег и цел на гражданското подчинение“. Съвременното разбиране смята управлението за проявление на държавна власт. Обществото е немислимо да съществува без власт, която е „възможност на човек или на хора да реализират своята собствена воля в обществено действие дори срещу съпротивата на другите“. [1; 30] Държавата осъществява два вида функции – естествени и организационни. Естествените функции са присъщи на обществото – стопанска и социална. Организационните функции се отнасят до съхраняването и развитието на обществото и налагат обособяването на дейности, които обслужват общи обществени интереси и чрез които се осъществяват публични функции на организацията – държава. [3; 7]

4. Тази втора теоретична линия на изучаване на обществения договор личи най-силно в концепцията на Жан-Жак Русо. Мислителят е мотивиран от изследването на парадокса, че „човек се ражда свободен, а навсякъде е в окови“. Според него в държавата господства не силата на правото, а правото на силата – „по-силният никога не е достатъчно силен, за да бъде винаги господар, ако не превърне силата си в право и послушанието в задължение.“ [8; I – II]

Всяко подчинение, основано на този принцип не следва никакъв морал, защото е акт на необходимост и благоразумие, не на свободна воля. Когато човек може да не се подчини безнаказано, той може да го стори законно и, тъй като по-силният винаги е прав, то основната задача е просто да бъдеш по-силният. Такова право обаче загива, щом престане силата. В такъв случай, ако човек се подчинява на сила, то не е необходимо да го прави по задължение, а щом не е принуден, той вече не е и длъжен да го прави.

Смисълът на обществения договор според Русо е във форма на съдружие, която да защитава и закриля с цялата обща сила личността и имота на всеки член на съдружието и чрез която всеки се обединява с всички, но слуша себе си и остава свободен, както преди. В него отделният индивид запазва свободата си, тъй като не се подчинява на друг човек, а едновременно на всички и на никого конкретно, т. е. на закона, в който е вплътено собственото му участие. Тогава човек се подчинява сам на себе си, защото, отдавайки на всеки друг член на съдружието същото право, което получава над него, той придобива всичко, от което се отказва, а в крайна сметка получава повече сила, за да опази това, което има. Според Русо формулата за подчинение при общественият договор се свежда до подчинение на общата воля, защото всеки влага в съдружието своята личност и цялата си мощ под върховното ръководство на общата воля и се превръща в неделима част от цялото. По този начин е създаден един различен механизъм за контрол над общността и държавата, според който обществото принуждава индивида да съблюдава обществения договор като бъде свободен, макар и против волята му. [8; VI] Същевременно народът може да иземе обратно делегираната власт и да създаде нов законодателен ред. [2; 72 – 81]

5. Концепцията на Русо е пряко свързана с третата идейна линия на изследване на обществения договор – като механизъм за предотвратяване на злоупотреба с права. Той е съглашение относно ограничаване на правата като проявление на претенции спрямо другите членове на обществото. Липсата на съгласие означава липса на социален диалог, а оттам и липса на политически дискурс. Това води до налагане отвън на правила за поведение, които не срещат съгласието на страните и са нелегитимни. Съгласието спомага за социализирането на индивидите, като им осигурява възможност за комуникации и общуване в процеса на опознаване и въздействие върху действителността. Приемаме, че обществения договор е израз на конвенцията и основа на правно регламентиран дискурс – всички членове на обществото считат, че другите са се съгласили да ограничават своите претенции. В този смисъл общественият договор институционализира отмерването на правата на членовете на държавноорганизираното общество, а тяхната свобода е правомощието да не се покоряват на външни закони, освен на тези, за които са дали съгласието си. [5; 30 – 31] Равенството на индивидите е отношение, според което никой не може да наложи задължение, без същевременно да се подчини на закона, който изисква и той от своя страна да може да бъде задължен.

Според нас чрез обществения договор социалният дискурс се превръща в политико-правен; социалните позиции се обменят при отмерен порядък, който гарантира спазването на обществения ред като основно публично благо, за разлика от обмена на блага между частните субекти, който е в основата на задълженията. Последното в известна степен е неточно, доколкото обмена на блага също трябва да бъде подчинен на определени правила, за да протича в ред. Разликата при осигуряването на реда е, че задълженията представляват доброволно споразумение за ограничаване на субективната власт, а императивите са доброволно спазване на наложени правила. Затова да се твърди, че индивидите имат право да не изпълняват задължения, за които не са дали своето съгласие или да не се подчиняват на определен императив, с чието основание не са съгласни, означава да се отхвърля първоначалното съгласие за създаване на ред чрез правото. Правноинституционализираното съгласие има друга функция – да спомага за социализирането на индивидите, като им осигурява възможност за комуникации и общуване в процеса на опознаване и въздействие върху действителността.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Вебер, М. Социология на господството. Социология на религията. С., 1992.
2. Владикин, Л. Политико-философската и правна същност на парламента. В: Правна мисъл, 1992, бр. № 4.
3. Дачев, Л. Същност и съдържание на държавното управление. В: Научни трудове на РУ, 2008, том 47, сер. 7.
4. Йотов, Ст. Етика и мултикултурализъм. С., 2003.
5. Кант, Им. Към вечния мир. С., 1993.
6. Кели, Дж. М. Кратка история на западната теория на правото. С., 1998.
7. Лок, Дж. Два трактата за управлението. С., 1996.
8. Русо, Жан-Жак. Общественият договор. С., 1996.
9. Томсинов, В. А. История государства и права зарубежных стран. М., 2001.

АРГУМЕНТЪТ ЗА ПРАВНА СИГУРНОСТ В ПРАКТИКАТА НА КОНСТИТУЦИОННИЯ СЪД НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ОТ 2020 г.

Зорница Йорданова

Доцент, д-р

Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: В статията са изследвани решенията на Конституционния съд на Република България от началото на настоящата 2020 г. до края на месец август, в които Съдът коментира въпроси, свързани с правната сигурност. Както приема КС, в материален смисъл правната държава е държава на справедливостта, а във формален смисъл – държава на правната сигурност. Авторът анализира решенията на Съда от 2020 г., в които КС изрично се позовава на изискването за правна сигурност, и прави съответните изводи относно приложението на този принцип и значимостта му за развитието на правната система.

Ключови думи: правна сигурност, правова държава, Конституционен съд.

JEL: K15

THE ARGUMENT FOR LEGAL SECURITY IN THE PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF THE REPUBLIC OF BULGARIA FROM 2020

Zornitsa Yordanova

Associate Professor, PhD

Angel Kanchev Ruse University

Summary: In this paper the author examines the latest case-law of the Constitutional court of the Republic of Bulgaria (acts from the beginning of the year 2020 until August 2020) in which the Court commented issues related to the legal certainty. As the Constitutional court of Bulgaria has declared, the Law-governed State is in its material sense a State of justice, and in its formal sense – a State of legal certainty. The author analyzes this year's decisions of the Constitutional court which were grounded on the legal certainty requirements and makes some conclusions regarding the application of this principle and its importance for the development of the legal system.

Keywords: legal certainty, Rule of law, Constitutional court.

JEL: K15

В мотивите на редица свои актове Конституционният съд (КС) на Република България (РБ) използва аргумента за защита на правната сигурност, разбрана като компонент на понятието „правова държава“ по смисъла на чл. 4, ал. 1 и Преамбюла на действащата Конституция на РБ от 1991 г. Макар „правна сигурност“ да не е конституционен термин, КС извежда аспекти на това понятие и анализира спазването на изискванията на правната сигурност при осъществяване на конституционен контрол, а също и при тълкуване разпоредби на Конституцията. В статията ще бъдат коментирани решенията на КС, постановени през настоящата 2020 г., в чиито мотиви Съдът се позовава на този принцип.

Както сочи проф. Е. Друмева¹, а и самият Конституционен съд², „правова държава“ означава упражняване на държавна власт на основата на конституция, в рамките на закони, които материално и формално съответстват на конституцията и са създадени за запазване на

¹ Друмева, Е. Конституционно право. V изд., С.: Сиела, 2018, с.130 и сл.

² Вж. Решение № 1 от 27.01.2005 г. по к.г. № 8/2004 г., съдия докладчик Е. Друмева.

човешкото достойнство, за постигане на свобода, справедливост и правна сигурност. Разбирането в съвременна Европа за правовата държава съдържа както формални елементи (определени форми и процеси за прилагане на правните норми), така и материалноправни изисквания (съдържанието на правните норми да гарантира конституционно закрепените основни права). Правовата държава „във формален смисъл“, изтъква Е. Друмева, е държава на правната сигурност, където съдържанието на правния ред е ясно и недвусмислено определено, функционират механизми и институции, гарантиращи спазването на правните предписания. Класически компонент на правовата държава е принципът на законността: всички носители на власт трябва да се подчиняват на действащото право (за да не се допуска произвол). Свързани със законността са изискването за предвидимост и разчетеност на държавните дейности (последница от което е именно правната сигурност), а също и принципът за йерархията на правните норми³. Изискване на правовата държава е регулирането на определени категории обществени отношения да става само със закон. Изискването за определеност, яснота и недвусмисленост на правните норми е основно проявление на правовата държава. Към нея принадлежат и принципите за ефективна закрила на правата, стабилност на административните актове, правна сила на съдебните актове, публичност и прозрачност на държавните дейности. Правовата държава „в материален смисъл“ е държава на справедливостта⁴. Това разграничаване на „формални“ и „материални“ компоненти е условно, защото те са взаимно обвързани и всъщност „формалните“ компоненти на правовата държава са гаранции за осъществяването на материалното ѝ съдържание⁵.

В. Шуманов⁶ изтъква, че правната сигурност е тясно свързана с останалите компоненти на формалната правова държава, а именно последователността, предвидимостта и стабилността на законовите разпоредби⁷. В практиката на КС, изследвана от автора, Съдът е подчертавал многократно изискването правната уредба да е ясна, вътрешносвързана и безпротиворечива. Яснотата на законовите норми значи те да са достъпни за адресата, да не оставят съмнения относно съдържанието на предоставяните права и свободи, както и на налаганите задължения. Законът трябва да бъде формулиран така, че правните субекти да са в състояние да разчетат предписания модел на поведение. Създаването на противоречиви, взаимноизключващи се и лишени от логика и смисъл законови норми е нарушение на принципа на правовата държава. Друг значим аспект на изискването за правна сигурност, последователност, предвидимост и стабилност на законодателните решения е забраната за обратно действие на правните норми. Според КС е недопустимо норми, които са основание за ограничаване на права и свободи, да не отговарят на „елементарните стандарти и изисквания за качество“ – „достъпност и предвидимост“. Важно проявление на изискването

³ Свързан от своя страна с изискването за конституционносъобразност на законите и другите актове – Друмева, Е. Цит. съч., с.132.

⁴ Самата конституционна организация на гържавната власт е обвързана с основните права; тяхната реализация е смисъл и цел на нейното упражняване – вж. пак там, 132–133.

⁵ Възможна е и конкуренция, дори конфликт между отделни компоненти, тъй като всеки от тях е снабден с гаранции за реализацията си. Най-често и най-ярко такова напрежение се констатира между постулата за правна сигурност и изискването за справедливост – вж. пак там, с. 133.

⁶ Вж. Шуманов, В. Основни аспекти на принципа на правовата държава, относими към изискванията за съдържанието и действието на законовите разпоредби, според юриспруденцията на Конституционния съд на Република България – <http://gramada.org/%d0%be%d1%81%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%bd%d0%b8-%d0%b0%d1%81%d0%bf%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8-%d0%bd%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%b8%d0%bd%d1%86%d0%b8%d0%bf%d0%b0-%d0%bd%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d0%b2/> (гостъпен на 30.08.2020 г.)

⁷ Авторът цитира позицията на КС, че „законосъобразността на държавното управление е конституционно изискване, което го прави предвидимо, а това е предпоставка за правната сигурност“. Правната сигурност и стабилност в практиката на Съда се приемат за характеристики на правовата държава, която изисква трайно и последователно законодателно регулиране на обществените отношения. Предвидимостта е изискване към формирането и осъществяването на законодателната политика. Според Съда „предвидимостта на правното регулиране е признак на правната сигурност, а оттук – и на самата правова държава“ – вж. пак там.

за правна сигурност, последователност, предвидимост и стабилност на законодателните решения е и задължението на законодателя да уреди висящите към датата на влизане в сила на нов закон правоотношения⁸.

През 2020 г. до настоящия момент (17.09.2020 г.) Конституционният съд е произнесъл 11 решения по образувани пред него конституционни дела, като в повечето от тях пряко, а в няколко – косвено си служи с аргументи, свързани с изискванията на правната сигурност. Предвид обема на статията, в него не могат да бъдат обхванати всички формални аспекти на правовата държава, коментирани в мотивите на тези 11 решения, съответно изложението ще се ограничи само до случаите на позоваване на аспекти на правната сигурност в актовете на Съда.

1. В Решение № 1 от 04.02.2020 г. по к.д. № 17/2018 г. КС анализира аргументите на вносителите на искането⁹, че оспорените изменения и допълнения „в 17 основополагащи, структуроопределящи или широкообхватни“ закона са направени с разпоредби на бюджетен закон, с който нямат пряка връзка, в колизия с изискването за правна сигурност, стабилност и предвидимост. Тук КС не постига изискуемото мнозинство от 7 съдии за обявяване на противоконституционност. Шестима от съдиите приемат, че правова е държавата, в която всяка власт е подчинена на правото. За да бъдат конституционносъобразни, приеманите от Народното събрание (НС) актове, трябва да съответстват както на Конституцията, така и на останалите действащи закони – другото би противоречало пряко на чл. 4, ал. 1, изр. 2 от Конституцията. Контролът за съответствие със законите е задължителна част от контрола за конституционносъобразност, упражняван от КС. Според тази група съдии е конституционно допустимо приемането на законова норма, която противоречи на действаща друга законова норма, както и нарушаването (от самото НС) на действаща императивна законова норма, в случая относно законодателния процес. Според мен при оспорване на законови текстове, за приемането на които е използван посоченият законодателен похват, преценката за тежестта на нарушението следва да е винаги конкретна, да се установи в каква степен противоречието влиза в колизия с основните принципи и аспекти на правовата държава. Ако са нарушени правната сигурност и стабилност, устоите на правовата държава, КС би следвало да има възможността да обяви противоконституционност на закон и поради противоречие с други закони (Съдът се е произнасял в този смисъл по други дела, в това число през настоящата година)¹⁰.

2. Решение № 3 от 28 април 2020 г. по к.д. № 5/2019 г. е едно от значимите решения на КС на РБ от последните години. В него Съдът променя досегашната си практика по тълкуване

⁸ Същото се отнася и до хипотезата на изменение на действащ закон – вж. пак там.

⁹ Искането е за обявяване противоконституционност на част от Преходните и заключителни разпоредби на Закона за бюджета на НЗОК за 2019 г., като същите не са оспорени по съдържание, а само с оглед процедурата по подготовката и приемането им.

¹⁰ Вж. посочените по-долу Решения № 5 и 9 от 2020 г. По к.д. № 16/2018 г. обаче съдиите не успяват да постигнат мнозинство по въпроса за наличието на такова нарушение. Според другата група от 6 съдии няма конституционно изискване при формиране или промяна на определена държавна политика синхронизацията в нормативната уредба да се постига винаги и само чрез приемане на отделни закони за изменение и допълнение на съответните закони. Абсолютизирането на този подход според тях би създавало предпоставки за съществуването на противоречива, неясна или взаимноизключваща се нормативна уредба. Тази група съдии припомня, че правовата държава във формален смисъл е държава на правната сигурност, което предполага законите да са ясни, точни и непротиворечиви, да не се създават взаимно изключващи се правни положения. Законът за нормативните актове и Указ № 883 не поставят изискване изменението и допълнението на даден закон да се извършва винаги и само със закон за изменение и допълнение на същия, поради което безпротиворечивостта в нормативната уредба може да бъде постигната и чрез използвания при оспорените промени способ. Защищава се позицията, че няма задължително изискване ревизията в даден закон да се извършва със закон за изменение и допълнение на същия. Макар това виждане на шестимата съдии по принцип да е правилно, за съжаление все по-честа стана порочната практика НС да приема закони, с преходните и заключителни разпоредби на които се изменят и допълват други закони, нямащи пряка връзка по регулирана материя с приемания. В последната хипотеза гореизложените аргументи не издържат, тъй като ревизията на един закон с преходните и заключителни разпоредби на друг закон, уреждащ друг кръг обществени отношения, трудно може да се приеме за кореспондираща с изискванията на правната сигурност.

на чл. 151, ал. 2, изречение трето от Конституцията и поставя нови параметри на баланса между правната сигурност и еволюцията на правото, а и на правните си виждания¹¹.

Първият въпрос, на който КС отговаря с посоченото тълкувателно решение, е относно правните последици на решенията на Съда, с които се обявява за противоконституционен ненормативен акт. Съгласно разпоредбата на чл. 151, ал. 2, изр. 3 КРБ актът, обявен за противоконституционен, не се прилага от деня на влизането на решението на Конституционния съд в сила. Това означава забрана за прилагане на акта занапред (*ex nunc*), той престава да регулира обществени отношения. Това действие обаче според КС може да се осъществи пълноценно само спрямо нормативни актове, които произвеждат нееднократно и продължаващо във времето правни последици. Обратно, правните последици от ненормативните правни актове се пораждат веднъж в правния мир към момент, предшестваш влизането в сила на решението, обявяващо тяхната противоконституционност. При тях върховенството на Конституцията може да се гарантира само ако обявената противоконституционност има действие от момента на приемането или издаването на ненормативния акт. При нормативните актове действието *ex nunc* на решението на Съда е проекция на разбирането за правната сигурност (правова държава във формален смисъл), докато обратното действие (*ex tunc*) доближава по-плътено правните последици на акта на КС до правната справедливост (правова държава в материален смисъл). Тази „конкуренция между двете измерения на правовата държава“ е разрешена в чл. 151, ал. 2, изр. 3 КРБ в полза на правната сигурност. Правилото за действие занапред на актовете на КС е смекчено в Закона за Конституционен съд (ЗКС), който изисква възникналите правни последици от противоконституционния акт да се уредят от органа, който го е постановил (чл. 22, ал. 4 ЗКС), с което е постигнат баланс между правна сигурност и правна справедливост. При обявена противоконституционност на ненормативни правни актове обаче няма опция за избор между „*ex tunc*“ или „*ex nunc*“ ефект на решението на КС – те са невалидни от момента на приемането или издаването им, а ако са приети преди КРБ от 1991 г., невалидността настъпва от момента на влизане в сила на Конституцията. Този *ex tunc* ефект поставя въпроса за съхраняване на правната сигурност като конституционнозначима ценност. Според Съда обаче решението му не би застрашило правната сигурност, защото има действие само по отношение на преките последици на обявения за противоконституционен ненормативен акт¹².

Друг въпрос, който КС изяснява в Решение № 3 от 2020 г., е относно действието на решенията на КС за противоконституционност на закон спрямо заварени правоотношения и висящи съдебни производства. КС приема, че и тук целта е да се гарантират едновременно правната сигурност и справедливостта в правото. Неприлагането на противоконституционния закон само занапред брани правната сигурност и доверяването на адресатите на закона, че той е бил съобразен с Конституцията. Затова действието на решението на КС не се разпростира върху вече приключилите правоотношения – техните правни последици се запазват, освен ако Народното събрание не постанови друго по реда на чл. 22, ал. 4 ЗКС. Същото важи и за нормативните закони с еднократно действие, което е

¹¹ В решението си КС сочи, че чл. 5, ал. 1 КРБ утвърждава върховенството на Конституцията като ядро на принципа на правовата държава и на конституционната демокрация. Многопластовото съдържание на правовата държава, формирано от съчетаването на двата елемента – формалния, включващ правната сигурност, и материалния, обхващащ материалната справедливост – е вътрешно присъща негова характеристика. Правовата държава не търпи законодателство, което противоречи на Конституцията. Върховенството на Конституцията у нас се брани чрез обезсилване на противоконституционните закони от специално създаден и властен за това орган, какъвто е КС.

¹² Разрешаването на евентуалните други въпроси е от компетентност на органа, постановил акта, а го уреждането им при правен спор тези въпроси се решават от съдилищата съобразно Конституцията, принципите и правилата на отрасъла.

изчерпано преди акта на Съда¹³. За разлика от приключените правоотношения, при правоотношенията, които не са приключени към влизането в сила на решението на КС (заварени правоотношения), както и при висящите производства, въздействието на противоконституционния закон спрямо тях се преустановява, защото неговото прилагане е забранено (под страх от противоречие с чл. 5, ал. 1 КРБ). Конституционният законодател според Съда е намерил балансирано решение между правна сигурност и справедливост, като в чл. 151, ал. 2 изр. 3 е въвел основното правило обявената за противоконституционна норма да не се прилага занапред, а за висящите производства има изключение от правилото. Справедливостта налага подобен подход, тъй като, както правилно отчита Съдът, тези, които са имали доверие в закона, в действителност са в позиция на правна несигурност. Както уместно подчертава Съдът, правната сигурност не трябва да се разбира като релативна стабилност на правния ред, основана на законност, а като сигурност, основана единствено на валиден закон.¹⁴

Може би най-значимата еволюция в тазгодишната практика на КС е намерила отражение в т. 3 от решението, където Съдът променя виждането си относно „възстановителното“ действие на решенията за обявяване противоконституционност на закон, изменящ или отменящ друг закон¹⁵. За разлика от първоначалната си юриспруденция, в актовете си от 2008 г. насам КС приема, че закон за изменение и допълнение на друг закон след влизането му в сила престава да бъде самостоятелен закон, а става част от корпуса на закона, който изменя и допълва. Поради това закон за изменение и допълнение на друг закон е годен самостоятелен предмет на контрол за конституционност от момента на обнародването до влизането му в сила. Ако в този период той бъде обявен за противоконституционен, съгласно Решение № 22/1995 г. по к. д. № 25/1995 г. би следвало да се възстанови действието на предишната редакция на закона. Всъщност обаче въпросът за „възстановяването“ не стои, защото законът все още не е влязъл в сила, т.е. разпоредбите все още не са изменени/допълнени. КС приема, че решението от 1995 г. е изгубило актуалност. В него Съдът се е стремил към съхраняване на правната сигурност и е приел, че обявяването на противоконституционност създава възможност за поява на законова празнота, което застрашава правната сигурност. Възстановителното действие на решенията на КС съответства на разбирането за правова държава във формален смисъл, която не търпи правен вакуум. Понятието „правова държава“ обаче, четем в Решение № 3 от 2020 г., е динамично, търпи еволюция, непрекъснато се обогатява с нови елементи и проявни форми. Днес в практиката на КС се споделя разбирането за правовата държава, което включва както принципа на правната сигурност (формалния елемент), така и принципа на материалната справедливост (материалния елемент)¹⁶. Предвид това е възможно да възникне конфликт

¹³ Чл. 151, ал. 2, изр. 3 КРБ дава превес на правната сигурност. Правните последици от акта, обявен за противоконституционен, следва да бъдат уредени от издателя му в съответствие с мотивите на КС, за да се гарантира върховенството на Конституцията, а също и правната справедливост. Според Съда в КРБ имплицитно се съдържа идеята, че правилото за действие „занапред“ се прилага, освен ако не води до крайна несправедливост.

¹⁴ Т.е. само закони, съответстващи на принципите и разпоредбите на Конституцията, могат да генерират стабилност, сигурност и безпротиворечивост на правовия ред.

¹⁵ Още в предварителните съображения по тази точка на решението Съдът приема, че чрез своите тълкувателни актове участва в изграждането на ясна, безпротиворечива и единна правна система, основана на върховенството на Конституцията. Макар да не може да отмени свое предходно решение, КС не е обвързан „завинаги“ от правните си разбирания. Развитието на правото е обективен процес, което позволява тълкуването да бъде „отворено“ и към други виждания, както и да гържи сметка за осъществените междуременно промени в цялостния социален контекст. Аргументите за стабилност на съдебната практика и за еднакво произнасяне по сходни случаи нямат по-голяма тежест в сравнение със съображенията за правото като продукт на общественото развитие и еволюцията на правното мислене. При обществена необходимост и социална оправданост КС може да формира нови разбирания и нови правни категории, повлияни от еволютивното правно мислене и от оценката на променените обстоятелства.

¹⁶ „Правова държава в материален смисъл“, напомня КС, е държава на справедливостта, където самата конституционна организация на държавната власт е обвързана с основните права като висша ценност; тяхната реализация е смисъл и цел на нейното упражняване. Под „правова държава във формален смисъл“ се разбира държава

между възстановителното действие на решението за противоконституционност и други компоненти на правовата държава, а Съдът не разполага със средства да разреши този конфликт.¹⁷ Затова Конституционният съд преодолява досегашната си практика и приема, че неговото решение за обявяване противоконституционност на закон, който изменя или отменя действащ закон, не произвежда възстановително действие.

3. Решение № 4 от 14.05.2020 г. по к.д. № 9/2019 г. доразвива изложеното в Решение № 3 от 2020 г., но по повод оспорената от състав на Върховния административен съд (ВАС) ал. 1 на чл. 142 от Административнопроцесуалния кодекс (АПК), съгласно която съответствието на административния акт с материалния закон се преценява към момента на издаването му. Конституционният съд приема, че за да се гарантират правната сигурност и върховенството на Конституцията, като се намали възможността един оспорен закон да поражда правни последици до произнасянето на конституционната юрисдикция, чл. 150, ал. 2 КРБ задължава при контрола по конкретен повод, предизвикан от състав на ВКС или ВАС, преди да се внесе въпросът за конституционността на приложимия закон в КС, да бъде спряно производството по делото¹⁸. След влизането в сила на решението на КС, производствата следва да бъдат възобновени, а спорът – да бъде решен съобразно постановеното от Съда. Ако бъде обявена противоконституционност на атакувана разпоредба, тя става неприложима, а съдът решава спора, позовавайки се пряко на Конституцията, когато това е възможно, както и чрез аналогия. КС трайно поддържа, че изключително важен аспект на правовата държава и в частност на изискването за правна сигурност, предвидимост и стабилност е забраната за обратно действие на правните норми. Принципът, че съответствието на индивидуалния или общ административен акт с материалния закон се преценява към момента на издаването му, възплъщава правната сигурност и предвидимост в административното право. Поради това атакуваната разпоредба на АПК не е противоконституционна. Тя гарантира правната сигурност, равенството на гражданите пред закона и защитава оправданите правни очаквания, възплъщава в себе си предвидимост и забрана за обратно действие на закона. Правилно Съдът приема, че чл.142, ал.1 АПК не е в противоречие с чл. 151, ал.2 КРБ, а следва да се прилага във връзка с нея в смисъла ѝ съгласно Решение № 3/2020 г.¹⁹.

4. В Решение № 5 от 02.06.2020 г. по к.д. № 3/2019 г. по повод претендирано противоречие между разпоредби от един и същ закон²⁰ КС се придържа към трайната си практика, че „дори да има противоречия между разпоредби в законодателството, те биха могли да бъдат основание за противоконституционност, само ако по характер и степен са

на правната сигурност, където съдържанието на правния рег е ясно, недвусмислено и безпротиворечиво определено; функционират механизми и институции, които гарантират спазването на правните предписания (Решение № 1/2005г.).

¹⁷ Предходната редакция на разпоредбата може също да е противоконституционна и това да застрашава права и свободи на гражданите (материална правова държава) или пък да не се вписва безпротиворечиво в действащата правна система (формална правова държава). В компетентността на парламента е, ако прецени, да преодолее правния вакуум, който може да възникне от решението на КС, като държи сметка за баланса между отделните измерения на правовата държава.

¹⁸ Т.е. върховен съд, който счита, че приложима по всящо пред него дело законова норма не съответства на Конституцията, не може да извършва никакви действия, докато КС не реши въпроса за конституционносъобразността ѝ. Спирането на съдебните и административни производства при допуснато от КС искане за обявяване на противоконституционност цели обезпечаване върховенството на Конституцията, недопускане до произнасянето на Съда да бъде приложена разпоредба, която би могла да бъде обявена за противоконституционна.

¹⁹ Вж. по-подробно правното ми мнение по конст.дело № 9/2019 г. на страницата на КС: <http://constcourt.bg/bg/Cases/Details/564>.

²⁰ Според вносителя има противоречие с принципа на правовата държава, който поставя пред законодателя изискването законовите разпоредби да се съгласуват и да не се създават взаимно изключващи се правни положения. КС обаче приема, че отделните оспорени разпоредби (на Закона за регулиране на ВиК услуги) не трябва да бъдат тълкувани извън цялостната законодателна уредба на обсъжданата материя и противопоставени една на друга, защото са части от единен нормен комплекс. В тази връзка виж разсъжденията ми по-горе относно Решение № 1 от 2020 г.

конституционно нетърпими, защото накърняват конституционни ценности и норми“. Съдът поддържа, че при напрежение между принципите на уреждане на правоотношенията в дадена сфера, щом е постигнат обществено потребен и оправдан баланс между тях и това е намерило отражение в законовата уредба, няма конфликт с изискванията на правовата държава.

5. В Решение № 6 от 16.06.2020 г. по к.д. № 10/2019 г. КС правилно приема, че задължението на Народното събрание да осъществява законодателната власт прави невъзможно то да делегира на други държавни органи правомощия да уреждат по същество въпроси, които се отнасят до закона, съответно да избягва пълното уреждане на такива въпроси, като възлага уреждането им в подзаконов акт. Това създава условия за нестабилност на правната уредба, възможност правилата да се променят по съображения от оперативен характер и извън дебата в НС, а това противоречи на принципа на правовата държава. Така КС утвърждава отново идеята, че делегираното законодателство противоречи на правната сигурност.

6. В Решение № 7 от 30.06.2020 г. по к.д. № 11/2019 г. за тълкуване²¹ на чл. 121, ал. 4 КРБ Съдът правилно приема, че мотивирането на съдебните актове е предназначено да обезпечи общественото доверие към съда чрез внушаване на убедителност и доверие в неговите актове. Ако процесуален закон предвиди, че немотивиран съдебен акт е нищожен (т.е. невалиден), формално той никога не би могъл да влезе в сила и безсрочно би могъл да бъде атакуван с жалба. Това би накърнило правната сигурност и правото на разглеждане на делото в разумен срок. Нищожното решение не е „правно нищо“, то създава опасна привидност, че е налице валиден съдебен акт, което застрашава правната сигурност²². Следователно и в сферата на мотивирането на съдените актове трябва да се търси баланс между компонентите на правовата държава.

7. В Решение № 8 от 30.06.2020 г. по к.д. № 14/2019 г. КС припомня трайната си практика, че правовата държава във формален смисъл е държава на правната сигурност, което предполага законите да са ясни, точни и непротиворечиви, законите разпоредби да са съгласувани и да не се създават взаимоизключващи се правни положения²³.

8. В мотивите на Решение № 9 от 14.07.2020 г. по к.д. № 3/2020 г. Съдът подчертава, че формулирането на правните норми е изцяло в правомощията на законодателя, но той е ограничен от изискването законите да бъдат ясни, точни и безпротиворечиви, за да могат правните субекти да установят обхвата на своите права и задължения, а правоприлагащите органи – да разтълкуват и приложат законовите разпоредби. Закон, който съдържа толкова сериозни несъвършенства, до степен да не е годен да регулира съответните обществени отношения, нарушава принципа на чл. 4, ал. 1 КРБ и не може да съществува в правния мир²⁴. КС се придържа към трайната си практика, че е оправомощен да преценява съответствието на законите с Конституцията, а възможна несъгласуваност между законови норми може да бъде основание за противоконституционност само когато води до нарушаване на конституционни принципи и норми. Съдът отново подчертава, че за да бъде спазен принципът на правовата държава, не само се налага отношенията, чието естество го изисква,

²¹ Съдът припомня, че тълкуването на разпоредбите на КРБ неизбежно е свързано с изследване и установяване на действителната воля на техния създател, тъй като по този начин се гарантира правната стабилност и върховенството на Конституцията, както и закрепените в нея идеи и ценности.

²² Правовата държава изисква последната и решаващата дума относно спазването на правата и законните интереси на гражданите и ЮЛ и разрешаването на правни спорове да принадлежи на съда.

²³ Оспорваната разпоредба (на Закона за ДДС) според КС не противоречи на останалите разпоредби на закона и не създава взаимоизключващ се правен режим, а и не се откриват претендираните нарушения на законодателния процес. Решението обаче е подписано с особено мнение от двамата от съдиите – <http://constcourt.bg/bg/Acts/GetHtmlContent/f604a0db-4c1f-40ee-8fc1-6adcd4106dd>.

²⁴ КС констатира, че ал. 3 на чл. 87 от оспорения Закон за социалните услуги е формулирана твърде общо, предполага преценка по пътя на изключването и не създава яснота за прилагащите я лица и институции. Поради свързаността на всички алинеи, Съдът обявява противоконституционност на целия чл. 87 ЗСУ. Друга оспорена разпоредба е очевидно неясна и би могла да разшири дейността на доставчиците на социални услуги до степен на недопустимо навлизане в личното пространство на ползвателя, поради което също е обявена за противоконституционна

да се регулират със закон, но и материята, която не се нуждае от законодателна уредба, да се урежда с подзаконов акт.

9. С особено актуалното Решение № 10 от 23.07.2020 г. по к.д. № 7/2020 г. КС отхвърли искането за установяване противоконституционност на новите разпоредби от Закона за здравето относно извънредната епидемична обстановка. Според КС законодателят не е уредил формално (както претендира президентът²⁵) критериите за обосноваване на „непосредствена опасност за живота и здравето на гражданите“, а чрез формулирането им в закона е спазил изискването за предвидимост при упражняване правомощията на органите на изпълнителната власт²⁶. По ясен и недвусмислен начин в закона са уредени предпоставките, при които е възможно и допустимо ограничаване упражняването на правата на гражданите, с което според КС е постигнато съответствие с принципа на правовата държава²⁷. Съдът приема, че в случая няма конфликт с изискването за правна сигурност и забраната за произвол.

10. В Решение № 11 от 23.07.2020 г. по к.д. № 15/2019 г.²⁸ Съдът отново подчертава, че понятието за „правова държава“ включва „правила за упражняването на властта“ и „изискването за ясно и точно определяне на органите, техните функции и взаимоотношения“. Многопластовото съдържание на принципа на правовата държава обхваща и изискването, че тези, които ще следят за спазване на законността, сами трябва да я спазват при упражняване на правомощията си. Затова и надзорът за законност и методическите указания на главния прокурор следва да са в пълно съответствие с Конституцията и действащите закони, да не накърняват конституционни принципи и права. Правилото „никой не може да бъде съдия сам на себе си“ според Съда е елемент от принципа на правовата държава.

11. Последното, а и особено актуално, решение на КС на РБ за 2020 г. до момента е Решение № 12 от 30.07.2020 г. по к.д. № 1/2020 г. (за задължително тълкуване на чл. 103 от Конституцията). Конституцията, сочи Съдът, е единен цялостен завършен правен инструмент – комплекс от норми, никоя от които не може да бъде тълкувана без връзка и съотнасяне с останалите, извън контекста на принципите и ценностите, закрепени в нея, и като цяло – извън духа и разума ѝ, а всяка дума в Конституцията има присъща на нея сила и смисъл. Всяка конституционна правова държава посочва в своя основен закон границите на неотговорността на държавния глава, същото е сторено и в КРБ. По отношение тълкуването на конституционното понятие „нарушение на Конституцията“, дефинирането му от Съда чрез очертаване на конкретни хипотези би било в несъответствие с върховенството на правото²⁹.

²⁵ Разпоредбата на чл. 63, ал. 3 ЗЗ според президента предвижда необосновано широко поле за ограничаване на основните права, с което противоречи на чл. 4 КРБ. В искането се твърди, че използваният законодателен подход презюмира необоримо непосредствена опасност за живота и здравето на гражданите в конкретно изброени случаи, които не следват от експертно становище, а от предварително зададени в закона констатации, и не предоставя възможност за преценка за съразмерност на ограниченията на правата вследствие на извънредната епидемична обстановка.

²⁶ Съдебният контрол гарантира извършването на стриктна оценка за пропорционалност, т.е. правомощията на изпълнителната власт няма да се упражняват неограничено и безконтролно.

²⁷ Конституцията определя интересите, чието спазване или защита може да изисква налагане на ограничаването – други конституционни права и ценности, които приоритетно трябва да бъдат защитени – националната сигурност, народното здраве, обществения ред и моралът. Упражняването на основните права на гражданите може да бъде ограничавано само в случаите, когато е налице легитимна цел (да бъдат съхранени висши конституционни ценности или да се предотврати засягането на други общественозначими интереси), основанието е установено със закон, в рамките на предвиденото в Конституцията и при спазване на принципа за пропорционалност (съразмерност).

²⁸ В диспозитива на решението си КС приема, че надзорът за законност и методическото ръководство върху дейността на всички прокурори, осъществявани от главния прокурор по смисъла на чл. 126, ал. 2 от Конституцията, не включват случаите, когато прокурор извършива проверки, разследвания и други процесуални действия срещу главния прокурор.

²⁹ Народното събрание разполага със свобода на преценката за наличие на основание за повдигане на обвинение срещу президента и неговата квалификация във всеки конкретен случай (т.е. то разполага с възможността да запълни израза с конкретно съдържание), но тази преценка трябва да бъде в контекста на функцията на президента и основополагащите принципи на конституционния ред.

В заключение, в повечето си решения от 2020 г. Конституционният съд обвързва своето произнасяне с конкретни проявления на принципа на правовата държава, установен в чл. 4, ал. 1 и Преамбюла на Конституцията, като често коментира въпроси на правната сигурност като основен компонент на правовата държава във формален смисъл. Правната сигурност, предвидимостта и яснотата на правните предписания са фундаментални юридически изисквания, които обвързват както законодателя, така и всички органи, приемащи или издаващи нормативни актове. КС нееднократно е посочвал в свои решения, че принципът на правова държава не трябва да бъде прекомерно натоварван и всяка несъгласуваност или противоречие между нормативните актове да бъдат приети като нарушения на чл. 4, ал. 1 КРБ, водещи до противоконституционност³⁰. Независимо от това, в качеството си на пазител на Конституцията, Съдът изследва всяка оспорена пред него разпоредба през призмата на изискванията на съвременното демократично общество, в което върховенството на правото и най-вече на Конституцията са с фундаментално значение за съществуването на социума и за функциите на носителите на публична власт.

БИБЛИОГРАФИЯ

[1] Друмева, Е. Конституционно право. 5. изд. – С.: Сиела, 2018.

[2] Шуманов, В. Основни аспекти на принципа на правовата държава, относими към изискванията за съдържанието и действието на законовите разпоредби, според юриспруденцията на Конституционния съд на Република България –

<http://gramada.org/%d0%be%d1%81%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%bd%d0%b8-%d0%b0%d1%81%d0%bf%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8-%d0%bd%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%b8%d0%bd%d1%86%d0%b8%d0%bf%d0%b0-%d0%bd%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d0%b2/> (достъпен на 30.08.2020 г.)

[3] www.constcourt.bg – официална страница на Конституционния съд.

³⁰ Съгласно Решение № 1 от 27.01.2005 г. по к.д. 8 от 2004 г. не е необходимо да бъдат изброени всички елементи и проявни форми на правовата държава, в съвременните конституции няма и позитивноправна дефиниция. Същевременно не бива да се допуска принципът за правовата държава да бъде непристъпно натоварван, при което всякакво правно нарушение да бъде квалифицирано като противоречашо на правовата държава, а оттук – ясното съдържание и приложимост на принципа да бъдат накърнени.

РЕВОЛЮЦИИ СРЕЩУ СВОБОДА

Ася Атанасова

Доцент, д-р

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Резюме: *Революциите идват, когато всички други методи за промяна в едно общество са изчерпани, когато границата на търпение и примиряване с действителността е преминала. Революцията е признак на отчаяние, но и на надежда, надежда за по-добро управление, оттам и за живот. Една революция може да е кратка, може и да е продължителна, може да е мирна, но може и да е кървава, всичко зависи от историческите и културни наслагвания в дадено общество. Има революции, които носят свобода и движение напред, но и ма и такива, които водят до обратното.*

Ключови думи: *революция, свобода, несвобода, демокрация.*

JEL: Z10, Z13

REVOLUTION AGAINST FREEDOM

Asya Atanasova

Associate Professor, PhD

Bishop Konstantin Preslavski Shumen University

Summary: *Revolutions come when all other methods for change in the society prove not working; when the limits for patience and reconciliation with the reality are exceeded. A revolution is a sign of despair but also hope for a better management and respectively a better life. A revolution could be short or long, could be peaceful or bloody and it all depends on the historical and cultural layers in the society. There are revolutions that bring peace and progress but also some that lead the way backwards.*

Keywords: *revolution, freedom, not freedom, democracy.*

JEL: Z10, Z13

В обществото има два основни пътя за развитие и движение в историческото пространство: еволюционен и революционен. Разбира се, за предпочитане е първият път, той не предизвиква катаклизми, смъртта на невинни хора, разрухата на държави и милиони човешки съдби. Но той е характерен за нашето време, може би и за определени географски ширини, където обществата са минали през не една революция, за да са това, което са днес.

Трябва да отбележим, че еволюционният път е по-бавен и често не е гаранция за успех. Пример за това твърдение са повечето развити страни, най-вече в Европа и САЩ. Всяка една от тях преживява революционни периоди, които я разтърсват из основи, те са дълги, опустошителни, кървави. Но след тях следват промени, започва изграждането на либерално-демократичната държава, с устойчиво гражданско общество, с политически и икономически свободи и привилегии, разбира се, и със своите задължения. Паралелно с това вървят и индустриални, и културни, и религиозни революции, които дават облика на днешна Европа, Северна Америка и т.н.

Всички тези революции и сътресения се случват бавно, с години, минават цели епохи за да се пожънат резултатите от тях. Много често ползотворният ефект се усеща от следващите поколения, които са узрели и готови за промяна, необременени от проблемите и предразсъдъците на родителите си.

Но, разбира се, има и изключения. Това, че минаваш през кървава и продължителна революция не е гарант, че нещата ще се оправят и държавата ще поеме по по-добър път на развитие. Пример за това е Русия.

Империята дълго време е в хватката на абсолютната монархия. Народът е смачкан, държан в страх и подчинение, последен от Европа е освободен от крепостното право, което на ниво образование и икономическо развитие го държи в средните векове. Ако до началните години на ХХ в. Европа бързо се развива във всяка една сфера на обществения живот, то Русия все още е застинала във времето: няма частна собственост (не в истинския смисъл на това понятие); няма политически живот, партии, свободна преса, избори; капитализмът тепърва прохода и то под зоркия поглед на държавата; от това следва, че буржоазията е с манталитета на помешчиците, а работниците, в по-голямата си част, с този на селяните. Затова и руският либерализъм е господарски.

Цялата тази обърканост няма как да не се отрази на по нататъшното развитие на страната. Императорът, който се възприема и като божи наместник на земята, а Русия е отъждествена с божие царство на небето и с неговото управление [1], трудно би допуснал алтернатива на властта си. Това идва от цезаропапизма, от Византия и приемането от нея на православие.

Така руският цар има „двойствена природа на властта си“ (по думите на Дмитрий Мережковский), той е и „цар“, и „духовник“, а това обрича самодържавието на застой. Ако на Запад императорът би допуснал наличието на конституция и парламент, които се явяват действителен контрапункт на властта му, то руският цар не би си позволил подобно нещо. Това обстоятелство позволява на Запад монархията да се запази като форма на управление и до ден днешен, разбира се, под формата на конституционни/парламентарни монархии, с почти представителни функции, обвързани повече с традицията и престижа на държавата, а не с властта. Докато пред източните монархии, каквато е и Русия, подобна алтернатива липсва. Монархията или трябва да е абсолютна, или трябва да изчезне.

Руската империя се строи по образец на византийската, не означава ли това, че тя „изначално е поразена от вируса на „застоя““.

Оттук и основната грижа на всеки един руски император – да не допусне избухването на революция в страната си. Реформите идват отгоре, прекрасна илюстрация на това твърдение е терминът „революция отгоре“, въведен от Натан Ейделман за реформите на Александър II. По този начин и самите реформи придобиват двойствен характер, те хем са реформи, хем не. От една страна, успокояват населението и го карат да продължава да вярва сляпо в добрия цар „бащица“, от друга – абсолютната монархия остава непоклатима. А и по интересен начин в поредицата на императорите се сменят реформатор с консерватор, който с лека ръка премахва направените реформи преди него.

Раздвоение има и в руската буржоазия. Много често това са помешчици, взели всичко наготово, несвикнали да работят и инвестират, а да чакат на милостта на царя и труда на селяните. Като прослойка, която идва с капитализма, буржоазията би трябвало да е тази сила, която носи със себе си така чаканите промени в Русия. Да застане начело на революции, да иска свобода на словото, печата, изборите, гражданските права, честната конкуренция, реално участие в политиката и т.н. Но, както беше споменато, държавният капитализъм няма как да създаде жива буржоазия. Той създава една прослойка, зависима и обвързана със самодържавието, и при тази ситуация тя няма как да се обърне срещу него. Пробуждането на буржоазията започва с Първата руска революция (1905 – 1907), когато активно се правят стъпки към консолидация и търсене на своите права. „Под влияние на революцията руската буржоазия прави скок в класовото си самоопределение, търсене на позиция в политическата арена... Тогава се ражда идеята и за създаването на общоруска партия на промишлеността и търговията“ [2].

Но всичко това става много бавно и тепърва прохода, нужни са години буржоазията да придобие и изгради истинските си характеристики. През 1905 г. тя все още е инертна и обвързана с царизма. Затова и, ако кажем, че Първата руска революция е буржоазна, такава, за каквато се приема от всички, няма да е много точно и ще трябва да се уточни.

Един от най-изявените водачи на меншевиките Павел Акселрод казва, че „буржоазната революция в Русия ще се води от социалдемократията“ [3]. Ако това звучи объркващо и абсурдно за един западен политик, то за руснаците е нещо закономерно и отговарящо на тяхната политическа действителност.

В началото на ХХ в. буржоазията все още не е намерила самата себе си, не се е разделила с миналото си и ролята си на един от стълбовете на монархията. Изключително важно е да кажем, че тя няма и либерално минало, няма на какво да стъпи. Народът не я разбира, тя остава чужда за него. Затова по време на буржоазната революция в Русия, той застава зад социалдемократите, същото се получава и през 1917 г. Две са основните грешки, които допуска буржоазията и които водят до политическия ѝ край. И двете са свързани с нейния генезис: до февруари 1917 г. тя остава вярна на царизма, а след това така и не проумява истината, че да има бъдеще, трябва да направи компромис с работниците. Нещо, което западната буржоазия прави и избягва катаклизмите на социалистическата революция.

През 1825 г. декабристите вдигат въстание, искайки да премахнат недъзите в империята, които облагодетелстват точно тях. Те тръгват да се борят за идеали, които не са присъщи на най-привилегированото съсловие в страната – висшето офицерство, по пътя на логиката то трябва да пази това статукво, а не да го променя. Тоест, не е работа на декабристите да променят самодържавието, а на буржоазията, но тя липсва.

Тази обърканост на буржоазията между това, което трябва да е и това, което е тя в руската реалност, е свързана и с объркването на социалдемократията – един от основните играчи в руските революции. Самите политически партии в Русия се създават много късно, в 1905 г. легално и няколко години по-рано нелегално. Затова първо се създават тези със социалистическа насоченост, а либералните и консервативните след тях. На Запад е обратното. Друга особеност е, че в Русия партиите не се изграждат на базата на съответстващите ѝ социални слоеве, чиито интереси да поддържа и защитава. Те се формират на основата на някоя идеология и то приета като догма, а не като научна теория, която може да се променя и критикува. Многопартийната политическа система се формира по време на революция, това радикализира повечето партии, програмите им се характеризират с крайности: или неограничена царска власт, или даване на всички демократични свободи. Умерените партии не се налагат като политически модел на управление, или по-точно, не успяват да се задържат на власт и да проведат реформи.

Но най-голямата особеност на руските партии е, че те се създават от интелигенцията, за която ще стане въпрос.

Социалдемократията се разделя на две: умерени – меншевики и крайни – болшевики. Няма да се спирам на многото и съществени различия между тях, а ще спомена, кое е интересното при тях от гледна точка на избраната тема. В революциите меншевиките действат като буржоазна/либерална партия, а болшевиките като професионални революционери. Проблемите на работниците остават назад, не в програмите им, а в действията им. Тоест нито едните действат като социалдемократи, нито другите.

Меншевиките може би подсъзнателно, искат да свършат работата на буржоазията, осъзнавайки, че без страната да мине по пътя на капитализма, не може да има социалистическа революция и социалистическо правителство. Точно по Маркс – капитализмът ще създаде класата, която ще го унищожи. Но в началото на ХХ в. в Русия няма чист капитализъм, няма осъзната буржоазия, няма оформена работническа класа. Социалистическата интелигенция (меншевики) иска да ги формира, да подготви почвата за тяхната реализация, за да може да вземе властта по Маркс, а не да създаде социализъм без капитализъм (по болшевики). Получава се една абсурдна ситуация – социалдемократите (меншевики) помагат на либералите да вземат властта, за да осъществят капитализма и буржоазните реформи. Това според тях ще спомогне за формирането на силна и подготвена работническа класа, която да ги свали от власт и да прокара пътя на социалистите към нея. Теза, антитеза, синтез. Но в Русия тази хегелова проекция на историята не се получава.

Цялата тази обърканост в обществото, повърхностното възприемане на западните теории, избързването и надпреварата с времето, няма как да не обърка и самите революции и техните резултати.

Затова през цялото време на своето съществуване те са за съюз с буржоазията³¹, за което са остро критикувани от Ленин, който ги обвинява в „либерализъм“. Това е и причината умерените социалдемократи да вземат участие в „двувластието“, а след това и във Временното правителство. По този начин те изпадат в едно голямо противоречие със своите разбирания за революцията, участието във властта и т.н. Това лутане между програмата им, действителността и действията им коства както властта, така и отдръпването на хората от тях, а всичко това е в полза на болшевиките.

Последните, които действат като социалдемократи, са болшевиките. Те се доближават повече до народническите традиции в Русия, отколкото до западния марксизъм. Социалдемократията е параван, маска, терминология, зад която болшевиките скриват своя радикализъм. Те не са объркани и раздвоени, знаят много добре, какво искат, те успяват да объркат много хора в Русия, които сляпо застават зад тях през 1917 г. и след това.

Интелигенцията в Русия е тази, която тласка страната по пътя на революциите и катаклизмите. Може би тя носи най-голяма вина за начина, по който се провеждат те, а и за цялостното развитие след тях. Интелигенцията е тази прослойка, която оставя от себе си най-много и в революциите, и в обществото. Интелигенцията в Русия не е това, което е интелигенцията на Запад. Тя не се занимава с умствен труд, не е общност на хора с еднакви интереси, професии, хора, които се занимават с наука, писане, преподаване. В средата на XIX и началото на XX в. интелigent в Руската империя е този, който е против статуквото, против царизма.

Николай Бердяев прави хубава дисекция на интелигенцията и то от религиозна гледна точка. Но точно тя е правилната, в Русия всичко се приема като религия, свързва се с месианството. Така социалдемократическата интелигенция възприема марксизма като религия, а не като политическа теория, която може да се променя и критикува. „Интелигенцията по-скоро напомня монашески орден или религиозна секта с особености си морал, крайно нетърпим, със задължителния си светоглед, с особените си нрави и обичаи и дори със своеобразния си физически облик, по който интелигента винаги може да бъде разпознат и отличен от другите социални групи. Интелигенцията у нас винаги е идеологическа, а не професионална... това е различната интелигенция...“. [4]

Философът участва и в написването на емблематичния сборник „Вехи“ от 1909 г. В него авторите ясно показват грешките, страховете и характера на руската интелигенция. Но остават неразбрани. През 1974 г. Александър Солженицин казва, че написаното във „Вехи“ е „изпратено от бъдещето“, но не успява да предпази Русия от гибелните последствия [5]. И авторите много добре са съзнавали това, те не са очаквали да повлияят на събитията, идващи в империята. Повечето от тях са убедени, че страната ще преживее това, към което я води съдбата ѝ.

Има автори, които стоварват цялата вина за изхода от революциите на интелигенцията и то точно на социалдемократическата интелигенция. Един от тях е Всеволод Думний, който отчита и посочва съвкупността от фактори, които довеждат Русия до трагичната ѝ съдба: войната; действията на останалите Велики сили спрямо нея; действията на Николай II; несъвършенствата на руските „силови структури“; отслабването на Руската православна църква; ниската образованост на народа и неговата политическа и социално-психологическа инфантилност, която се изразява в бързи и радикални промени на масовото настроение:

³¹ Всички меншевишки лидери са за обща борба на социалдемократията с либералите против самодържавието: Юлий Мартов, Александър Потресов, Павел Акселрод, Георги Плеханов. За повече виж: Атанасова, А. Меншевизмът 1917 година: пропуснатите възможности. УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2017.

преход от смирение към озлобление, бунтарство; слабостта на средните и дребни градски предприемачи и селяните собственици; прозападната ориентация на либералите и масонските организации, които организации имат за цел унищожаване на монархията и църквата. [6]

Но, според Думний, един от решаващите фактори за катастрофата, сполетяла Русия е „идеологията и дейността на лявата радикална интелигенция... Без нейната почти вековна „подготвителна работа“, „руският бунт“ можеше и да не се състои“. За последното твърдение едва ли някой може да бъде напълно сигурен. Но повечето изброени фактори, които водят до „руският бунт“ са плод на монархията и на нейното управление. Тя моделира и народа, и църквата, и предприемачите, и интелигенцията в Русия. 1917 г. е плод на абсолютната монархия и отказа ѝ от желание за дори минимална еволюция. Затова и крайният резултат от революциите не е никак удовлетворяващ и даващ на страната по-добро развитие.

Другото обръкване в революциите е скоростта, с която те преминават през Русия. От 1905 г. до 1917 г. имаме цели три революции. За тези 12 години тя преминава през буржоазна революция, парламентарна монархия, сваляне на монархията, Временно правителство, опит за военен преврат, обявена е за република, социалистическа революция... Всички тези събития са съпътствани от особеностите на руското политическо развитие, тоест имаме буржоазна революция, но не точно, имаме парламентарна монархия, но не точно и т.н.

От първата до третата революция Русия минава през процеси, които в Европа продължават векове, там са цели епохи. Тези процеси са бавни, но формират една подготвеност и на хората, и на управляващите за тях. Може би затова те водят след себе си еволюция и прогрес. И формират един устойчив тип, който не позволява изпадането в крайности и изпробването на различни социални експерименти. Самото общество не позволява това. Русия не минава през подобна „школа“... [7].

Когато обществото само се бори и защитава правата си, държавата започва да работи за него, не обратното. Промените често са инициирани отдолу, а не са налагани отгоре, както често става в Русия. Държавата се изгражда отгоре и се разрушава отвътре, поради вътрешните противоречия на властта. Така е още от Киевска Рус до Съветския съюз, народът следва това, което му задава управляващата класа.

Днешната политическа система следва същия принцип. В Руската федерация има „суверенна демокрация“, термин въведен от Владислав Сурков. Тази демокрация се различава от Западната най-вече по това, че тя не е извоювана от народа, а е спусната отгоре, системата обслужва властта, пригодена е за нея.

Всяка една революция носи в себе си историческите и културни натрупвания на съответната държава. „Всеки народ има свой революционен стил... Всеки народ прави революцията с онзи духовен багаж, който е натрупал в миналото, и внася в революцията своите грехове и пороци, но също и своята способност за саможертва и ентузиазъм. Руската революция е антинационална по своя характер, тя превърна Русия в безжизнен труп...“ [8].

Руските революции не носят свобода и напредък, те водят до още една несвобода, до нов режим – тоталитаризма.

Тази обръкваност в тях води и до трудности в тяхното определяне. Какво точно са те: селски, войнишки или работнически бунтове; дворцови преврати; разрушаване на самодържавието отвътре или държавни преврати, или революции? Можем да помислим и върху друг въпрос: колко са революциите? Една, две, три, или имаме цикъл от революции, поток от революции, които се събират през Октомври? А Октомври революция ли е или преврат?

Революциите задълбочават още един много стар въпрос за Русия – тя Изток ли е или Запад, Азия или Европа? Русия може да е и двете, може и да е нещо съвсем различно. Русия е Евразия, двуглав орел, стъпил между два свята, гледайки и на Изток, и на Запад. Но това пак води до обръкваност. До разделянето на западници и славянофили, до Петър I и след него, до Евразийството, което е „новото славянофилство“, то отново затваря и противопоставя Русия на Запада. За него Н. Бердяев казва: „Това е преди всичко направление емоционално, не

интелектуално... Те не разбират руската идея от XIX в., Русия не трябва да се затваря, напротив, тя трябва да се отвори... Тази им статичност е татаро-азиатска, руснаците са европейци, потомци на елинизма, на Платон, не на Чингис хан...“ [9]

Самата интелигенция в Русия през XIX и началото на XX в. продължава да си задава въпроса – Изток или Запад, Азия или Европа? Накъде я водят революциите? За много нейни представители Февруари доближава страната до свободата, до развитите западни държави, докато Октомври отново я връща в Азия.

Пьотр Бицили приема Февруарската революция, но не и Октомврийската. Сравнява Февруари с Френската революция, но докато Френската съдейства за създаването на нация, то Февруарската не успява. Ако се вгледаме в нея, тя прави точно обратното – задълбочава антагонизма между отделните съсловия до степен на нетърпимост.

Социалдемократическата интелигенция (най-вече меншевиките) също търси връзките Изток/Запад в революциите. За тях Февруари доближава Русия до Запада, Октомври я отдалечава от там. Самите те се възприемат като фракция, която стои по-близо до западната социалдемократия, а болшевиките повече свързват с руските революционни традиции в лицето на народниците, Пьотр Ткачов, Нечаев. Давид Левин-Далин смята, че една от големите разлики между двете течения е формирана точно от посоката, в която гледат и мислят: меншевиките гледат на Запад, затова и те са много по-малко, болшевиките – на Изток, вярвайки в руската самобитност, самостоятелност, което виждане има добра почва в Русия [10]. В тази негова статия има цитиране на един от водачите (многого) на меншевизма – Ной Жордания, който казва следното: „Запад или Изток, това е въпросът пред нас, и тук колебания са невъзможни... Нашият път води в Европа, пътят на Русия, на Ленин – в Азия. Враговете ще кажат, че сме на страната на империалистите. Тук решително ще заявя: предпочитам империалистите на Запада пред фанатиците на Изтока!“.

Юлий Мартов също вижда в Октомври най-лошите черти на народа, азиатската изостаналост, за същото говорят и Павел Акселрод, Александър Потресов и още много други. Разбира се, не си поставям за цел да издигна на пиедестал меншевизма, но искам да покажа, че болшевиките през 1917 г. са имали алтернатива и то в собствената си партия. Но те, както и руските либерали, допускат много грешки и не успяват да задържат властта. Може би една от най-големите е, че губят реална представа за ситуацията, за действителността, с което губят и подкрепата на народа.

Политологът С. Кара-Мурза разглежда Февруари и Октомври като две противоположни проекции за бъдещето на Русия. Прави анализ на хората, които извършват и едната революция, и другата. Това са различни поколения, начин на мислене и действие, оттук и различните цели, които преследват те. Според него една от основните причини за провала на Февруари е, че болшинството от населението остава далеч от вижданията на либералите и умерените социалисти за буржоазно-либерални преобразования, за опитите им да наложат в стопанството на страната капитализъм от западен тип. Това става във време, когато цялото население на Русия е обзето от един стереотип – ненавист към буржоазията и богатите. Временното правителство още повече засилва тази ненавист, програмата му е неадекватна на жизнените потребности на обществото. Октомврийската революция предлага друг проект, който ще поправи стореното от Февруари и ще върне Русия на историческия път на нейното развитие, в нови, но понятни форми. „Цялата власт на Съветите!“ – това е самодържавие, но не на царя, а на избраните депутати. Държавата – баща на народа, общината ще даде работа на трудещите се, капитализмът ще се размине на Русия. [11]

Октомври действително връща Русия на *историческия път на нейното развитие*, този самобитен път, за който говорят и славянофилите, и народниците. Сякаш реформите на Петър I, декабристите, Февруари, Временното правителство нарушават това нейно спокойствие, изкарват я извън пътя ѝ. Трябва да си зададем и въпроса нужна ли е на Русия демокрация като тази в Европа или тя има нужда от друг тип демокрация, който да отговаря на историческия, културен, ментален път на нейното развитие?

Разбира се, влизането отново в този път на развитие е добре дошло за тези, които вярват в нейната самобитност, за тези, които не искат Русия сляпо да върви след Западна Европа. За останалите Октомври е проклетие, край на Русия такава, каквото е.

Февруари и Октомври 1917 г. са много различни. Допирната точка между повечето политически формации (без консерваторите) е падането на царизма, тогава и много либерали, които преди това искат конституционна монархия, бързо сменят възгледите си. Февруари е повече „вътрешна“ революция за Русия, ако се опрем и използваме определението на Уинстън Чърчил за Английската и Американската революции. За него Френската революция излиза извън границите на страната, за да стане европейска. „Всяко голямо народно и национално движение – до болшевиките, които придадоха нов обрат на събитията от 1917 г. – щяло да се обръща към принципите, провъзгласени във Версай през 1789 г.“ [12].

Ако Първата революция от 1905 г. и Февруарската от 1917 г. са повече вътрешни революции, то Октомври вече можем да кажем, че е със световно значение. Има историци, които виждат началото на Студената война в Октомври. Един от тях с подобно интересно твърдение, което не е лишено от логика, е Ернст Нолте. Той пише, че тя често безобидно е наричана „конфликт между Изтока и Запада“ [13].

С вечното вглеждане дали Русия е Изток или Запад, в крайна сметка тя не е реализирала нито едното, нито другото. Тя се лута между двете и съвсем не е единствената държава в подобно неясно състояние. В едни области от живота си тя е Европа (културата, религията), в други е – Изток (начина на управление), но това не е самобитен път, а раздвоеност.

Според Самюъл Хънтингтън още Петър I я тласка по този път на развитие и я „заразява с културна шизофрения“ [14]. Революциите, особено Октомври, още повече задълбочават това раздвоение.

Февруарската революция не решава проблемите на Русия, тя е едно от събитията, които има възможността да наложи демократичен режим в страната, но не успява. Главният редактор на списание „Отечественная история“ има оригинални виждания за нея, както и за Октомври. За него тя е „първата масова демократична революция през XX век“ [15].

Февруарската революция се проваля, проваля се и Временното правителство, те не успяват да решат нито един проблем на Русия. Напротив, водят след себе си още, водят Октомври. Според А. Боханов „Френската революция успява да създаде и утвърди собствеността, класата на масовия собственик, докато Февруарската не успява да направи това. Руската общественост не знае, какво е „либерте“, лишена е от държавническо съзнание, от държавническо светоусещане, от национално-държавнически инстинкт“. [16]

Това важи и за новите управници на страната – Временното правителство. Нито либералите, нито умерените социалисти се проявяват като истински държавници. Това твърди и самият цар през 1906 г. и то точно за Г. Лвов и А. Гучков, опитвайки се да ги привлече за министри, но остава разочарован от тях, заявявайки: „Те не са хора на действието, тоест за държавно управление, особено Лвов“.

Временното правителство се опитва с приемите на самодържавието да управлява нещо съвсем различно, закъснява с всички реформи и не премахва временните органи на управление, които започват да пречат, например Съветите. Не свиква Учредително събрание, не приема конституция, то е в пълна безтегловност. Имперските рамки пречат за въвеждането на демокрация.

След неуспеха на интелигенцията през 1905 г. и неуспеха на работниците (войници и селяни) през Февруари 1917 г. в Русия има предпоставки за преминаването на демокрацията (доколкото я има) в охлократия. Умерените либерали и социалдемократи се провалят и дават път на крайните, радикални формации, каквито са болшевиките.

С тях Русия отново тръгва по познат път на развитие. Силна, централизирана власт, която контролира не само политиката и икономиката на страната, но и живота на хората, които пак са поставени назад, след идеята за могъща държава, държавата отново поглъща

хората. Всичко това е подплатено с много терор и издевателства над инакомислещите. Ако националсоциализмът е насочил омразата си основно към външни сили, то в Съветите е обратно – избива се собствения народ. За тази характеристика на източните режими пише Александър Солженицин: „Една от особеностите на руската история е, че в нея винаги, и до ден днешен, се поддържа следната ориентация на злодеянията: в масов вид и главно ги причиняваме не навън, а навътре, не към другите, а към нашите, към нас самите. От нашите беди най-много пострадаха руснаци, украинци и белоруси“ [17].

Болшевиките продължават и други имперски традиции. Всичко се дава за могъществото и имиджа на държавата. Тя изглежда силна, подредена, но това е само външната ѝ обвивка, отвътре същността е съвсем друга.

„Дългата телеграма“ на Джон Кенан улавя добре нагласата на управляващите в Русия. Според американския дипломат, „марксистката доктрина, която половин век тлее без особен успех в Западна Европа, дава смокиновия лист, с който болшевиките прикриват морала и интелектуалната си непочтеност. Без нея те биха останали в историята само като последните от дългата редица жестоки и разточителни руски владетели, безмилостно тласкали страната към нови върхове на военната слава, за да осигурят външна сигурност на вътрешно слабите си режими“ [18].

Те осъществяват мечтата на славянофилите, да вкарат Русия в свой собствен път на развитие, като я капсулират и изолират от останалия свят, най-вече от Европа. Тук има и малко ирония, имайки предвид, че това става на основата на една западноевропейска идеология, каквато е марксизма. Колкото и да е преиначен, пренесен на руска почва, той си остава връзка между Русия и Запада.

Западна Европа, със своята „пагубна и развращаваща“, демокрация се превръща във враг номер едно. Разпадането на СССР не променя този подход (като изключим управлението на Елцин и първите години на Путин) той дори се засилва.

Така Октомврийският преврат (за мен това събитие не може да е революция, но безспорно има революционни последици) пак не дава дългоочакваната свобода на Русия.

Руските революции не водят до желаните резултати, само Октомври удовлетворява своите водачи. Има много и исторически, и културни, и икономически наслагвания за това, има много анализатори и наблюдатели на обществените движения в страната, които виждат задаващата се катастрофа и са сигурни, че тя не може да се избегне. В началото на ХХ в. Русия с бързи темпове тръгва към осъществяването на своята съдба, подготвяна от векове.

Русия все още не е осъществила революцията си за свобода.

БИБЛИОГРАФИЯ

[1] Ware, Timothy. The Orthodox Church (revised edition). New York: Penguin Books, 1980, p. 50.

[2] Петров, Ю. Консолидация и политизация российской буржуазии. – В: Первая революция в России: взгляд через столетие. М., 2004, 572–574.

[3] „Искра“, № 55, 15 декември 1903.

[4] Бердяев, Н. Извори и смисъл на руския комунизъм. С., 1994, 19–20.

[5] <http://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/10.html>

[6] Думный, Вс. Люди будущего или люди без будущего? Социал-демократическая интеллигенция России на рубеже XIX – XX столетий. М., 2003, 360–362.

[7] Булдаков, В. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – Отечественная история, № 5, 2007, с. 22.

[8] Бердяев, Н. Самопознание. Духовете на руската революция. Т. 6. София, 2007, с. 7.

[9] Бердяев, Н. Евразийцы.

http://www.vehi.net/berdyayev/evrazis.html#_ftn1 (към 18. 08. 20 г.)

[10] Далин, Д. Меньшевизм в период советской власти. – В: Menshevik. Benson, 1988, с. 147.

- [11] Кара-Мурза, С. Февраль – Октябрь. Две революции – два проекта. М., 2017, 199–202.
- [12] Чърчил, У. Епоха на революции. Т. 3. С., с. 276.
- [13] Нолте, Е. Европейската гражданска война. С., 2011, с. 440.
- [14] Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизациите. С., 2002, с. 2019.
- [15] Медушевский, А. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – Отечественная история, № 5, 2007, с. 5.
- [16] Боханов, А. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – Отечественная история, № 5, 2007, 6–7.
- [17] Солженицын, Ал. Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни. <http://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/05.html> – (27.08.2020).
- [18] Кенан, Дж. „Дългата телеграма“. <http://desebg.com/2011-01-12-14-11-34/2667-2016-03-02-08-28-35> (28.08.20).

ЕВОЛЮЦИЯ НА БИБЛИОТЕКАТА ЧРЕЗ БЕНЧМАРКИНГ И СЪТРУДНИЧЕСТВО

Вилма Йованова

Зоран Костовски

Национална установа университетска библиотека „Гоце Делчев“, Штип
Република Северна Македонија

Резюме: Библиотеките свързват хора, общности и нации, иницирайки идеи и събития, поради което предлагат своите човешки и технически ресурси за взаимно сътрудничество и съжителство чрез различни форми на работа в мрежа на всички свои целеви групи потребители. Услугите за публична библиотека трябва да бъдат въведени и подобрени по примера на опита на библиотеките от всички континенти по света, адаптиране към автентичната среда и ситуации, действащи между различните мултикултурни общности.

Националната институция – Университетска библиотека „Гоце Делчев“ Штип, започвайки от 2008 г. нататък, е провела съвместни събития с Градската библиотека Задар, Хърватия, с Регионална библиотека „Димитър Талев“ – Благоевград, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе и Градска библиотека Ягодина, Сърбия, с което потвърди обещанието за прилагане на бенчмаркинг в международното сътрудничество на библиотеките, включително общините Кюстендил и Стражица. Проектите за сътрудничество, които допълнително потвърждават тези действия, включват сътрудничество с македонското посолство в Париж, библиотеката в Истанбул, Турция и всички други международни проекти, които Министерството на културата е признало за важни и свързани с финансовата подкрепа.

Библиотеките в Русе и Штип имаха възможността да разширят сътрудничеството си в съвместни дейности чрез изграждане на мрежи с други институции и организации, като INELI Balkans (Международна мрежа от развиващи се библиотечни иноватори на Балканите). Друга организация е EIFL –PLIP (Електронна информация за библиотеки – Програма за иновации на публичните библиотеки), чиито проекти възпроизвеждат успешни истории в библиотеките по света. Еволюцията на библиотеките чрез международно сътрудничество и сравнителен анализ отваря много врати за нациите, които се обединяват и стартират партньорства за бъдещи европейски проекти на много нива, включително партньорства с други съответни институции.

Ключови думи: библиотеки, общности, международно сътрудничество, партньорства, бенчмаркинг, работа в мрежа, еволюция.

JEL: Z10

LIBRARY EVOLUTION THROUGH BENCHMARKING AND INTERNATIONAL COLLABORATION

Vilma Jovanova

Zoran Kostovski

National Institution University Library “Goce Delcev”, Shtip
Republic of North Macedonia

Summary: Libraries connect people, communities, and nations, initiating ideas and events, therefore offering their human and technical resources for mutual cooperation and coexistence, through various forms of networking of all its target groups of users. Versatile public library services should be introduced and upgraded following the example of the libraries' experience from all continents in the world, customized for the authentic environments and situations, acting between the various multicultural communities.

National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip, beginning from 2008 onwards, has implemented joint events with the City Library Zadar, Croatia with the Regional Library “Dimitar Talev” Blagoevgrad, the Regional Library “Ljuben Karavelov” Ruse, and the City Library Jagodina, Serbia, with whom it has affirmed the pledge to implement benchmarking in the libraries’ international cooperation, including the municipalities of Kjustendil and Strazica. The cooperation projects that further confirm these actions include cooperation with the Macedonian Embassy in Paris, the library in Istanbul, Turkey and all other international projects which the Ministry of Culture has recognized to be important and relevant to financially support.

The libraries in Ruse and Shtip had the opportunity to extend their cooperation in joint activities through networking with other institutions and organizations, such as INELI Balkans (International Network of Emerging Library Innovators / Balkan region). Another organization is the EIFL – PLIP (Electronic Information for Libraries – Public Library Innovation Program) whose projects replicated successful stories in the libraries in the world. The evolution of libraries through international cooperation and benchmarking opens many doors for nations coming together and putting in motion partnerships for future European projects on many levels, including partnerships with other relevant institutions.

Keywords: libraries, communities, international collaboration, partnerships, benchmarking, networking, evolution.

JEL: Z10

The mosaic of services offered by the public libraries can be seen through the evolution of the libraries and their transformation, following experiences of the libraries from all continents in the world, acting between the various multicultural communities and customized for the authentic environments and situations. The mission of the public libraries is to create a possibility for all the citizens to read, acknowledge, and get informed in order to strengthen their personal, cultural, spiritual, and democratic potential. It is also to help them get to know and use the benefits of the new information and communication technologies which help them to spend their free time in a creative and quality manner. On that matter, the library connects the people by offering them space and lending them a hand for interpersonal cooperation and living together.

On the other hand, the libraries through its services should inspire acquiring a general knowledge, professional and research work, connecting the wider population, and initiating different forms of networking of their target users.

The customer focused method in their work is key for successfully connecting the mosaic of services. The institutions depend on their users, so in that case, the libraries should understand the ongoing and future necessities of their user base, to answer their requests, and to be ready to surpass their expectations.

The diverse services offered by the public libraries, requested by the communities, should be implemented and upgraded by following the experiences of the public libraries throughout the world but adjusted to local conditions. There are numerous projects, ideas, and implemented activities on the world stage that should be researched and discussed in order to be implemented in local libraries and communities, which actually represents the process of benchmarking in the libraries. These experiences are a good base for initiating new and innovative services or even upgrading the current services provided by the public libraries.

Coming from those ideas, the National Institution- University Library “Goce Delchev” Shtip, beginning from 2008 onwards has organized several events and has opened many opportunities for international cooperation. First of all, in Zadar in Croatia, a meeting was organized for representatives from our Library and the City Library Zadar where a Treaty for Cooperation was signed. By signing the Treaty, both the libraries have committed themselves to cooperate and exchange professional knowledge, practical experiences and work on international projects. The libraries signed this Treaty with the goal of setting an example for other institutions in their respective countries with common historical ties and European future. It inspired a cooperation on

cultural level in the municipalities and in the Zadar County. The National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip has hosted guests from Croatia several times, especially for the annual event organized by the municipality “Shtip Cultural Summer”, as well as visiting other Macedonian cities through the project “Hot Cultural Wave”. The Croatian culture was promoted through an art exhibition and literary exhibition of renown artists and writers from Zadar, followed by years of amazing collaboration. The Zadar library’s director, Ivan Pehar, MA alongside Professor Tatjana Aparac Jelusic, PhD visited Macedonia. The National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip together with National University Library “St. Climent of Ohrid” from Skopje, organized a lecture in Shtip presented by the two eminent professors from Croatia.

There are many ideas for connecting the communities and nations and all it takes is to take care for the friendships and the good joint experiences, so that’s way, representatives from the National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip visited the City Library Zadar to “Present the authors from Shtip.” This collaboration continued in April, 2018, through presenting and holding lectures about the edition “135 Volumes of Macedonian Literature” with an emphasis on the period of the Macedonian literature between the IX and XVIII centuries, as well as presenting the rich, publishing activity of the library from Shtip.

As our neighboring country, Bulgaria is quite similar in terms of library development. Library professionals from Bulgaria payed us a visit during the cultural events part of the “Shtip Cultural Summer”, which further confirmed our international collaboration. In Blagoevgrad, a meeting took place between the library from Shtip and the library “Dimitar Talev” from Blagoevgrad, when we signed an Agreement for cooperation between the libraries to popularize the joint cultural activities. The Agreement was an intro to the joining of the two institutions for future projects and programs. A research project followed, named “Research in libraries and archives in Blagoevgrad, Bulgaria”. Currently, we are collaborating with the library from Blagoevgrad in terms of research and activities connected to the libraries’ cultural treasure, written about Blagoevgrad, that we have in our Library.

Another example of international cooperation in related activities is the event “Night with Andersen” through which children from Macedonia and Bulgaria, this time from the Regional Library in Ruse, had a Skype video conference to promote their activities related to Hans C. Andersen, or the Day of Children’s Literature. The project was implemented thanks to the collaboration with Silva Vasileva, a librarian and innovator always ready to cooperate on library projects.

The collaboration continued by including the municipalities and the libraries through joint activities with the Municipality of Strazica in 2016 and Kjustendil in 2017.

In Strazica, our library promoted the “130 Volumes of Macedonian Literature”, the project funded by the Ministry of Culture, which brought around hundred classic Macedonian literature works to the readers at a decent price. Otherwise, the municipalities of Shtip and Strazica had a signed memorandum from more than ten years ago and renew the same one with enriched activities and opportunities for collaboration on the field of culture, education, and preparing international projects. Strazica awarded the municipality award “Angel Karalichev” to the National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip.

In 2017, a delegation from the library in Shtip visited the cultural institutions in Kjustendil, Bulgaria where a Memorandum for collaboration and understanding was signed between our library the the Library “Bratstvo” from Kjustendil. The libraries’ representatives met with the director and the librarians from the Regional Library “Emanuel Pop Dimitrov” in Kjustendil and also visited the librarite “Probuda”. The Memorandum was a base for preparing and implementing joint projects in the field of culture.

In 2016, the National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip received the opportunity to organize an international project named “Joint experiences from related projects open the door to European projects” with the City Library “Radislav Nikchevic” from Jagodina, Serbia. Through the project, there was a study visit to the rural libraries in the villages of Glogovac and Bagrdan, a discussion and experience exchange from similar projects, as well as organizing a literary evening for promoting the “135 Volumes of Macedonian Literature” in front of Jagodina’s public.

The stay in Jagodina was used to pay an official visit to the city's mayor, Mr. Ratko Stevanovic, in order to discuss a collaboration and initiating talks for establishing sister cities.

The meetings with the librarians and the director were actually presenting the “lessons learnt” connected to library work in terms of applying innovative, new, and diverse services to the users. The experience exchange helped to establish future activities for the farmers as target users to both the libraries.

All of these started with a single information which grew to become an idea to commence the successful project “Agrolib.Ja” from Jagodina, or in Macedonia named as “Library on wheel” or Infobus –library for the farmers, funded by the EIFL – PLIP program from the grant for replicated projects. The library of Jagodina's project was successfully replicated from our library, thanks to the challenges and experiences that the director of Jagodina's library, Mrs. Vesna Crnkovic has shared. This mobile library provided support to the farmers of Shtip and Karbinici municipalities in their effort to acquire knowledge according to their will. It delivered information in the field of agriculture and offered application of ICT skills. Through established Agricultural Corner within the mobile library –I NFOBUS, a bus equipped with laptops, high speed internet access and literature from different areas of agriculture it served the needs of the farmers.

The cooperation intensified when both the libraries from Shtip and Jagodina, participated at BIBLIONET 2016 in Kragujevac, at the professional-scientific gathering organized by the Community of local libraries of Serbia, related to legacies and library units. The library from Shtip participated with presenting the local authors Aco Shopov and Mihail Rendzov.

The life and work of the Shtip author Aco Shopov was presented at the gathering by Milena Ristova-Mihajlovska, MA.

During BIBLIONET 2016, we visited the City library, as well as the children library “Vuk Karadzic”, the American Corner in Kragujevac, the Eparchy's library, the library in Topola, and the Museum and Mausoleum of the Serbian royal family Karadzordzevic. This gathering with more than 100 librarians from Serbia opened new doors and bore many new ideas for a future joint collaboration whose preparation started even before BIBLIONET 2016 had finished.

Later on, two relevant literature collections from the Shtip library were presented in libraries in Istanbul, Turkey. These books were written in old Slavic language and Ottoman language and were for the first time presented outside of our borders. A catalogue of books was created alongside with a translation in English and Turkish language. During the study visit, representatives from our library met with their peers in Turkey and established a contact that would serve to preserve, conserve, and digitize these collections.

In the framework of the project “We learn French, we read Macedonian – connecting and developing culture”, in 2017 and 2019 different activities were implemented. The first year, an exhibition of art works was presented in Paris from the artist and journalist Dragan Ristov from Shtip, as well as a piano concert from Prof. Angele Mihajlovski, PhD, in collaboration with the Macedonian Embassy in France. Additionally, in Paris we presented the newest published editions of our library. Presenting the Macedonian culture in Paris in 2017 was coordinated and managed from Milena Ristova – Mihajlovska, PhD. In the framework of the same project, the reading public from Shtip had the opportunity to follow through the library free courses for French, educational workshops for writing essays in French, etc. During this project, in 2019 a delegation from Shtip organized a lecture and presentation of the Macedonian literature in Paris. In coordination with the teaching staff of the National university for languages in Paris, INALKO, and according to the needs of the students, a lecture was held on themes from literature, language, and library activity by Zoran Kostovski, acting director of the Shtip library and Milena Ristova – Mihajlovska, PhD, a representative from the Faculty of Philology at the Goce Delcev University in Shtip. In INALKO we presented an exhibition of facsimiles of old and rare books which are preserved in the collection of the Shtip library. During the study visit in Paris, the representatives from Shtip were welcomed at the reception organized by the Ambassador of Republic of North Macedonia to Paris.

Talking about benchmarking, international collaboration and the evolution model, I would like to emphasize the INELI Balkans – International Network of Emerging Library Innovators in the Balkan region. Future Libraries NGO gave the chance to librarians from 12 countries from the Balkan to be trained together within INELI Balkans and made a big library evolution related to leadership and new services. The INELI Balkans two years training program was the unique model for public library employees to develop and sustain a network of public libraries in the Balkan region that encouraged knowledge-sharing, benchmarking and collaboration. Trainees were provided with the additional exposure and personal development necessary to progress rapidly within their libraries, to introduce and run new library services, to gain the leadership and practical skills in order to form and sustain high-performance national and international partnerships and to engage actively in INELI Balkans. It included extensive online training about further developing the ability of emerging library innovators to share knowledge, provide strategic planning, collaborate and develop Project Plans for new library services, through the e-learning courses, discussion in the e-forum, webinars, and practical exercises through interaction and twinning activities. There were also networking events including three annual conventions, which provided live training workshops, study visits, mentorship by library field experts and time for socializing. At the end it was an INELI family of librarians and experts that were always ready for international collaboration and experience exchange.

CONCLUSION

The libraries in the 21st century have to evolve and transform quickly enough in order to keep their relevance in the modern societies of lifelong learning, democracy and personal freedom. The libraries in these global, civic societies have to provide an easy access to information and communication, actively responding to the needs of the users to connect in their communities and nationally. The new trends in the world had led to an evolution and transformation of the library into multicultural centers (societal, informative, and cultural), making the library a center for exchanging information and establishing communication with different visions. In larger framework, with an international exchange of experiences, the level of the cultural institutions is upgraded which allows the improvement of librarianship and promoting, accepting and respecting differences.

International cooperation connects the libraries into joint and related activities, presenting its rich experience and heritage while teaching that the library is a friend, with the aim to offer the users more interesting, relevant and diverse services, content and information, following the road of its mission.

The networking and the signing of the Memorandum for cooperation, from one hand opens an opportunity for joint participation of the libraries in the civic events with an opportunity to apply to European and world projects from the field of the culture, as well as connecting the municipalities through libraries as bridges for cooperation that initiate a process of making sister-cities from the other hand.

The best proof that the friendship between the libraries doesn't end and continues through collaboration of the librarians, is this specific paper presented at your Conference, VII International Scientific Conference – Evolution vs. Revolution or for Development Models, initiated from Silva Vasileva, and implemented from friends-librarians from our library in Shtip.

БИБЛИОТЕКИТЕ – ВЪЗОБНОВЯЕМИ ЕКОСИСТЕМИ НА ЗНАНИЕТО

Йоана Корнелия Кристина Крихана

Докторант

Национална асоциация на публичните библиотекари и библиотеки,

Букурещ, Румъния

Университетска политехника в Букурещ

Резюме: На фона на технологичното надмощие във всички сфери на живота, което определя новото поведение на потребителите, тази статия се застъпва за увеличаване на ролята на библиотеките като спусък за реална трансформация на общностите, чрез продължаващата симбиоза между нуждите на потребителите и съвременните библиотечни услуги, базирана на бином на библиотека-потребители и принципите на възобновяемите знания.

Ключови думи: възобновяеми знания, наука за услугите, екосистема на услугите, трансформиращо обучение, вдъхновяващи библиотеки.

JEL: Z10

LIBRARIES – RENEWABLE KNOWLEDGE ECOSYSTEMS

Ioana Cornelia Cristina Crihană

PhD Student

The National Association of Public Librarians and Libraries, Bucharest, Romania

University Politehnica of Bucharest

Summary: Amid of technology supremacy in all life fields that determines new consumer behaviors, this paper advocates for increasing the libraries role as a trigger for real transformation of communities, through the ongoing symbiosis between user needs and modern library services, based on the library-users binomial and the renewable knowledge principles.

Keywords: renewable knowledge, service science, service ecosystem, transformative learning, inspiring libraries.

JEL: Z10

INTRODUCTION

The increasingly obvious supremacy of technology in all areas of life has determined that current generations of library services users will develop new consumer behaviors. Today's users work according to the algorithms of computational thinking, have reaction patterns inspired by modern devices, most often reason by applying logical shortcuts and intuiting technique functionalities beyond the basic use of the computer. Practically pioneering the co-creation of virtual patents for objects of the future, current users of library services carry within them the embryos of the fundamental reform of knowledge, in all its forms. This paradigm shift entails the acute need to innovate both in the field of library services, and in particular to propose improved frameworks for interaction between the various stakeholders involved in co-creating value with which libraries and users operate. The National Association of Librarians and Public Libraries – ANBPR, as a representative association of the Romanian public libraries, took over the leadership to become a visionary aggregator of the library reconfiguration proposals as an innovative service infrastructure for users, thus contributing to the crystallization of an ecosystem of co-created services, with the participation of users, which maintains the dynamic exchange of knowledge between the library and users, as part of the process of knowledge transformation.

OBJECTIVES

Our goal is to stimulate Library Information System – LIS specialists and users to perceive libraries as innovative service ecosystems, and the Association, as a whole, to become part of the reform process, being more aware of multi-directional knowledge flows in library spaces. Therefore, we want to advocate for the growing role of libraries as a trigger for change, through the ongoing symbiosis between user needs and modern library services. We also intend to propose a public debate on the importance of the library-users binomial from the perspective of transformative learning to help all public actors to evolve.

Why libraries as knowledge ecosystems?

Libraries include broad knowledge bases, skills, networks, resources, etc. and allow users to explore new territories of knowledge, in a participatory and stimulating manner. Also, libraries give users the legitimacy to propose their own value propositions linked to their current profile and to the increasingly refined exploratory needs of today.

Methodology

The role and importance of libraries as territories of renewable knowledge are presented and analyzed in a synthetic way. The basic particularities of renewable knowledge are taken into account, with what tools we operate in the analysis and evaluation of this typology of knowledge, how do the current flows of knowledge in libraries influence the conservation and action of renewable knowledge, etc.

Findings – A preliminary approach is offered regarding the study of libraries as certified and safe recipients of renewable knowledge and as storage of the perennial values of evolving humanity, and the premises for a deeper analysis of the intrinsic value of libraries as vectors of sustainability and resilience are outlined. of the communities of the future.

Research Limitations / Implications – This paper provides a conceptual overview of early-stage research, so there is not yet sufficient evidence that this conceptual model works.

Practical implications – This proposal, if continued by future research, will be beneficial from the perspective of both libraries, library service users and decision-makers in the field of information and documentation sciences and complementary. Libraries, as public institutions of general interest, are not always able to put together sufficient knowledge to justify the inclusion of libraries on the public agenda and to recommend measures for strategic planning and reception of libraries by the heterogeneous public as territories of renewable knowledge.

Benefiting from complex resource bases, libraries offer a unique differentiator in the context of the current market for information and documentation services, namely institutional neutrality, which is an indisputable added value in terms of the importance and relevance of information and documentation services from public sources, especially in the context of digital expansion and web-based information.

Originality/value – This paper proposes to change the perception of libraries in the sense of receiving them as ecosystems of renewable knowledge, through a sound knowledge management, digital libraries, Internet access, other modern library services, with the support of technology.

We propose to start with a small group of 5 libraries to help them define, through modern modeling techniques, their empowered offer of innovative services. Then, through the partnership brokering method, we want to put these libraries in the equation of multilayered collaboration and propose a conceptual model of service ecosystem at national level.

Expected results

Once the conceptual modeling of library services is complete, we will create a community of practice, whose members will be ready to teach others how to extend the ecosystem of innovative services to the macro scale. ANBPR will develop an advocacy policy on the role of libraries in transformative knowledge and will propose a set of principles for validating the model of interaction between library-users in order to transform libraries into collective territories for creating value, in a dynamic, collaborative and user-centered manner.

In the context of the digital age, marked by the polarization of institutions empowered to operate with knowledge and democratization of access to information from anywhere, libraries are forced to innovate in order to preserve their relevance, usefulness and place in the consciousness of service users. Information, once accessible only in library spaces, has now become freely available on the web, with many users no longer finding a need to visit library spaces for information.

In the present days, the use of common goods and the knowledge sharing in communicating systems, totally or partially accessible, represents a critical dilemma. On the one hand, libraries operate with common knowledge, meaning "publicly known" knowledge, and, on the other hand, with distributed knowledge, representing accessible only based on belonging to a certain privileged groups. The current major challenge nowadays is to find an optimal balance between common knowledge and knowledge shared in a distributed system, in order to keep the knowledge valuable, by democratic access to it, but also by encouraging the ownership rights correct applying.

Knowledge management, data exchange, sharing information and common data are important pillars drivers in creating sustainable and resilient societies. Storing, reusing data and constantly updating knowledge can save costs, time and resources and can play a decisive role in rewriting the future of civilization. By mediating technological innovations, such as making big data analytics and AI applications available, it is possible to maximize the real value of data, whether it comes from academia, the private sector, or the public sector.

A large proportion of the data generated in the public sector already benefits from the democratization of access for general audiences, with re-use rights, a sustained approach and the Public Sector Information Directive. The situation of the liberalization of privately held data is, however, much more restrictive, as they cannot always be made accessible, but continue to provide valuable clues about the behavioral patterns of data consumption of citizens and institutions at all levels of society. On the other hand, data processed and manipulated in accordance with relevant legal regulations, with due regard for anonymisation, data protection and correct applying of intellectual property rights may also be published as open data. Therefore, we are witnessing the exponential growth of the benefits of universal data sharing, with quantifiable benefits for the sustainable and resilient development of societies.

Information based on data collection and inventory (in terms of semantics, content and usage) is critical to encourage public entities to understand, assess, anticipate and combat crises more effectively in areas such as urban planning, traffic safety, combating crime, environmental protection and public health care. Good data governance can lead to faster, more logical and more resolute responses in scenarios such as the financial crisis, pandemic, climate disasters, etc.

One of the essential objectives of any society that supports the fundamental emancipation of the human being is to empower all its citizens through access and use of information and knowledge: "Freedom to seek, receive and distribute information and ideas through any media and regardless of borders" and "participation in scientific progress and its benefits" are the human rights declared by the United Nations. The Charter of Fundamental Rights of the European Union also emphasizes that "everyone has the right to [...] receive and provide information and ideas without interference from public authority and regardless of frontiers".

Taking into account that people are the ones who emphasize the data value and create the premises for it to be understood and monetized, new ways of involving and empowering communities that do not master the language of data are needed. Considered as a renewable knowledge fund, common data can help monitor and assess citizens' impact and response to decisions and actions, and can help improve citizens' participation in the use of data with benefits for transparency, responsible civic response and, last but not least, to a better return on investment of long-term effort and resources.

Stimulating and empowering people to understand, act and evolve through data exchange requires a change of cultural paradigm and important acquisitions in the field of training. Digital skills are needed to enable more citizens to become "information smart" to the point where they

understand the basic principles of data and their meanings, basic logic and algorithms, their provenance, accuracy, coherence and complexity.

Data can be shared in several ways, using new technologies, most often through download or application programming interfaces (APIs) that allow the premises for live data access or allow the user to access those parts of the big data sets they have really need. Information security ensures authorization, authentication and access control. Blockchain technology has the potential to provide solutions for controlling information and access, as well as data security and confidentiality, and by its decentralized nature has the ability to make processes more democratic, transparent and efficient.

Starting with the appearance and expansion of digital technologies, people have gained more efficient access to their information space, finding in the virtual environment most of the essential information relevant to their existence, in all aspects of private and professional life. The web space has also become the scene of an enormous creative and imaginative potential, inspired by the presence of certain innovation-generating stimuli, which are the basis for building reform activities and projects on which the progress of organizations depends.

Innovation is a process of knowledge management, which involves the creation, integration, exchange and application of knowledge. In order for people to manifest and maximize their inventive talents, organizations must accept, facilitate and take seriously their inventive activities, be aware of their valuable contribution and their importance for the progress of the organization.

Based on the benefits of common knowledge, Michel Léonard, the author of the book named "Informational Light of Service Science illuminating the progress of Society" proposes the creation of common information assets consisting of information services to establish the basis for the progress of society.

Digital has the effect of making current practices more efficient and reliable, for example by automating administrative tasks. In addition, it leads to the emergence of new practices that go beyond social cohesion. Witnessing these transformations, today's libraries are facing a profound change in the way they are operating, but also in their principles and management mechanisms, based on regulations and legal provisions adapted to the information world. Based on the benefits of common knowledge, the libraries could contribution to the creation of common information assets consisting of information services to establish the basis for the progress of society.

Taking into account that today's society values creativity, co-creation and services based on innovation, libraries, as territories of collective knowledge, benefit from a significant capital of trust and sympathy from a significant part of the global population. As institutions for the storage of common goods, in terms of responsible knowledge management in the broadest sense, today's libraries are received as spaces of knowledge in the safe zone, validated by experience, which continue to occupy an important place in the public consciousness. In times when most organizations face serious problems in managing the impressive capital of information derived from the supremacy of the Internet, libraries are a typology of privileged knowledge institutions, with a constant evolution, not exposed to the risk of disappearance or suppression of activities.

The global community and the demands of the new age of technology today call for the redefinition of libraries as experimental spaces for the management of renewable knowledge. Empowered by the use of new technologies, libraries have the potential to intensify the nowadays cultural, social and communication revolution, while contributing to redefining the operating framework of these institutions dedicated to knowledge management.

REFERENCES

1. Badr, Nabil Georges, Drăgoicea, Monica, Crihană Ioana (2020). What Do We Know About Renewable Knowledge and Sustainable Societal Growth? A Scoping Review. Accepted by Italian Chapter of the Association for Information Systems – itAIS at The XVII Conference of the Italian Chapter of AIS, on October 16th–17th, 2019, Pescara, with the topic „Organizing in a digitized world: Diversity, Equality and Inclusion”

2. Charter of Fundamental Rights of the European Union._Accessed in 31 August 2020.
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12012P/TXT>
3. Crihană, Ioana Cornelia Cristina (2014). Brokering Long-Term Partnerships – a Cross-Border Approach Based on a Romanian Experience. Published online April 25, 2014 at <http://partnershipbrokers.org/w/journal/brokering-long-term-partnerships-a-cross-border-approach-based-on-a-romanian-experience/>
4. Léonard, M. Lumières informationnelles de la Science de Service éclairant la progression de la Société, EDP Sciences, France (2020)
5. Mattern, Shannon. Library as Infrastructure Places Journal, June 2014. Accessed in 29 August 2020.
<https://placesjournal.org/article/library-as-infrastructure/?cn-reloaded=1>

РАЗВИТИЕ ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Никита Бухов

Ст. преподаватель

Ростовский государственный экономический университет, Россия

Резюме: В статье представлен ряд выводов относительно развития онлайн-образования и его трансформации в бурный период COVID-19. Приведены данные по мировому и локальному рынку образования. Обсуждается кейс адаптации Ростовского государственного экономического университета к современным условиям.

Ключевые слова: COVID-19, онлайн-образование, цифровая трансформация, удаленная экономика.

JEL: Z10

DEVELOPMENT OF ONLINE EDUCATION IN THE CONDITIONS OF REMOTE ECONOMY

Nikita Bukhov

Senior Lecturer

Rostov State University of Economics Rostov-on-Don, Russia

Summery: The article presents a set of findings regarding the development of online education and its transformation in the turbulent COVID-19 period. A data on global and local education market is provided. The case of Rostov State University of Economics' adaptation to modern conditions is discussed.

Keywords: COVID-19, online education, digital transformation, remote economy.

JEL: Z10

Всемирная организация здравоохранения объявила о пандемии 11 марта. Определение ВОЗ: „Пандемия – это распространение нового заболевания во всем мире. Пандемия гриппа происходит при появлении нового штамма вируса гриппа и его распространении по всему миру в ситуации, когда большинство людей не имеют иммунитета против него“. Определение Центров по контролю и профилактике заболеваний США: „Пандемия означает эпидемию, с которой столкнулись несколько стран или континентов, которая, как правило, затрагивает большое количество людей“. Заявление касается географического распространения, а не уровня критичности заболевания.

Опрос ведущих экономистов, проведенный исследовательским центром Инициатива на глобальных рынках (Initiative on Global Markets, IGM) [2]. Большинство экономистов Европы и США предрекают крупную рецессию. Европейцы придерживаются более радикальных взглядов, чем американцы. Ситуация на развивающихся рынках менее ясна. Важнейшим следствием Коронавирусной пандемии является рост социальной изоляции в период социального дистанцирования карантина. И сейчас на наших глазах развивается и актуализируется концепция дистанционной экономики, предполагающая физическую изоляцию граждан, формирование так называемой „удаленной рабочей силы“, протекание крупных социально-экономических процессов онлайн.

Согласно исследованию ЮНЕСКО, более 100 стран осуществили закрытие учебных заведений по всей стране, что затронуло более 91% обучающихся в мире. Несколько других стран осуществили локализованное закрытие школ; если эти закрытия станут

общенациональными, миллионы дополнительных учащихся будут испытывать проблемы с образованием [3].

Университеты со всего мира не уверены в том, как долго продлится коронавирусный кризис и как он может повлиять на психологические состояния студентов и преподавателей, что является одним из критическим факторов, создающих беспокойство и неуверенность.

Высшие учебные заведения и компании по всему миру быстро перешли к удаленной работе и обучению и продлят эту практику до конца учебного года. Несмотря на разрушительные последствия, настоящие события рассматриваются как критически важная возможность развития цифрового обучения. Компании надеются, что это изменение удастся сохранить в дальнейшем. Еще слишком рано судить о том, как реакция на COVID-19 повлияет на системы образования во всем мире, есть признаки того, что это может оказать длительное влияние на образовательные траектории, научно-исследовательскую работу и цифровую трансформацию университетов. Этот переход в образовании от традиционного аудиторного обучения к компьютерному обучению может стать одним из крупнейших образовательных экспериментов на сегодняшний день.

Поскольку учителя и преподаватели переходят в цифровую среду, важно помнить о наших человеческих возможностях и расставлять приоритеты в элементах взаимодействия, которые делают обучение значимым.

За первые недели карантина в сети появились каталоги-агрегаторы ресурсов для бесплатного онлайн-обучения: covideducation, skillfactory, цифровой диктант, всё онлайн, удаленная занятость, цифровая грамотность и т.д. Представлены образовательные платформы на русском и английском языке, открывшие свой контент для пользователей в связи с эпидемией коронавируса. Здесь можно найти всё, начиная от глобальных образовательных платформ типа Coursera и Udacity, включая крупнейшие вузы, онлайн-школы, а также музеи, СМИ и частных экспертов.

В первые несколько месяцев 2020 г. резко подскочила цена акций компании Zoom – производителя популярного программного обеспечения для организации удаленных конференций. Учащиеся превратили сервис в мем и иронизируют над тем, что наконец-то поняли, что означает буква Z в термине „Поколение Z“.

Технологии уже сейчас помогают определять уровень компетенций и навыков и понимать, какие именно знания нужно точно „добрать“ на онлайн-курсах и вебинарах, чтобы остаться востребованным и высокооплачиваемым профессионалом. Самым простым, быстрым и эффективным способом получить новые навыки и встроиться в стремительно меняющуюся реальность будет именно онлайн-образование, а искусственный интеллект сможет анализировать цифровой след и подсказывать, как человеку создать свой собственный образовательный трек, который повысит его ценность как специалиста.

По данным исследования Edmarket.Digital, весь мировой рынок образования в 2019 г. измерялся суммой \$6,5 трлн (расчётный показатель к 2025 году – \$8 трлн, к 2030-му – \$10 трлн). На цифровизированную часть рынка к началу 2020 приходилось до 4% от его совокупного объёма. Ландшафт инноваций в образовании становится всё более разнообразным и сложно структурированным. Составители интерактивного реестра Global Learning Landscape выделили свыше 50 категориальных кластеров-подмножеств (часто пересекающихся), к которым может быть отнесён современный EdTech-проект. Однако львиная доля проектов укладывается в четыре группы:

- обучающие сервисы и платформы различных типов, например, Vuju’s и Coursera;
- игроки, занимающиеся доставкой контента и управлением образовательной средой (learning environment), например, BlackBoard, Docebo Learn и Google Classroom;
- создатели инструментов, применяемых в обучении (VR-систем, технологий прокторинга и пр.), например, Strivr и ProctorU;
- разработчики инновационных методик и образовательных технологий в педагогике и андрагогике, например, Knewton.

Хедлайнеры EdTech сегодня – именно образовательные компании, а не интернет-корпорации широкого профиля. Впрочем, гиганты digital-мира продолжают укреплять позиции в онлайн-образовании, инвестируя в образовательные стартапы. Среди точек роста мирового EdTech – мобильное обучение, микрообучение, корпоративное образование. Такие тренды, как VR/AR и геймификация, реализуют потенциал, видимо, на протяжении 2020-х годов.

Как сообщается в аналитическом докладе „Яндекса“, на Россию приходится 0,5% мирового рынка онлайн-образования. Рассчитываемый объем рынка на 2020-й находится на уровне 80 млрд руб. Как подсчитали в NeoAnalytics, в 2018 г. объем рынка дистанционного образования в России составил около 28,9 млрд руб. По прогнозу NeoAnalytics, на протяжении 2019–2021 гг. рынок будет расти приблизительно на 17–20% в год и к концу периода будет измеряться суммой 53,5 млрд. руб. при доле 2,6% от всего рынка образования РФ. Аналитики РБК оценивали отечественный рынок EdTech в 30 млрд руб. по результатам 2018 г. Оценки экспертов лежат в крайне широком диапазоне. Такое расхождение в прогнозах может быть связано с тем, что часть денег в онлайн-образовании остаётся в серой зоне, в частности плата за репетиторские с2с-услуги („скайп-репетиторство“), или с трудом поддаётся подсчёту по иным причинам (в случае с корпоративным сегментом – ввиду общей непрозрачности b2b-платежей для внешнего анализа). Кроме того, к высоким оценкам подталкивают темпы роста лидеров индустрии. По оценкам Агентства инноваций Москвы, проникновение образовательных онлайн-технологий на зарубежных рынках происходит с заметно большей равномерностью, чем в России.

На 2019 г. объем рынка высшего профессионального образования измерялся суммой 461 млрд руб. Государственный сектор в нём по-прежнему доминирует над частным [1], однако прогнозируемый рост доли учащихся по программам ВПО скажется и на перспективах рынка частных услуг. По сведениям Мониторинга экономики образования (ВШЭ), глубина проникновения онлайн-технологий в российское высшее образование не превышает 4%. Царивший в предыдущие годы ажиотаж вокруг массовых открытых онлайн-курсов спадает. MOOCs успели стать рабочим инструментом для значительного числа российских вузов и вписаны в их контур цифровизации. Заметны предпосылки к тому, чтобы вузы начали отдавать реализацию части своих образовательных программ на аутсорс частным EdTech-компаниям.

Рынок ДПО. Что касается форматов онлайн-курсов в области хобби, личностного роста и развития, а также softskills, усиливается тренд на образовательные продукты для освоения микронавыков (например, в рисовании — мини-курс по штриховке). Тренд: наибольшую популярность в ДПО имеют программы обучения цифровым и IT специальностям и soft-skills.

Безусловно, следует отметить, что эпидемия внесет свои коррективы в развитие рынков онлайн-образования во всем мире.

В связи с распространением эпидемии COVID-2019 и введением карантина, возникла необходимость в переходе на онлайн-обучение уже „здесь и сейчас“. Понятно, что согласно утвержденному плану, время для создания в школах цифровой среды еще есть. Однако форс-мажорная ситуация, которую, как водится, никто не ожидал, в целом не повлекла за собой катастрофических результатов, так как что-то из намеченных в нацпроекте „Образование“ целей за год все-таки было сделано.

Для организации онлайн-обучения в условиях карантина в РГЭУ (РИНХ) было применено сочетание централизации со свободным, креативным решением узких задач. Главное – сохранить контроль над усвоением учебной программы, убедиться, что все студенты получают полный объем знаний. Какие именно инструменты будут использовать преподаватели, имеет не столь большое значение.

Основой всей системы онлайн-обучения, как и во многих университетах, стал Moodle. Здесь собирается главный цифровой след образовательного процесса: данные об активности преподавателей и студентов, посещаемость занятий, результаты тестов, эссе, исследований. Технически в пространстве Moodle можно создавать полноценные курсы, для масштабного

развертывания платформы требовалось время. Здесь помогли решения, приходящие от преподавателей:

- трансляция лекций через YouTube, ответы на вопросы через чат;
- использование Zoom и MS Teams;
- Стримы на Twitch;
- в Google Forms обучающиеся решают тесты, участвуют в опросах, сдают эссе;
- в Sutori ведут совместный конспект;
- в Zulip структурируют материал;
- в Miro генерируют идеи во время вебинара.

Образовательный процесс с нового учебного года проходит в смешанном режиме: лекции, практики, лабораторные, семинары, групповые работы, проектная деятельность проводятся как очно, в аудиториях, так и онлайн с применением информационных технологий.

В итоге университет получает бесценный опыт работы с различными инструментами и сможет сформировать несколько пакетных вариантов для повышения квалификации преподавателей. В глобальном масштабе много сформированного и систематизированного контента позволит людям, заинтересованным в знаниях, проходить обучение полностью дистанционно, закрывать узкоспециальные пробелы в знаниях, осваивать целые специальности полностью с помощью видеолекций.

Как бы печально это не звучало, но народная поговорка „не было бы счастья, да несчастье помогло“ актуальна сейчас как никогда. Лишь с наступлением эпидемии коронавируса началась ускоренная проработка системы онлайн-обучения.

Для всех участников сферы образования это возможность расширить охват своей аудитории и укрепить имидж. Те образовательные учреждения, которые смогут быстро развить у себя удаленные курсы, получают большое преимущество. Рывок, который мы сделаем сейчас, принесет пользу и после окончания борьбы с коронавирусом.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Вовченко Н. Г., Елифанова Т. В. О стратегических задачах современного вуза в сфере инновационной деятельности (на примере Ростовского государственного экономического университета (РИНХ)) // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2019. № 8 (111). С. 46-51.

2. Инициатива на глобальных рынках (Initiative on Global Markets, IGM). URL: <https://voxeu.org/article/economic-impact-pandemic-igm-forum-survey>

3. UNESCO, 2020. COVID-19 educational disruption and response. URL: <https://en.unesco.org/themes/education-emergencies/coronavirus-school-closures>.

УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОМЕНИТЕ И ПРОМЯНА В ОБУЧЕНИЕТО**Роберт Димитровски**

Професор, д-р

МИТ Университет, Скопие, Република Северна Македония

Венелин Терзиев

Професор, доктор на икономическите науки, доктор на науките (Национална сигурност), доктор на науките (Социални дейности), инж.

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

Руска академия по естествознание – Москва, Русия

проф. д-р Баки Колеци

Университет „Хаджи Зека“, Печ, Косово

Лиляна Пушова-Стаменкова

МИТ Университет, Скопие, Република Северна Македония

Павле Тръпески

Скопие, Република Северна Македония

Резюме: *Управлението на промените е научна област, която третира всички аспекти на промените в глобалното общество и съвременната икономика. В днешно време промените станали по-универсални и съществени социални и организационни явления. Съвременното общество наложи постоянна промяна като задължителна норма. За да се поддържа ефективността, печалбата и устойчивостта, всички организации трябва да бъдат проактивни, вместо да реагират негативно по отношение на въвеждането на промените. Много пъти е обсъждано, че днешните промени са по-широкообхватни, бързи, непредсказуеми и тежки – промените обаче са неизбежна част от жизнения цикъл на всяка една организация. Повечето институции не са информирани или нямат стратегически подход към управление на промените; те или говорят за промяна твърде много (или изобщо не), извършват промени и се надяват на най-доброто, като третират промяната като събитие, вместо като непрекъснато продължаващ процес. Основният проблем е, че за промените не се мисли последователно или цялотно, както трябва да бъдат третирани.*

Технологиите и промените имат голямо въздействие във всеки един аспект от живота, в това число и в образованието. Образователните институции без съмнение са важна част от целия този процес. Образователните институции са изправени пред големи културни, демографски и най-вече технологичните промени. Днес учителите са изправени пред нови начини на преподаване в дигиталната ера, които ефективно включват технологии в образователните условия. Авторите на настоящата статия поставят на обсъждане въпроса за управлението на промените, обучението в дигитална ера и неговото въздействие върху образователните практики и опит. В този контекст се прилага методът на контент анализа на релевантни документи, както и резултати от предишни теоретични и емпирични изследвания на много учени и изследователи в тази област. Заключениета, до които е достигнато, представляват подходяща отправна точка за бъдещи действия в рамките на образователните дейности, политики и перспективи.

Ключови думи: *управление на промените, обучителен процес, дигитална ера, трансформация, предизвикателства.*

JEL: Z10

MANAGEMENT OF CHANGES AND CHANGE IN TRAINING

Robert Dimitrovski

Full professor, PhD
IKM, Skopje, Republic of N. Macedonia

Venelin Terziev

Professor, D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), PhD, Eng
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
University of Rousse, Rousse, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Baki Koleci

Full professor, Ph.D
University Hadzi Zeka, Peja, Kosovo

Lilyana Pushova-Stamenkova

Teaching assistant
Faculty of Economics, MIT Univeristy, Skopje,
Republic of N. Macedonia

Pavle Trapski

Skopje, Republic of N. Macedonia

Summery: *Change management is a scientific area that treats all aspects of changes in the global society and contemporary economy. Nowadays, changes have become more universal and essential social and organizational phenomenon. The modern society has brought the imperative of constant change. In order to maintain efficiency, profit and sustainability, all organizations must be proactive, instead of reactive in regards of implementation of changes. It has been discussed many times that today's changes have become more broad, rapid, unpredictable and severe – however, changes are inevitable part of the life cycles of all organizations. Most institutions have no awareness of or strategic approach to change management at all; they either talk about a change too much (or not at all), make the change, and hope for the best — treating a change as an event instead of an ongoing, everlasting process. The main problem is that changes are not thought about systemically or holistically, as they should be treated. Technology and changes have a huge impact on every aspect of life, with no exception to education. Educational institutions undoubtedly represent significant part of the whole process. Educational institutions are facing big cultural, demographic and especially technological shifts. Today, teachers are challenged with new ways of teaching in the digital age, incorporating technology effectively in the educational settings. In this paper the authors will discuss the matter of change management, digital age teaching and its impact of the educational practices and experiences. In this context, the method used is content analysis of relevant documents, as well as results of previous theoretical and empirical studies of many scientists and researchers in this particular field. The conclusions which have been reached represent a relevant starting point for future action in the framework of educational activities, policies and prospects.*

Keywords: *change management, teaching processes, digital age, transformation, challenges.*

JEL: Z10

INTRODUCTION

Changes which happen constantly in the contemporary economy inevitably lead to social, commercial, political, economic and cultural transformation of the organizations. When we talk about a specific organizational structure and companies as a coherent system, then it is certain that “the traditional companies have to change their business operations and direct them towards new

technologies in order to remain competitive in the new conditions. It is evident that the success of the economy of the twenty-first century is based on three main parameters: 1) information, 2) ideas and 3) intelligence“[3].

There are two major kinds of organizational changes – changes imposed by circumstances (internal and external surroundings) and change that is planned and adopted to encourage growth or improvement within the companies (proactive changes). These changes apply to both individuals and large-scale enterprise organizations [7]. Change management systems and models are designed to help businesses plan and implement the change (proactive approach) instead of react to it (reactive approach).

In the literature it is discussed about numerous classifications and typologies of change, based on different criteria, such as: global, regional, local, personal, organizational, radical, progressive, etc. Change means “process, but the result (of a single) process; changes are the source of the crisis, but also a response to the crisis; change is a challenge, but also a response to the challenge” [1-2].

The philosophies discussed in today's change management policies and practices are structured to plan (rather than to react) to the challenge of organizational changes. This represents a growing industry with thousands of books and many theoretical management frameworks and models that address both the necessity and the problems involved in managing, planning and implementation of the organizational change.

The concept of change management dates back to the early to mid-1900s. Kurt Lewin's 3-step model for change (“Unfreeze – Change – Refreeze”) [10] was developed in the 1950s; Everett Rogers' book Diffusion of Innovations was published in 1962, and Bridges' Transition Model was developed in 1979. However, it wasn't until the 1990s that change management became well known in the business environment, and formal organizational processes became available in the 2000s.

Change management is most often associated with the work of organizations and institutions that are changing under the constant influence of the environment (internal and external), or by the action the so-called innovative organizations and institutions (learning institution, lifelong learning concept).

Change management is a very complex process and it necessarily requires quality and software-oriented enterprises, because in the beginning there is, by default, some resistance to change by the majority of those to whom the changes are directed.

Permanent and significant changes are also present in the programs or systems of education and learning in the educational institutions. Innovative changes in the educational system are the main factor for development and harmonization of modern social trends. The educational system/ institutions must effectively respond to the changes and the growing needs of the business sector, which is a direct consumer of the products of the educational system (skilled and knowledgeable workers).

Practice has shown that in the changing social and working environment only those organizations and institutions that can adapt to these changes can exist and work with significant success, i.e. only those organizations which possess the skills and knowledge of change management can be competitive in the standards set by the modern, fast-moving, flexible economy. When it comes to the educational system, particularly to teachers and trainers (educators) from which the transfer of new knowledge and skills to younger generations who will take over the burden of social management, development and living depends, change management and implementation of new practices is even more significant [7].

Steps for effective change management process

All organizations are constantly experiencing change. Whether caused by new technology implementations, process updates, compliance initiatives, reorganization, or customer service improvements, change is constant and necessary for growth, sustainability and profitability. A consistent change management process and program will aid in minimizing the negative impact changes have on the organization and the staff.

Below we tried to summarize the essential steps to ensure that the change initiative is successfully implemented within the organization.

1. Identification of the aspects which will be improved

Since most change occurs to improve a process, a product, or an outcome, it is critical to identify the focus and to clarify goals. This also involves identifying the resources and individuals that will facilitate the process and lead the endeavor. Most change systems acknowledge that knowing what to improve creates a solid foundation for clarity, ease, and successful implementation.

2. Presentation of a solid business case to all stakeholders

There are several layers of stakeholders that include upper management who both direct and finance the endeavor, champions of the process, and those who are directly charged with instituting the new normal. All have different expectations and experiences and there must be a high level of "buy-in" from across the spectrum. The process of onboarding the different constituents varies with each change framework, but all provide plans that call for the time, patience, and communication.

3. Planning of the change which is to be implemented

This is the "roadmap" that identifies the beginning, the route to be taken, and the destination. Through this step the organizations will also integrate resources to be leveraged, the scope or objective, and costs into the plan. A critical element of planning is providing a multi-step process rather than sudden, unplanned changes. This involves outlining the project with clear steps with measurable targets, incentives, measurements, and analysis. For example, a well-planned and controlled change management process for IT services will dramatically reduce the impact of IT infrastructure changes on the business. There is also a universal caution to practice patience throughout this process and avoid shortcuts.

4. Provision of resources and use of significant data for evaluation

As part of the planning process, resource identification and funding are crucial elements. These can include infrastructure, equipment, and software systems. Organizations shall also consider the tools needed for re-education, retraining, and rethinking priorities and practices. Many models identify data gathering and analysis as an underutilized element. The clarity of clear reporting on progress allows for better communication, proper and timely distribution of incentives, and measuring successes and milestones.

5. Communication

This is the basic element that runs through the entire practice of change management. Identifying, planning, onboarding, and executing a good change management plan is dependent on good communication. There are psychological and sociological realities inherent in group cultures. Those already involved have established skill sets, knowledge, and experiences. But they also have pecking orders, territory, and corporate customs that need to be addressed. Providing clear and open lines of communication throughout the process is a critical element in all change modalities. The methods advocate transparency and two-way communication structures that provide avenues to vent frustrations, applaud what is working, and seamlessly change what doesn't work.

6. Monitoring and managing resistance, dependencies and budgeting risks

Resistance is a very normal part of change management, but it can threaten the success of a project. Most resistance occurs due to a fear of the unknown. It also occurs because there is a fair amount of risk associated with change – the risk of impacting dependencies, return on investment risks, and risks associated with allocating budget to something new. Anticipating and preparing for resistance by arming leadership with tools to manage it will aid in a smooth change lifecycle.

7. Celebration of the success of the change

Recognizing milestone achievements is an essential part of any project. When managing a change through its lifecycle, it's important to recognize the success of teams and individuals involved. This will help in the adoption of both change management process as well as adoption of the change itself.

8. Review, revision and continuous improvement

As much as change is difficult and even painful, it is also an ongoing process. Even change management strategies are commonly adjusted throughout a project. Like communication, this should

be significantly noticed through all steps to identify and remove roadblocks. And, like the need for resources and data, this process is only as good as the commitment to measurement and analysis.

Education – challenges and perspectives

From the end of the 20th and early 21st century there has been noted a large increase of the interest in knowledge (education), which is now considered the only guarantee to achieve competitive advantage of the organization (whether it is a for profit or non-profit organizations). The survival of the organization depends on its ability to adapt to the dynamics of the adequate environment in which it operates. This requires that the organization possesses, investigates and analyzes various information from the environment, but the job requires an approach that can be implemented only under the condition that the organization has competent, skilled and educated people/workers. Such personnel are able to analyze the process and use the information from the environment and to harmonize their activities in line with what the market demands and requests. Creating and transferring knowledge within the organization becomes “a decisive factor in achieving and maintaining its competitive advantage” [6,9].

So, it is not enough for the companies just to achieve the current competitive advantage, but it is also necessary to keep that position in the future. This task is implemented by permanent and continuous education of the employees and managers of the organization. All these activities should be carried out through a system of formal and informal education and training through a structured, systematic approach. Therefore, a fundamental element of sustainable competitive advantage of modern organizations is precisely the knowledge that the organization or its managers and employees have, how effectively they use this knowledge, and how quickly an organization acquires and uses new knowledge. Modern organization is just one organization that learns, remembers and acts in the era of knowledge based on the available information and knowledge.

The transformation of the organizations from industrial society to a knowledge society, which occurred in the 80's and 90's of the 20th century, was not possible without the action of a wide range of management concepts. These concepts are: “The learning organization, intellectual capital, core competence, TQM (Total Quality Management), Business Process Reengineering, Knowledge Management and others’ [6].

Educational strategies based on the concept of lifelong learning encompass all educational paths [5]:

Formal school education which is carried out in the school and is open to all ages;

Informal extracurricular education is the education of a more flexible organization that can be realized in the context of different teaching methods, and is intended for adults and children;

Self-education is a form of education that self-organized person who learns with and without instructions, and occurs as a function of supplement school learning, but also out of it and take it and young adults;

Informal education is spontaneous and unplanned learning through a variety of life situations.

All these educational pathways mostly talk about the development of the awareness and practice to adequately meet the educational needs of people. The strategy not only recognizes the educational needs of ordinary workers (employees), but also a wide range of educational needs of executives and officers (managers), which covers the entire social system of education needs.

The basis of the design of a strategy for functional training and development is as follows [3]:

1. The system of training and knowledge innovation is set to be in line with the role and influence of the executives on the efficiency and the development of modern enterprise organization in the changed economic conditions;

2. The program should provide the knowledge to the manager and information necessary to perform this profession in a modern way, and enable them to constantly innovate existing knowledge;

3. Program structure is flexible, which will be updated on the basis of research results typology of managerial functions and skills necessary to perform them in practice.

How to implement changes in educational institutions?

Authors who work in the field of change management have come to accept that just about the only thing that seems to be constant in this day and age is change.

However, organizations and companies sometimes don't spend enough time thinking about how to manage change. Here are some things to have in mind before undertaking, planning and implementing any significant change within a school environment:

1. Management of the perception

Many people see change as something that just happens, something that's "done to them" without their consent and outside their control.

Sometimes this is true, but for most undertakings within a school environment teachers and administrators have some autonomy as to how (or even if) change is effected. The more opportunity and encouragement people are given to have some input, the more control they will feel and the more "buy in" will occur with the staff. Research shows pretty clearly that a greater sense of ownership is more likely to lead to successful change implementation within an organization.

2. Ensuring to make the change a part of the educational institution's culture

Just as some people are more comfortable with change than others, some organizations are more comfortable with change.

For educational institutions where change is anathema, starting with small but visible changes that make a positive difference, is the key. As these small changes accumulate, staff members become more open to trying out new things. If something that's undertaken doesn't work, or has unintended consequences don't hide it, failure is also a learning experience.

Dealing effectively with setbacks is critical if change is going to be an accepted part of a school's culture. But jumping in with both feet, trying to "impose" significant change on a staff before its members are comfortable with new ideas and processes will doom the project before it's even started.

3. Appreciation of the skeptics and criticism

When someone is questioning a proposed change the first reaction can be to get frustrated or even angry.

What is important to keep in mind is that though it is always good to have skeptics in the mix, they ask the tough questions. If someone asks a reasonable question for which we can't provide a reasonable answer then we need to rethink something that's being proposed. It is great to be optimistic about new initiatives, but the skeptics and critics are the ones that keep us grounded in reality.

4. Acceptance of the history of change within the organization

Before moving forward with new ideas it is good to always look to the past. What was the last significant initiative? When was it undertaken? What impacts has it had?

Organizations that undergo change too often (or perpetually) tend to become jaded about new ideas, and organizations that have had negative experiences with change will be much more reticent to try new things. There are no hard and fast rules, but as with many things in life, looking to the past can provide vital information regarding how things may (or may not) work moving forward.

5. Awareness of preconceived notions

There are many stakeholders in education – students of course, but also administrators, teachers, and parents.

All members of the latter three groups have been to school and most of them have some preconceived notions as to what school should be about. After all, the structures of school (both physical and metaphorical) have changed little over the past 200 years.

However, maintaining this status quo much longer is looking increasingly difficult, not to mention counterproductive. Change leaders must consider and respect individual notions of what school should look like, while at the same time convincing people that what they're proposing will be better. Not all preconceived ideas can be dispelled, after all, there are people that would rather not let common sense and reason get in the way of their opinion. But being

aware of people's preconceptions (and yes, prejudices) can help as we formulate strategies and frameworks for implementing something new, and hopefully better.

Digital age teaching – development prospects

For facilitating the process of change in schools, we have found it useful to move through each level and consider influences that may be affecting the school and how I can address those influences.

Digital age learners must be able to connect with learning resources, information, peers and experts to effectively learn in the digital age. Providing simple tools that enable these connections is important for learning organizations.

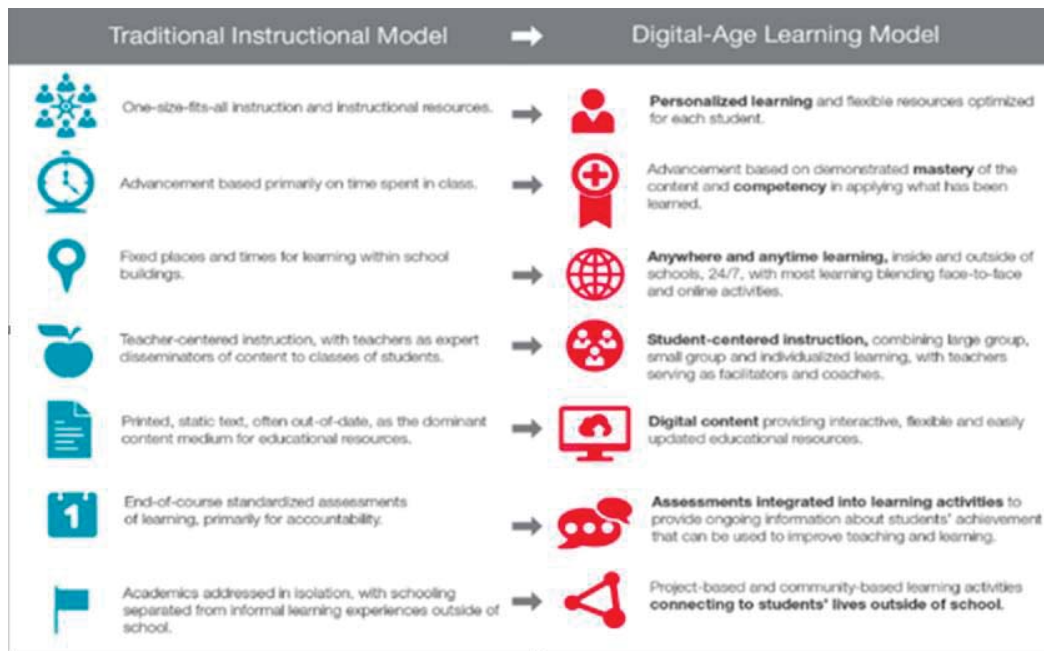

Fig.1. Key elements of digital – age learning model [11]

Nowadays, under the pressure of digitalization and use of technology in the learning processes there are many creative and dedicated educators who are providing innovative, digital-age learning opportunities for their students. The following table summarizes key elements of these approaches, how they differ from traditional instructional models, and the types of teaching and learning practices.

Some of the elements of digital-age learning reflect approaches that many teachers incorporated long before the advent of the Internet. Recommendations for personalized learning, competency-based advancement, student-centered learning, portfolio assessments, and project-based learning go back many decades and can be found in the writings of many scholars of education. Modern technologies can make these approaches more practical to implement widely and more powerful in impacting students' learning. Other elements of digital learning, as access to anywhere and anytime online learning and to the wealth of interactive digital learning resources are only possible through the power of the Internet. All of these elements must be brought together in order to provide true digital-age learning experiences for all students.

The transition to digital-age teaching and learning involves changing the culture of teaching and learning. Teachers are no longer the keepers and conveyers of information, but rather the designers of learning experiences that enable students to productively engage with rich resources and learning activities. Teachers also become analysts of students' learning, using both their direct knowledge of each student and the data that can now be collected and instantly reported online, in order to craft learning experiences that engage students and provide appropriate levels of challenge for each one. They help students become independent learners who can make effective use of

anytime, anywhere learning opportunities and engage productively in individual and collaborative projects. They can also harness the power of social networking to enhance learning and to help their students learn how to use it appropriately.

While formal quality assurance regimes are increasingly focused on the student experience, they have not made student engagement the key driver for quality. Nor do such regimes look at whether the program is innovative, flexible, making great use of technology for learning analytics and assessment and is engaging students with potential applications of that learning.

Indeed, the model of pedagogy prized by many quality assurance regimes is particular and specific and derived from face-to-face as the "gold standard", despite the varied quality and experience of face-to-face instruction.

A great many quality assurance regimes do not look seriously and critically at learning impacts over time – impact on career, impact on lifelong learning, and impact on community resulting from that learning – nor do they look in depth at student engagement and faculty satisfaction as drivers of quality. We still have a lot to do to bring our thinking about quality "up-to-date".

Digital technologies provide increasingly powerful tools and offer a variety of educational opportunities that can improve teaching and learning. These principles offer crucial guidelines for administrators, teachers, and technology staff in planning and managing the role of technology in independent schools.

Principles of good practice: Leadership

1. The educational institution regularly evaluates its use of technology to support its mission, goals, and program.
2. The leadership of the educational institution incorporates technology considerations into strategic planning and creates a sustainable financial model for its technology commitments.
3. The educational institution's technology leader is a member of one of the leadership teams and has the training, authority, and support needed to influence key areas of policy development, decision making, budget, and management.
4. The educational institution ensures that faculty, staff, and students have equitable access to the technologies they need to support the school's mission, goals, and program.
5. The educational institution recognizes that any innovative teaching and learning exploration, including technology innovation, often requires significant support for faculty professional development and flexibility in schedule and program.
6. Educational institution leadership establishes school-wide expectations and provides ongoing professional development regarding the integration of educational technology into the school curriculum.
7. Educational institution leadership, academic leadership, and technology leadership work together to ensure the development, implementation, and evaluation of technology at the school.
8. Educational institution leadership regularly investigates and evaluates how emerging technologies impact, or may impact, the sustainability of their academic and financial models.

Teaching and Learning

1. Educators research, evaluate, and employ technology as befits their mission and philosophy to provide differentiated personalized instruction and to achieve curricular goals.
2. Educators understand that content is readily available with technology and design environments to transform the relationship between teacher and learner, engaging students in higher-order thinking skills, creation of content, and critical thinking.
3. Educators embrace technologies that promote a culture of participatory and collaborative approaches to learning (such as inquiry-based, student-centered, flipped classroom, and project and problem-based learning).
4. Educators model and empower learners to effectively practice media and information literacies inside and outside the classroom as content creators and consumers.

5. Educators promote networking opportunities for their students and teachers to collaborate locally and globally.

6. Educators evaluate opportunities to leverage online and/or hybrid learning environments and implement them when they enhance student learning.

7. Educators explore technology-enriched and adaptive formative assessments for sophisticated and customized skills evaluation that reveal growth over time and that inspire intrinsic motivation to improve learning.

Professional growth and learning

1. The educational institution recognizes a critical factor in technology integration is the teacher's sustained professional growth by creating a culture of continuous growth and adequate support for innovation and learning.

2. Educational institution leadership encourages educators to seek out opportunities to build learning networks and to explore and evaluate digital tools.

3. The educational institution includes technology integration as an essential component of its professional development, provides the necessary time and resources for it, and ensures that educators acquire and demonstrate essential technology skills and proficiencies.

4. Teachers' use of technology for teaching and learning is included in the school's teacher evaluation process, as appropriate for the school's mission and philosophy.

Infrastructure and administrative operations

1. The educational institution uses technology to improve the efficiency and effectiveness of administrative operations.

2. The educational institution provides adequate staffing and infrastructure appropriate for its size and operation.

3. The educational institution maintains, protects, reviews, and enhances its technological resources (data, network, software, and hardware) each year.

4. The educational institution provides timely support for digital resources and the people who use them.

5. The educational institution establishes renewal plans, replacement cycles, and disposal plans for technology equipment.

Digital ethics

1. The educational institution engages in ethical business practices in its digital technology initiatives, including considering the public purpose opportunities of online course offerings that extend beyond its own school community.

2. The educational institution operates under a clear set of practices/guidelines for maintaining privacy, confidentiality, and security in its use of digital technology.

3. The educational institution develops a responsible-use policy that is framed in the positive, flexible enough to accommodate changes in technology, and frequently reviewed.

4. Educators teach, model, and expect safe, healthy, ethical, legal, and responsible use of digital resources and social media by students and parents.

5. The educational institution develops a policy regarding faculty and student interactions on social media sites.

6. The educational institution provides up-to-date information on fair use, copyright, and Creative Commons information and requires compliance by faculty, staff, and students.

7. The educational institution establishes a curriculum-based digital citizenship/digital responsibility program that includes ongoing discussions of online behavior, cyberbullying, and respectful and legal use of online tools.

8. The educational institution stays current on issues, events, and concerns related to online behavior and digital citizenship and informs faculty, students, and parents when appropriate.

CONCLUSION

Over the past 20 years the use of digital assets and technology has accelerated and it continues to grow exponentially.

Digital technology is becoming increasingly present in everyday life: from schooling and education, to political engagement and even financial and health management [9].

Developments in digital technology and the speed at which they emerge, drive innovation and new applications that touch our lives in different and often profound ways. While there are numerous opportunities and aspirations associated with digitalization, there is also a crucial need to understand and mitigate the challenges it presents to society.

The digital world is increasingly penetrating the education and skills domain, with technology gradually being used to deliver education, knowledge and skills in new and innovative ways. This penetration is coupled with future changes to the mode and pattern of work, which are themselves affected by the current climate of economic uncertainty, as well as by political shifts. Given the increased use of fast- changing digital technologies in the workplace, new skills needs have emerged. The use of these technologies has contributed to transforming learning and skills development into a lifelong process. Indeed, people now have to continue to develop and refresh their skills and knowledge continuously in order to keep the pace with the constant innovations and new developments in the digital world. It is estimated that technology skills have to be updated every three years in order to have continued relevance. This applies to the workforce in general, where emphasis is placed not so much on knowing the information, but rather on how to find it, and the ability to assess its quality and reliability.

The educational institutions are not immune to the ongoing changes in the everyday life. Educational institutions shall provide the business sector with a worker who is skilled, knowledgeable and ready for new knowledge and skills. Under the pressure of digital age and the shift of competences of the workers, educational institutions shall create a worker that will understand the importance of: Knowledge management (validation of information, quality assurance of information); Change management; Agile management (responsiveness, iterative process); Self-learning and lifelong learning; Discerning the limits and barriers of technology (e.g. knowing when technology is helpful and when it is not); Creation of ambient for learning for tomorrow – not for yesterday or today; Aware of the processes of planning, projecting, assessment; Projection of the future; Creation of cultural ambient; Support of lifelong learning culture; Logical thinking – the world as a system of relations; Ability to create and acknowledge information and knowledge; Ability to communicate; Ability to realize plans; Life harmony; Acceptance of differences; Transformation of the slow educational system into flexible composition of changes [4-8].

LITERATURE

1. Alibabić, Š. 2010. Obrazovanje i učenje odraslih-jezgro menadžmenta promene.
2. Obrazovanje odraslih, 10(1): 103-118.
3. Brekić, J. 1994. Inovativni menadžment. Zagreb: NP Alinea.
4. Cvetković, N. Kotlica, S. 2007. Nova ekonomija u svetu koji se menja. Beograd: Meg-atrend univerzitet.
5. Damjanović, P. 2006. Strateško planiranje u obrazovanju. Banja Luka: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo.
6. Djordjević-Boljanović, J. 2009. Menadžment znanja. Beograd: Datastatus.
7. Dimitrovski, R. 2012. Change Management, Institute of Knowledge Management, Skopje, Macedonia, ISBN 978-9989-2915-6-2.
8. European Commission. 2018. Education and Training MONITOR 2018, available at https://ec.europa.eu/education/resources-and-tools/document-library/education-and-training-monitor-eu-analysis-volume-1-2018_en (accessed on 05.05.2019).

9. Grand-Clement, S. 2017. Digital learning – Education and skills in the digital age. Cambridge, UK.
10. Hussain, S.T.et al, 2018, Kurt Lewin's change model: A critical review of the role of leadership and employee involvement in organizational change, Journal of Innovation and Knowledge, pp. 123 – 127, DOI <https://doi.org/10.1016/j.jik.2016.07.002>.
11. Kleiman, G. 2016. Digital Age Learning and Teaching, NC State University College of Education, available at <http://www.hunt-institute.org/resources/2016/02/digital-age-teaching-and-learning/> (accessed on 07.05.2019).

РЕФЛЕКСИВНЫЙ АНАЛИЗ ОПЫТА ЭЛЕКТРОННО-ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Инна Федотенко

Профессор, д.п.н.

Тульский государственный педагогический университет
им. Л. Н. Толстого, Россия

И. А. Югфельд

Доцент, к.п.н.

Московский городской педагогический университет,
Институт педагогики и психологии образования, Россия

Резюме: В статье представлен анализ опыта применения электронно-дистанционного обучения в процессе преподавания психолого-педагогических дисциплин в качестве единственного и доминирующего формата. Авторы рассмотрели различные виды дидактических, аксиологических, диспозиционных, технических рисков с учетом специфики дистанционного обучения. Приведены факты, раскрывающие вызовы и ресурсы электронного обучения при сравнении его с традиционным вариантом.

Ключевые слова: рефлексия, дистанционное образование, традиционное обучение, студенты, преподаватели, технологические, диспозиционные, аксиологические, технические риски.

REFLEXIVE ANALYSIS OF E-LEARNING EXPERIENCE

Inna Fedotenko

Professor, D.Sc.

Tula State Pedagogical University, Russia

I. A. Yugfeld

Associate Professor, D.Sc.

Moscow City Pedagogical University,
Institute of Pedagogy and Psychology of Education, Russia

Summary: The article presents an analysis of the experience of using e-distance learning in the process of teaching psychological and pedagogical disciplines as the only and dominant format. The authors considered various types of didactic, axiological, dispositional, and technical risks, taking into account the specifics of distance learning. The facts that reveal the challenges and resources of e-learning when comparing it with the traditional version are presented.

Keywords: reflection, distance education, traditional training, students, teachers, technological, dispositional, axiological, technical risks.

Для современного периода мировой пандемии характерна тенденция значительного роста числа исследований (статей, диссертаций, методических материалов, диагностических методик) по проблемам электронного обучения. Такой „девятый вал“ публикаций, захлестнувший страницы психолого-педагогических изданий, представляется избыточным, чрезмерным, искусственно завышенным. Но это только на первый взгляд. Проблема дистанционного формата образования из научной и узко профессиональной превратилась сегодня в остро актуальную, жизненно важную, болезненную, которая не оставляет равнодушными ни преподавателей, ни студентов. Дистанционный формат – это не инновация, не открытие современной эпидемиологической ситуации. Преподаватели

университета в большей или меньшей степени давно использовали различные информационно-коммуникационные технологии, включая элементы компьютерного обучения в преподаваемые дисциплины. Значительно выше был „удельный вес“ дистанционного формата в следующих случаях:

- обучение молодых людей с особыми образовательными потребностями;
- образовательный процесс для беременных студенток;
- обучение молодых родителей, находящихся в отпуске по уходу за ребенком;
- длительные командировки обучающихся в контексте студенческой мобильности.

Позитивные аспекты дистанционного формата были вполне очевидны: удобно, комфортно, позволяет экономить время, более рационально распределять ресурсы, учитывать индивидуально-личностные особенности студентов, состояние их физического и психического здоровья, специфику дизонтогенеза.

В условиях неблагоприятной эпидемиологической ситуации этот формат стал единственным вариантом организации образования, своеобразной „палочкой-выручалочкой“, которая реально спасла процесс обучения в средней и высшей школе, помогла сохранить студенчество как социально-психологическую группу. Пять месяцев, разделившие „дистанцией“ преподавателей и студентов, позволяют не только проанализировать специфику компьютерного взаимодействия субъектов образовательного процесса, но и обозначить риски и ресурсы, приобретения и потери. Образование из полифонического многомерного многоярусного феномена превратилось в одномерное сообщение информации, приобрело плоскую конфигурацию. Дистанционный формат обедняет взаимодействие преподавателей и студентов, лишает его полутонов, палитра становится черно-белой, вектор всегда направлен от педагога студенческой аудитории. Большинству отечественных и зарубежных исследователей совершенно очевидно, что дистанционное образование лежит в русле стратегии контроля: „обезличивание, унификация, стандартизация, постоянная отчетность“. [1, с. 4]

Дистанционную модель проще оценивать и контролировать, но „уповать только на цифру – значит не понимать подлинных смыслов образования“. [1, с. 6]

Сторонники цифровизации забывают о том, что цель образования не сводится к информационной, это, прежде всего, ценностная, мотивационная, воспитательная, нравственная. Образование должно создать условия для самообразования студентов, их самореализации, личностной и профессиональной. Цифровизация должна „вернуться“ к студенту, учитывать особенности его развития, специфические характеристики современного молодого человека, принимать во внимание и предупреждать деструктивные изменения его личности. [2, с. 19]

После нескольких видеолекций я почувствовала острый психологический дискомфорт, я не видела лиц студентов, их глаз: серьезных, внимательных, теплых, насмешливых, мне не хватало их вопросов, реплик, реальной включенности в образовательную ситуацию. Невозможно произносить слова, не чувствуя отклика на них, очень трудно „читать лекцию“ в пустоту. В традиционном образовании дополнительную информацию несет множество невербальных характеристик: мимика, пластика, интонация, „психологический вес“ педагога, жесты, изменение реальной дистанции преподавателя и студента. Электронное обучение нивелирует, стирает все богатство взаимодействия, уничтожая „живое знание“, оставляя „засушенный“ информационный контент.

В педагогической теории традиционно рассматривается группа дидактических рисков, включающая технологические, диспозиционные (ценностные), риски рассогласования, а также воспитательные (риски отношений). [3]

При дистанционном обучении технологические риски, связанные с некорректным выбором преподавателем университета методов, приемов, способов осуществления образовательного процесса, значительно возрастают. Педагог не имеет реальной возможности адаптировать содержание преподаваемой дисциплины к потенциальным

возможностям студенческой группы, не может учитывать субъективный опыт молодых людей, их коммуникативные, стилистические и психологические барьеры. Преподаватель университета решает не стратегические или тактические, а оперативные, сиюминутные задачи: послать студентам общий текст лекции, презентации, дать задания к семинарским занятиям (проектные, исследовательские), предоставить тесты для контроля. При контактном обучении педагог имеет возможность осуществить предварительную диагностику студентов, принять во внимание ее результаты, обратиться к субъективному опыту молодых людей (довузовскому, житейскому), включить его в ткань лекционного курса, изменяя первоначально запланированную структуру лекции. Таким образом, он делает информацию эмоционально привлекательной и личностной значимой для студентов. Дистанционное обучение подобным потенциалом не обладает.

Группа диспозиционных рисков связана с различными ценностными приоритетами преподавателей и студентов, с тем, что педагог навязывает студентам свои ценностные ориентации, плохо представляя специфику аксиосферы сегодняшних бакалавров и магистров. [3]

Опыт преподавателей нескольких тульских и московских вузов показал, что консультации к экзаменам в ситуации контактного обучения резко отличаются от дистанционных консультаций. На традиционных консультациях, как правило, преобладали вопросы содержательного, фактического характера, связанные с историей психологии, сущностью теорий, концепций, соотношением категорий, понятий, с анализом вклада в науку отечественных и зарубежных ученых. Формулировки вопросов показывали не только достаточную информированность студентов, но также их интерес, к различным источникам знаний, попытки критически рассмотреть прочитанное, сравнить позиции разных авторов, выработать собственное личностное отношение. На дистанционных консультациях все вопросы носили нормативный характер, были связаны с ситуацией оценивания, первокурсники волновались: „как будут считать баллы за семинары, за лекции, за тест“, „что поставят, если будет спорная оценка по разным видам занятий“. Вопросы – это один из наиболее значимых индикаторов, показывающих отличие отчужденной информации от лично присвоенного студентами знания.

Третья группа рисков – риски рассогласования – обусловлена различием в декларируемых и реальных ценностях. При традиционном обучении эти риски становятся очевидными в ситуации полемики, спора, побуждающих студентов обосновать свою действительную, а не декларируемую позицию. Эта группа рисков практически не выявляется в дистанционном обучении, при котором создается только иллюзия диалога. К технологическим и аксиологическим рискам добавляются технические угрозы.

К ресурсам дистанционного обучения можно отнести определенную экономию времени, физических и эмоционально-психических сил (например, в ходе экзаменов, консультаций). Дополнительным социальным вызовом дистанционного обучения стала ситуация гетерогенного образования, когда в единое пространство оказались включены представители разных стран, культур, конфессий, студенты-инофоны (многие иностранные студенты не успели уехать домой, так как границы оказались закрыты). Если в условиях традиционного образования педагог в процессе лекции реагирует на вопросительный взгляд студента, на его удивленную мимику и старается упростить текст, прокомментировать ему непонятный термин, теорию, используя жесты, знание иностранных языков, помощь однокурсников, то сейчас студенты-инофоны в самоизоляции оказались в наиболее трудной ситуации. Все группы рисков представлены в образовательном пространстве современного университета, однако доминируют, на наш взгляд, диспозиционные и риски рассогласования, связанные с деформациями в аксиосфере субъектов. Университет должен обеспечить, по словам С. И. Гессена, „приобщение личности к культурным ценностям“. Дистанционное обучение, на мой взгляд, вряд ли с этим справится.

Положительный результат онлайн-обучения состоит в том, что и студенты, и преподаватели хотят живого общения с коллегами, с однокурсниками. Месяцы вынужденного карантина привели к серьезному технологическому и техническому прорыву в образовании преподавателей университета. Основной итог: все участники педагогического процесса соскучились по естественному, нормальному человеческому взаимодействию, а наши ожидания от „прогрессивных компьютерных технологий“ оказались чрезмерно завышенными. Таким образом, дистанционное обучение – это важный, но всего лишь дополнительный инструмент (помогающий, уточняющий, объясняющий), способный существенно обогатить традиционное образование.

ЛИТЕРАТУРА

1. Митина Л. М. Межпоколенческие отношения как критерий эффективности личностного и профессионального развития субъектов образования: разрыв или общность Сб. „Межпоколенческие отношения: современный дискурс и стратегические выборы в психолого-педагогической науке“, М. 2020, с.с. 3-10.
2. Осницкий А. К. Межпоколенные связи и цифровизация Сб. „Межпоколенческие отношения: современный дискурс и стратегические выборы в психолого-педагогической науке“, М. 2020, с.с. 18-21.
3. Федотенко И. Л., Югфельд И. А. Риски образовательной среды современного университета: позиция студентов и преподавателей (научная статья) Взаимодействие на преподавателя и студента в условия на университетского образование: традиции и инновации: Сборник с научни доклади. Китен, България, 2018. с. 256-260.

ДИАЛЕКТИЧЕСКОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА ЕВОЛЮЦИОННИ И РЕВОЛЮЦИОННИ МОДЕЛИ ПРИ ТВОРЧЕСКИЯ ПРОЦЕС В МУЗИКАЛНОТО ИЗКУСТВО

Евгений Шевкенов

докторант

Академия за музикално танцово и изобразително изкуство
„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Резюме: В статията се разглеждат еволюционните и революционните модели и типове на развитие, като действащи сили в рамките на общата история на музиката и смислово като части от протичането на креативния процес на възникване на творческия продукт, като се предоставят примери и се правят заключения, определящи и доказващи тяхната диалектическа взаимосвързаност и неделимост.

Ключови думи: еволюция, революция, творчески модели на развитие, музика.

JEL: Z11

DIALECTICAL SYNERGY OF EVOLUTIONARY AND REVOLUTIONARY MODELS OF DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF THE CREATIVE PROCESS IN MUSIC

Eugeniy Shevkenov

PhD Student

Prof. Asen Diamandiev Academy of Music, Dance and Fine Arts, Plovdiv

Summary: This article examines the evolutionary and revolutionary development patterns and types, in their function as driving force in the general history of music and in their meaning as such in the creative process of composing music. The analysis gives examples and offers conclusions, which explain their dialectical synergy, unity and indivisibility.

Keywords: evolution, revolution, patterns of creative development, music.

JEL: Z11

Подхождайки към една определено обемна тема, изискваща задълбочен сравнителен анализ и свързване на категории от различни области на човешката мисъл и дейност, си давам сметка, че краткостта на формата се явява едно сериозно предизвикателство за пределна лаконичност и яснота на изказа. Същевременно насочвайки писанието си към по-широка, не чисто музикантска аудитория, нуждата от някои обяснителни отклонения допълнително усложнява тази задача. Въпреки тази презумпция за краткост, необходимо е в началото да отделим място и време за пояснение и установяване на някои основни постулати и дефиниции на понятията, чрез които да съумеем по-добре да вникнем в етимологията и съдържанието на думите еволюция и революция.

Конкретните определения в лингвистичен план биха изглеждали по следния начин:

ЕВОЛЮЦИЯ

Думата произхожда от латинския глагол *evolvere* (nominative *evolutio*), буквално „да разгърнеш“ и е първоначално в употреба като термин в медицината и математиката в началото на 17-ти в., преди да бъде използвана за първи път от Дарвин през 1859 г. в последната глава на труда му „За произхода на видовете“. Любопитен факт е, че това е единственото място, на което Дарвин ползва думата еволюция в писмен вид.

Тълковен речник:

ж., само ед. Процес на постепенно непрекъснато изменение, развитие.

Пример: Еволюция на животинските видове. И аз претърпях еволюция.

Синонимен речник:

(същ.) развитие, развой, процес, промяна, видоизменение, напредък, прогрес

(същ.) разгръщане, разрастване, разработка

РЕВОЛЮЦИЯ

Думата произхожда от латинското *revolutio* означаващо „завъртане в обратна посока, обръщане“ и е използвана първоначално във френския език, предполага се на границата на 13 и 14 в., по отношение обратното въртене на небесни тела (синонимно за популярния съвременен термин за „ретроградност на планетите“)

Тълковен речник:

мн. революции, ж. Насилствено осъществен коренен преврат в обществено-икономическите условия, при който се сваля от власт един режим и се установява друг.

Пример: Френска буржоазнодемократична революция. Участвам в революция.

Прен. Коренен прелом, обрат в някаква област (обикн. в техниката, науката и културата).

Пример: Революция във въздухоплаването.

Синонимен речник:

(същ.) поврат, прелом, преход, промяна, коренна промяна, преобразование

(същ.) въстание, гражданска война, междуособица, размирица, бунт, вълнение, преврат, метеж

От информацията придобита след този малък езиково-литературен завой можем да заключим, че докато еволюцията като съдържание в голямата си част смислово се припокрива с изначалното значение на думата, при революцията наблюдаваме съществено отклонение от първоначалния замисъл и същина на понятието. От идеята за „завръщане към нещо, револвиране към предишно състояние“, смислово тази дума се превръща в символ на „насилствена промяна на статуквото, качествено изменение на съществуващата политическа (или друга) система“. Заслужава изрично да се отбележи, че по отношение на езиковата специфика на думите, революция може да бъде в множествено число, което означава, че смислово може да съществуват повече от една, на практика безброй революции. Същевременно, това качество е лигвистично отнето от еволюцията. Тя се явява като дума само в единствено число – следователно смислово няма и не може да има повече от една такава. Такава сингуларна определеност носи в себе си едно пан-значение, идеята за всеобхватност и всепроникване във всички форми на развитие. Следователно всички движения, включително и революционните, се осъществяват под покрива на една всеобща, вселенска, неделима, безначална и безкрайна еволюция. Това според мен е първото доказателство за взаимосвързаността, взаимопроникването и неделимостта на същностите на тези фонетично почти идентични думи.

Противоположно на близостта им чрез едва ли не стопроцентова омонимност и почти идентично звучене, оригиналните понятия са предмет на две напълно различни области на човешките изследвания, биологията, като част от естествените науки и политологията.

Еволюцията, сама по себе си като научно понятие, е част от биологията. Логично изниква въпросът, дали ние, като не-биолози, можем да си позволим да тълкуваме понятието както в общ философски, така и в конкретен музикално-терминологичен аспект. По същия начин, революцията като категория е преди всичко политически термин, употребяван най-тясно в обществен и исторически контекст. За да не се впускаме твърде дълго в обръквачи софизми и ненужно релативиране, ще уточним, че в настоящата статия ще погледнем на тези две понятия в по-широк преносен смисъл. Ще ги анализираме като тип и модел на развитие, в която и да е отделна сфера на човешкия живот, а не в тяхното тясно и буквално, иманентно научно значение. В нашия случай тези понятия ще бъдат по-скоро евфемизми, помагачи ни да избегнем табутата на строго еднопластовата биологическа и политическа терминологичност. Те ще послужат като своего рода метафорични категории, обозначаващи знаково темпото и характера на процесите на изменение. Еволюцията, като символ на постепенното, дългосрочно, еднопосочно, подводно, едва доловимо ежемоментно развитие.

Революцията, като синоним на ускорено, конфликтно, импулсно, скокообразно и внезапно движение, изригване, абрутно прекъсване на плавността и монотонността на процесите.

Нека първоначално скицираме една картина от атрибути, най-често асоциирани с тези две понятия.

Еволюция – естествен неумишлен процес на развитие, не подлежи на човешка намеса, безначалност и безкрайност, продължително хомогенно развитие с качествени изменения, устойчивост и квази необратимост на постигнатия етап.

Революция – умишлен акт, желание за промяна, начало и край, насилственост, борба на непримирими противоположности, неустойчивост, чести контрареволюции и реставрации, „чудовище, което изяжда собствените си деца“.

Очевидно е, че качествата приписвани на двете категории са диаметрално противоположни. В процеса на настоящото съпоставяне е необходимо да подчертаем, че при революцията често наблюдаваме т. нар. контрареволюции или реставрации. Нерядко революционното отклонение на махалото на процесите, след достигане крайната си възможна точка, се засилва с диаметрално противоположно движение точно в обратната посока. Факт, абсолютно неприсъщ на еволюционните процеси, пък били те и в определени моменти по-интензивни и сравнително ускорени в кратък времеви период. Характерно за еволюцията е, че тя е безусловно времево еднопосочна и не подлежи на реверсия. Като прост и дори банален пример можем да посочим генерално липсата на биолгични видове, завърнали се да живеят във водна среда, реверсивно след еволюционната им миграция от водата към сушата.

След тези кратки въвеждащи обяснения и уточнения можем да обърнем поглед към частния случай, който е предмет на настоящите размисли, а именно към въпроса по какъв начин тези две понятия есенциално се отнасят към творческите принципи и модели на развитие в музиката?

По мое лично мнение, във всички налични сфери на културата и изкуствата, можем по-скоро да говорим за еволюционни пикове, за синтезирано скоростно проявление на натрупани напрежения, отколкото за революции, в пълния смисъл на думата. Драстичните актове на промяна и радикалните завои са сравнително редки в тези области. Дори и най-неочакваните от тях са естествено продължение на консеквентно развитие в една посока, а не поврат и скъсване с всичко съществуващо до момента. Може би единственият, еднозначно определим като революционен, акт в историята на музиката е разрушаването на тоналността и нейните зависимости. Равноправието на полутоновете, своеобразната Велика Октомврийска революция на додекафоните в началото на 20 век, която разбива на пух и прах взаимозависимостите, тонико-доминантността във вида, в който е съществувала в продължение на столетия. Всичко може да бъде тоника, всичко може да бъде доминанта, няма изначално силни и слаби, всички функции стават априорно равни, комунизмът в музиката настъпва (естествено без политически намеци в значението на тази дума в настоящия контекст). И докато това може да се отнесе към интервално-мелодичните и хармонични съотношения, подобна революция в сектора на метрума и ритъма не се наблюдава. Неравноделността, смяната на метруми, полиритмията, ад либитум-ът и рапсодийността са просто „добре забавено старо“, не могат да бъдат аналогични или равнопоставени, в революционната им роля, на додекафонията.

Достигнало вече да такава атонална крайност, именно тук, махалото се връща в обратната посока – неокласицизъм и необарок, отново залита към противоположността на други новаторски техники – алеаторика например, и отново се завръща към „традиционни“ тонални средства, например в популярната музика. Подобни противоположни стилови движения, както и паралелното им съжителстване, продължаваме да наблюдаваме и през настоящия XXI век.

Дотук се концентрирахме в процесите на еволюиране и революционизиране изцяло в сферата на изразните средства, не на съдържанието. Това не е случайно, защото по същество едни и същи музикални състояния (без да изпадаме в каквато и да е конкретика и програмност)

могат да бъдат изразени с барокови, класически, романтични, експресионистични, додекафонични и т.н. средства. Революции в иманентното послание на едно, като цяло абстрактно и неподлежащо на абсолютни определения, изкуство като музиката са по моему практически невъзможни. Позволявам си, и то в рамките на едно строго субективно и неангажиращо мое мнение, да отбележа все пак някои разпознаваеми революционни изключения в историята на музиката. Това са само няколко единични – ще си позволя един още по-силен епитет, ексцентрични – бунтовни експлозии, по-скоро неочаквани и неподготвени изригвания, в творчеството на Джезуалдо да Веноза, Роберт Шуман, Хектор Берлиоз, Александър Скрябин, Антон фон Веберн, Джачинто Шелси...

Завръщайки се от частното към общото, в резултат на тези съпоставки можем да формулираме генералния извод, че революционният принцип (този на абсолютното новаторство и радикалната промяна) не може да бъде стигматизиран като водещ в общата еволюцията на музиката. Определено еволюционните натрупвания, постепенното видоизменение на базата на вече достигнатото, са същинския двигател на развитието.

Как бихме могли нагледно да илюстрираме това постепенно еволюционно видоизменение по протежение на времето в историята на музиката?

Една ненаучна и естествено недоказуема, но определено нелишена от логика, хипотеза за възникването и развитието на музикалното изкуство, вдъхновена отчасти от фабулата в книгата на Артър Кларк „Една одисея в космоса през 2001-та година“ би изглеждала така:

На базата на ударите на сърцето се ражда изначалния ритъм, който чрез останалите части на тялото (ръце, крака) търси и намира своя път извън тялото, към околния свят и възможните резонаторни предмети за предаване на този ритъм. Посредством редуването на дълги – къси, бързи – бавни, ниски – високи отзвучи на ударите, от един тон се отличават нови две, три и повече, интервално съпоставими една с друга, честоти. Породеният мелодичен едноглас спонтанно избуява в многогласен унисон, монодията прераства в канон, полифонията преплита все повече самостоятелни равностойни гласове и поражда многогласието, водещата мелодия подчинява другите гласове и ги трансформира в хармонични опори. Контрапунктът като че ли постепенно отстъпва на генералбаса, но фактически никога не напуска сцената и съжителства с него в един тонико-доминантов, мажоро-минорен макросвят, който стъпка по стъпка все повече се усложнява, изпъстря се с медиани, умалени, увеличени, три-четири-пет-и-повече-звучия, все по-сложни и далечни модуляции. Стъпка по стъпка мажоро-минорните колебания и едновременност при Лист, Вагнер и Малер довеждат до разрушаването на абсолютизма на тоналността и раждането на додекафонията, както и последвалите я, все по-отдалечени от изначалното, стилове и похвати за музикално изразяване.

Целият този процес, независимо от наличието на моменти със скоростно, революционно-подобно протичане, в самата си същност, наблюдаван от гледна точка на съвременността, изглежда монолитен, хомогенен и еднозначно еволюционен. Революцията в този контекст се изявява предимно като моментно времево интензивизиране, в рамките на общия еволюционен процес, а не напълно отделен, диалектически противоположен и самостоятелен принцип. Наблюдаваните революционни протуберанси в различните изкуства предимно произтичат от невъзможността на твореца да се изрази пълноценно с наличните до този момент пособия и форми. Те се дължат основно на изчерпване на досега употребяваните средства, на потребността от разширяване на арсенала в битката с душевното напрежение, чийто резултат и катарзис се явява творческият резултат. Самоцелността и нарочното търсене на повърхностна оригиналност обикновено води до показна гротескност и неестественост, които, особено силно забележимо в сферата на музиката, изпъкват с очевидното си несъвършенство и безпредметност. Поради спецификата на Евтерповото изкуство и начина му на непосредствено въздействие на едни универсални психо-емоционални честоти, такива примери са очевиден и лесно „чуваеми“ дори за най-непросветените лаици.

Истински стойностен творчески музикален продукт възниква на базата на талант, дарба, вроден генетично интелект, който в процеса на натрупване на жизнен опит е в състояние да породи естетически ценно и съдържателно послание. Споменатият жизнен опит съчетава душевно-физиологичното развитие на индивида на базата на вродените заложи и личната еволюция с един задължителен минимум от допълнителни социални фактори, играещи съществена роля. Тази комбинация от природни дадености, възпитание, образование и труд е в основата на ежедневната лична еволюция, водеща към нужното майсторство, което да облече метафизичните послания на изкуството в най-подходяща и въздействаща форма. Този процес е продължителен и по своята същност предимно еволюционен. В неговите рамки революционните стихийности се появяват като естествено ускорение и изригване, темпово забързване и засилване на общия процес, течащ дълго под повърхността и манифестиращ своя краен резултат едва при излизането на „повърхността“. В преносен смисъл това се явява революционно протичащото „раждане“, след зачеването, развитието и узряването на плода по време на еволюционната „бременност“.

Стигайки по логичен път до този извод, бих искал да се аргументирам с конкретен пример за тази вулканоподобност на индивидуалния творчески процес – ембрионно идейно зараждане, продължителен инкубационен еволюционен процес и в крайна сметка окончателен революционен момент на раждане на творческия продукт. Най-красноречивият пример, олицетворяващ взаимодействието и неразделността на двете фази бих могъл да предложа на базата на творческия модел на безспорно единствения, неповторим и необясним

Joannes Chrysostomus Wolfgangus Theophilus Mozart

Поради заявления в началото стремеж към краткост, ще се ограничи само до две обективно съществуващи и доказуеми забележителни творчески експлозии, два свръхчовешки революционни композиторски фойерверка в творчеството на безспорно най-много заслужаващия титлата гений музикант – Моцарт.

Първият казус е композирането през есента на 1775, на деветнадесетгодишна възраст, на цигулковите концерти KV 216, 218 и 219 в рамките само на три непълни месеца. И трите концерта са датирани след 12 септември на споменатата година.

Тринадесет години по-късно, вторият примерен случай, обхваща последните три симфонии под номера 39, 40 и 41, KV 543, 550, 551, които са датирани съответно 26. юни, 25. юли и 10. август 1788 г.

Полагайки усилия да осъзнае тези космически, надхвърлящи човешкото, мащаби, всеки трезво мислещ индивид би сметнал, че този съзидателен подвиг е абсолютно практически невъзможен. Още по-невероятно би изглеждало това за всеки музикант, професионалист от бранша, който поради практическия си опит е наясно с протичането на процесите при композирането на такива мащабни форми, тяхната обемност и трудоемкост. Можем ли в такъв случай да обвиним Моцарт в „некоректно деловодство“ на датировката? Едва ли. Това не би имало нито практически смисъл, нито някакво логично историческо обяснение. Да отдадем фактите чисто и просто на едно мистично и необяснимо чудо на гениалността? Само отчасти. По думите на Алберт Айнщайн „Бог не играе зарове с вселената“, така че нека вземем под внимание твърдението на един от най-големите умове в историята на човечеството и сведем значението на фактора „случайност“ в нашия анализ до минимум. Разбира се, че поне една част от отговора бихме намерили в извънредната дарба, в изключителните заложи, в необяснимостта на гения. При това обаче не бива да пренебрегнем и омаловажим ролята на труда и интелекта, факторите лично израстване, постоянство на усилията и индивидуална еволюция – „нулите“ които обезпечават манифестирането и осъществяването на „единицата“ талант и гениалност. На фона на безброй неосъществени таланти и гении по протежение на човешката история и историята на изкуството не бива да пренебрегваме значимостта на всичко гореспоменато. Тук е мястото, на което е подходящо да цитираме баснословната анекдотна случка със световноизвестния композитор и цигулар Пабло де Сарасате. По време на негов концерт

испанецът до такава степен възхитил с изпълненията си един музикален критик, че единственото, което меломанът успял да каже, поздравявайки виртуоза, било: „Маестро! Вие сте гений!“. Сарасате, видимо засегнат, приел този комплимент като обидя: „Вече 37 години се упражнявам ежедневно по 14 часа на цигулка, а сега ме наричате гений!“.

Нека обаче се върнем към Моцартовите креативни протуберанси и тяхното тълкуване. За да проумеем същината на тези, цигулкови през 1775 и симфонични през 1788, революции, е нужно да се задълбочим в невидимите процеси, подземни при вулкана, подводни при айсберга, индивидуално еволюционни в мозъка и душата на твореца.

Извънредно подходяща, макар и по-скоро популярна, отколкото научна, илюстрация можем да намерим в един много дискутиран и дори често оспорван шедьовър на седмото изкуство – киното, във филма на Милош Форман „Амадеус“. Оставяйки без личен коментар контроверсията на Моцарт, обрисувана от екстравагантния режисьор, искам да припомня една завинаги запечатала се в паметта ми сцена, в която главният герой със загадъчна усмивка почуква слепоочието си и на въпроса къде е партитурата на операта, която трябва да започнат да репетира, отговаря: „Всичко е готово тук, в главата ми, трябва само да го запиша!“

С положителност един подобен процес на създаване и зреене, под повърхността, ментално и духовно, една дълга еволюция набираща енергия чрез своего рода „износване на плода“ би дала отговор на немислимото темпо на записването на лист хартия на вече узрели и готови плодове, както в казуса с трите цигулкови концерта и трите последни симфонии. Този бавен постепенен процес преди революцията на творческия импулс, преди фойерверка на появата, може да бъде асоцииран с процеса на бременността, последван от раждането, моментума, революционното начало на живота, което принася фактически на „белия свят“ плода от предхождащото задължително и безусловно еволюционно развитие. Alegорията живот – изкуство не е случайна, тя е абсолютно логична, на практика доказана в посочените примери от живота и работата на Амадеус, „Боговъзлюбения“ Моцарт.

На практика революционният момент при композитора се явява видимото проявление и манифестация на продължителните еволюционни процеси, детерминирана от тях взривна реакция, неизбежно обусловена от природните закони и заложена в гените на „Божия образ и подобие“, творческия индивид, Homo Creator. Една продължителна мисловна и емоционална еволюция води до узряването на революционни решения и осъществяващите ги в последствие революционни действия.

Тези размишления и изводите от тях не се случват в никакъв небулозен контекст на опростенческа мистика, еднопланова религиозност или тъмна конспиративност. Те не са мъгляви тълкувания на неясни феномени. В конкретния случай с феномена Моцарт и неговите проявления чрез многобройните му опуси в обективно много краткия му жизнен път – от детския Menuet KV 1 от 1761 до знаменателния Requiem KV 626 през 1791, това са лесно доказуеми и безпристрастни факти. Тези именно факти би могло, и би трябвало даже, да насочат Мислещия Човек, Хомо Сапиенса, към разсъждения в многопластовост на изследванията и задълбоченост на изводите от тях, над установените повърхностни категории, все по-дълбоко в сферата на духа и метафизиката.

Завършвайки тази статия се надявам, че в процеса на анализ на така наречения творчески модел съм успял да аргументирам практическата неделимост на понятията еволюция и революция, неразривната им свързаност и диалектическо единство. В противовес на идеята за диаметрална противоположност на тези понятия надделява тезата за принадлежност на революциите като съставна част на еволюцията, един вид необходима и неизбежна експлозия, в рамките на общия прогрес. Едно твърдение, което поставя темпото на процесите във времето като единствената разделителна граница и същевременно допирателна линия на двете понятия. На това място, за да релативираме още повече това разграничаване, можем да отправим една препратка към Айнщайновата „Обща теория на относителността“ и свързаното с нея субективно възприятие и обективно „огъване“ на

времето, която да подкрепим и с един цитат от Библията, Второ послание на апостол Петър, Глава 3, стих 8:

„... за Господа един ден е като хиляда години и хиляда години са като един ден.“

ЛИТЕРАТУРА

1. Einstein, Alfred. Mozart. Sein Charakter, sein Werk. Stockholm, Bermann-Fischer, 1947
2. Biographie W. A. Mozart's. Nissen, Georg Nikolaus von. Leipzig, 1828
4. Ludwig Ritter von Köchel: Chronologisch-thematisches Verzeichnis sämtlicher Tonwerke Wolfgang Amade Mozarts. Nebst Angabe der verloren gegangenen, angefangenen, übertragenen, zweifelhaften und unterschobenen Compositionen desselben. Wiesbaden, 1983. Nachdruck der 6. Auflage. ISBN 3-7651-0019-6.
5. Библия, Новият завет, Второ послание на апостол Петър, Глава 3, стих 8
6. Rudolf Eisler Wörterbuch der philosophischen Begriffe neu bearbeiteten Auflage. Berlin, 1904.
7. Тълковен и синонимен речник онлайн. <http://rechnik.info/>
8. Пабло де Сарасате, цитат. <http://quodid.com/quotes/12904/bartletts-book-of-anecdotes/in-the-latter-part-of-his-career-spanish>
9. Алберт Айнщайн Писма квантова физика. <https://www.livescience.com/65697-einstein-letters-quantum-physics.html>
10. Латинско-български речник онлайн. <https://bg.glosbe.com/la/bg>

Публикуваните материали са представени в рамките на
VII Международна научна конференция
„Еволюция срещу революция или за моделите на развитие“, Русе, 2020

Авторите на статиите носят пълна отговорност за съдържанието, оригиналността,
изказаните становища и цитираните източници.

©Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе

©Университетска многопрофилна болница за активно лечение

„Канев“ АД – Русе

ISSN 2683 – 0892